

ARHEOLOŠKI INSTITUT
POSEBNA IZDANJA 56

Nadežda Gavrilović

**THE CULTS OF
HERCULES AND
MERCURY IN UPPER
MOESIA FROM
THE FIRST TO THE
FOURTH CENTURY**

BELGRADE
2014

Nadežda Gavrilović

**KULT HERKULA
I MERKURA U
GORNJOJ MEZIJI
I - IV VEK N. E.**

BEOGRAD
2014

Izdavač / Publisher
Arheološki institut u Beogradu

Odgovorni urednik / Editor in chief
Slaviša Perić

Recenzija / Reviewers
Ivana Popović
Miloje Vasić

Lektor / Press-corrector
Nataša Kitanoska

Prevod / Translated by
Nadežda Gavrilović

Dizajn / Design
vojislav filipović

Štampa / Printed by
Tronik dizajn, Beograd

Tiraž / Printed in
300 primeraka/ 300 copies

Fotografije na korici: Narodni muzej u Beogradu.

Monografija „Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji od I do IV veka n. e.“ je štampana uz finansijsku pomoć Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije i predstavlja rezultat rada na projektu osnovnih istraživanja Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj br. 177007

The monograph „The Cults of Hercules and Mercury in Moesia Superior from Ist to IVth century A. D.“ was printed with financial support of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic Serbia and represents the result of work on project no. 177007

ISBN 978-86-80093-92-5

SADRŽAJ

I UVOD.....	7
II KULT HERAKLA/HERKULA U ANTICI.....	13
1. Herakle/Herkul u grčko-rimskom svetu.....	13
III EPIGRAFSKI I ANEPIGRAFSKI SPOMENICI HERKULA U GORNJOJ MEZIJI.....	17
1.a Epigrafski spomenici posvećeni Herkulu.....	17
1.b Anepigrafski spomenici posvećeni Herkulu.....	23
IV ARHEOLOŠKI SPOMENICI HERKULA U GORNJOJ MEZIJI.....	29
1. Kamena skulptura Herkula.....	29
2. Bronzane figurine Herkula.....	34
3. Lampe sa predstavom Herkula.....	40
4. Geme sa predstavom Herkula.....	41
5. Nakit sa predstavom Herkula i nakit u obliku Herkulovih simbola.....	43
1. Nakit sa predstavom Herkula.....	43
2. Nakit u obliku Herkulovih simbola.....	43
2a. Nakit sa elementima u obliku Herkulovog čvora.....	43
2b. Amuleti u obliku Herkulove batine.....	46
V KULT I ASPEKTI HERKULA U GORNJOJ MEZIJI.....	49
1. Odnos rimskih imperatora prema kultu boga Herkula.....	49
2. Penetracija, difuzija i funkcije boga Herkula u Gornjoj Meziji.....	51
3. Herkulov kult i carska ideologija – primer Romulijane.....	61
VI KULT HERMESA/MERKURA U ANTICI.....	63
1. Hermes/Merkur u grčko-rimskom svetu.....	63
VII EPIGRAFSKI SPOMENICI MERKURA U GORNJOJ MEZIJI.....	67
VIII ARHEOLOŠKI SPOMENICI MERKURA U GORNJOJ MEZIJI..	69
1. Kamena skulptura Merkura.....	69
2. Bronzane figurine Merkura.....	70
3. Lampa sa predstavom Merkura.....	74
4. Geme i kameje sa predstavom Merkura.....	74
5. Nakit sa predstavom Merkura.....	76
IX KULT I ASPEKTI MERKURA U GORNJOJ MEZIJI.....	77
1. Odnos rimskih imperatora prema kultu boga Merkura.....	77
2. Penetracija, difuzija i funkcije boga Merkura u Gornjoj Meziji.....	78
X ZAKLJUČAK.....	83
XI KATALOG.....	89
1. Herkul.....	89
2. Merkur.....	112
XII SUMMARY.....	131
SKRAĆENICE IZVORA.....	137
SKRAĆENICE BIBLIOGRAFIJE.....	137
BIBLIOGRAFIJA.....	139
POREKLO ILUSTRACIJA.....	158
INDEKS.....	160
KARTE.....	162
ILUSTRACIJE.....	166

Predgovor

Knjiga predstavlja donekle izmenjen i dopunjen tekst magistarske teze *Kult Herkula i Merkura od I do IV veka n. e. u Gornjoj Meziji*, odbranjene u junu 2003. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, pred komisijom koju su činili mentor prof. dr Aleksandar Jovanović, dr Miloje Vasić i docent dr Staša Babić. Članovima komisije upućujem iskrenu zahvalnost za korisne komentare i savete.

Bez Prof Dr Aleksandra Jovanovića i njegovog neumornog istraživačkog duha i motivacije se ne bih usudila da krenem sama u izučavanje antičke religije i kultova, stoga moja večna zahvalnost i poštovanje profesoru.

Veliku zahvalnost dugujem dr Miloju Vasiću i Ivani Popović na bezgraničnom strpljenju i konstruktivnim sugestijama i pomoći.

Za značajnu pomoć u pogledu provere podataka o arheološkom materijalu i korišćenje fotografija izuzetno sam zahvalna:

mr Deani Grbić Ratković, kustosu Narodnog muzeja u Beogradu, Slobodanu Drči, kustosu Narodnog muzeja u Nišu, Dragani Spasić Đurić, kustosu Narodnog muzeja u Požarevcu i Ljiljani Mandić, kustosu Narodnog muzeja u Užicu.

Najzad, mojim dragim prijateljima i porodici hvala na njihovom vremenu, strpljenju i podršci.

I UVOD

Proučavanje rimske religije i kultova predstavlja jednu od osnovnih i neobično zanimljivih tema u okviru provincijske arheologije. Proces romanizacije provincije Gornje Mezije, pored prodiranja legija i rimskih doseljenika, osnivanja centara latinizacije u vidu municipija ili kolonija, ustoličenja pravnih i sudskih organa, podrazumevao je i penetraciju kultova božanstava rimskog panteona. Stepenu uspešnosti ili neuspešnosti integrisanja određenog kulta reflektovao je kako etničku svest epihorskog elementa, odnosno verovanja zatečena u trenutku rimskog osvajanja, tako i trenutni ideološko-politički koncept rimske države.

Kultovi Herkula i Merkura spadaju u jedne od zastupljenijih kultova na teritorijama provincija Rimskog carstva. Gornja Mezija ne predstavlja izuzetak, naprotiv. Brojni epigrafski spomenici, kamene skulpture, sitne bronzane plastike, keramički predmeti, nakit itd., svedoče o tome koliko su ove kultove prihvatili i poštovali stanovnici svih društvenih staleža. Znatno veća zastupljenost spomenika kulturnog karaktera posvećenih Herkulu u odnosu na kulturne spomenike posvećene Mercuru (izuzimajući bronzane figurine), jeste rezultat polivalentnosti i kompleksnosti elemenata koji su kult ovoga božanstva učinili izuzetno popularnim širom Rimskog carstva. I pored obilja epigrafske i arheološke građe sa teritorije Gornje Mezije, pregled raspoložive literature ukazao je na postojanje tipoloških i hronoloških analiza pojedinačnih kulturnih spomenika božanstava i izostanak prave sinteze bilo o jednom, bilo o drugom kultu.

Ovaj rad je upravo proistekao iz potrebe da se sakupe, sagledaju ali i revidiraju dosadašnja saznanja o kultovima Herkula i Merkura, zasnovana na epigrafskom i arheološkom materijalu sa teritorije rimske provincije Gornje Mezije.

Prostorni okvir proučavanja kultova Herkula i Merkura ograničen je na rimsku provinciju Gornja Meziju, osnovanu za vreme vladavine cara Domicijana (81–96. n. e.), administrativnom podelom provincije Mezije na Gornju i Donju Meziju (*Moesia Superior* i *Moesia Inferior*).¹ U geografskom smislu, Gornja Mezija je obuhvatala najveći deo današnje Srbije, deo severozapadne Bugarske i područje severozapadne Makedonije.² Osim strateške važnosti ove oblasti za Rimsko carstvo (pokoravanja i kontrolisanja autohtonih plemena i stvaranja *limesa* — vojnog odbrambenog sistema na Dunavu), neosporan je i njen ekonomski značaj uslovljen prirodnim bogatstvima Gornje Mezije. Tako je rimska ekspanzija podrazumevala eksploataciju plodnih zemljišta, prostranih šuma, plovnih tokova (najvažniji su bili Dunav, Sava i Morava), a prevashodno područja bogatih rudama. Po zauzimanju teritorije Gornje Mezije, rimska vojska započinje sa pravljenjem puteva, pored kojih nastaju prvi gradovi.³ Kratkotrajnu supstituciju gradova predstavljali su u prvo vreme *civitates peregrinae*,

¹ Car Domicijan deli provinciju Meziju na dve provincije – Gornju i Donju Meziju, 86. godine n. e. Gornja Mezija je postojala do 272. godine n. e., kada car Aurelijan započinje prekrivanje granica ove, u mnogo čemu specifične provincije po svojoj istoriji, vojnoj i administrativnoj strukturi, Dušanić S. 2000, 343.

² Severnu granicu provincije predstavljala je reka Dunav; zapadna granica počinjala je zapadno od Beograda preko Kosova i Metohije do ispod Skoplja, a prostor istočno od Niša do reke Cibrice u Bugarskoj činio je istočnu granicu Gornje Mezije, Mirković M. 1968, 10–11.

³ Mreža komunikacija imala je isprva vojni, a docnije sve više ekonomski značaj. Glavni rimski putevi prostirali su se duž Save i Dunava na severu, kao i Mlave i Morave na jugu provincije, Мирковић М. 1981, 77–78.

tj. administrativne jedinice starosedeoca, čije se teritorije nisu nužno poklapale sa oblastima rasprostranjenosti plemena.

Iako je u periodu koji je prethodio rimskom osvajanju etnička slika Gornje Mezije bila izrazito heterogena, rimskim osvajanjem dolazi do postepene romanizacije stanovništva izraženije u gradovima u odnosu na unutrašnjost.⁴ Na epigrafskim spomenicima iz Gornje Mezije, pored ilirskih i tračkih imena, konstatovana su i imena galskog, italiskog, makedonskog, grčkog, maloazijskog i sirijskog etnosa, što ukazuje na to da su se, paralelno sa procesom romanizacije autohtonog življa, doseljavali stanovnici iz drugih delova Rimskog carstva i da je samim tim, od II veka n. e., etnički sastav stanovništva bio vrlo neujednačen.⁵

Posle otklanjanja dačke opasnosti krajem I i početkom II veka n. e., rimska vlast na teritoriji Gornje Mezije nastavlja da se odvija nesmetano tokom celog II veka n. e. Ekonomija ove provincije (a samim time i interes Rima za nju) zasnivala se na zemljoradnji, stočarstvu i rudarstvu. Prosperitet novonastalih gradova mogao se videti na osnovu davanja gradskog statusa municipija centrima kao što su Margum, Naisus, Ulpijana, odnosno statusa kolonije centrima Ratiaria, Singidunum, Viminacium i Scupi. Tek se krajem II i početkom III veka n. e. u vidu najpre ekonomske stagnacije, a potom i opadanja, počinje osećati nadolazeća opasnost i ugroženost rimske granice na limesu zbog varvarskih plemena.⁶ Opšte stanje nesigurnosti pojačava se još više odlukom cara Aurelijana sedamdesetih godina III veka n. e. da napusti Dakiju, smatrajući nemogućim dalje zadržavanje i odbranu od varvarskih plemena. Period III veka n. e. prevashodno je bio označen stanjem potpune anarhije u vojsci, a kratkotrajne vladavine vojničkih careva Maksimina Tračanina, Klaudija Gotskog, Decija, Aurelijana, Filipa Arapina, Galijena, Valerijana, Proba, Kara, Karina i Numerijana, kao i opšte stanje haosa i samovolje vojske, konačno su okončani izborom Dioklecijana za cara.⁷

Tokom vladavine Dioklecijana završava se proces prekranja granica starih provincija radi stvaranja manjih administrativnih jedinica.⁸ U tom periodu zabeleženo je i obnavljanje ranijih utvrđenja na limesu, te tako Ilirik dobija značajnu stratešku ulogu ne samo tokom Dioklecijanove vladavine, već i njegovih naslednika – Galerija, Licinija, Maksimina Daje i Konstantina.⁹ Krajem IV veka n. e., tačnije posle Valensovog poraza od strane Gota, oblast nekadašnje Gornje Mezije počinju da napadaju varvarska plemena, koja se tu i nastanjuju. Nastavlja se već započet period ekonomskog opadanja i potpune anarhije, a Rimljani uskoro potpuno napuštaju podunavske provincije.¹⁰

Iako je logično da rad o kultu Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji prati isključivo materijal sa teritorije Gornje Mezije, odnosno materijal datovan do 272. godine n. e., kada ova provincija prestaje da postoji, smatrali smo da je neophodno nastaviti praćenje kultova božanstava i u periodu završetka III veka n. e., odnosno početka IV veka n. e. Ovakva potreba nametnuta je ne samo kompleksnošću problematike kultova Herkula i Merkura, koja bi u

⁴ Po dolasku Rimljana raspored plemena bio je sledeći: jug su naseljavali Dardanci, severno od njih živeli su Trihornjani, na reci Pek pleme Pikenza, a u oblasti oko reke Timoka pleme Meza. Pleme Tribala, već ranije potisnuto Autarijatima i Skordiscima asimiliralo se tokom I veka n. e. sa Dardancima i Skordiscima, a docnije se romanizovalo poput preostalih malobrojnih Autarijata i Skordiska, Papazoglu F. 1969, 45, 84, 97, 264–265.

⁵ Mócsy A. 1974, 70, 124.

⁶ Tokom prve polovine III veka n. e. počinju pljačkaški i rušilački upadi varvarskih plemena (ponajpre germanskih), a od sredine III veka n. e. pleme Jaziga doseže do oblasti Jastrepa, dok se za vreme vladavine Filipa Arapina i Decija povećava opasnost od Gota sa Donjeg Dunava, Мирковић М. 1981, 90.

⁷ Mócsy A. 1974, 202–203, 210.

⁸ Promene u kontekstu formiranja novih provincija započinju u vreme vladavine Aurelijana (270–275 n. e.), da bi bile završene u vreme vladavine Dioklecijana (284–305 n. e.). Teritorija Gornje Mezije ulazi u sastav mezijске, odnosno docnije dačke dijeceze, u okviru koje su se nalazile provincije Dardanija, Mezija Prima, dve dačke provincije (Sredozemna Dakija i Dakija Ripensis) i Prevalitana, Mócsy A. 1974, 70, 276–277; Мирковић М. 1981, 92.

⁹ Mócsy A. 1974, 276–277.

¹⁰ Kulturni spomenici sa teritorije Gornje Mezije, međutim, nisu samo stradali od požara i rušenja varvarskih plemena tokom III i IV veka n. e. U IV veku n. e., hrišćanstvo potiskuje penetraciju i difuziju orijentalnih kultova, koja počinje u II veku n. e. i traje kroz ceo III vek n. e., a čiji su glavni nosioci bili vojnici, trgovci i oslobođenici. Brojne pristalice paganskih kultova, a naročito kulta boga Mitre, predstavljale su opasne konkurente za hrišćanstvo i hrišćane, koji su mahom uništavali kulturne spomenike rimskih, grčkih i istočnjačkih božanstava, Tomović M. 1992, 66–67.

suprotnom ostala nerazjašnjena, već i posebnim značajem arheoloških spomenika Herkula i Merkura iz kasnoantičkog carskog kompleksa u Romulijani i rezidencije na Medijani.¹¹ Iako kasnoantičke vile u Romulijani i Medijani pripadaju periodu Tetrarhije i drugoj deceniji IV veka n. e., kada na teritoriji Gornje Mezije nastaju nove provincije,¹² važnost njihovog razmatranja u kontekstu kultova Herkula i Merkura ogleda se, prevashodno, u odnosu carske ideologije prema pomenutim kultovima. Stoga, iako smo svesni da kasnoantički arheološki materijal sa lokaliteta Romulijana i Medijana vremenski i geografski ne pripada teritoriji provincije Gornje Mezije, smatramo da bi njegovo izostavljanje u znatnoj meri okrnjilo rad i štetilo shvatanju punog značaja kultova Herkula i Merkura na našem prostoru. U skladu sa prethodno navedenim, zaključili bismo da je termin Gornja Mezija u radu korišćen isključivo kao geografsko određenje za teritoriju koju je provincija obuhvatala u prvoj polovini II veka n. e., to jest za najveći deo teritorije današnje Srbije, deo severozapadne Bugarske (do reke Cibrice) i deo severozapadne Makedonije (Tetovska oblast).

Istorijat istraživanja kultova Herkula i Merkura na pomenutom prostoru počinje krajem XIX i početkom XX veka, kada se pojavljuju prvi radovi u kojima su predstavljeni i kratko komentarisani pojedini spomenici ova dva božanstva. Početkom i u prvoj polovini XX veka, N. Vulić počinje objavljivati svoj rad na prikupljanju i analizi epigrafskih spomenika u *Spomeniku Srpske Kraljevske Akademije*.¹³ Prva ozbiljna studija o antičkim kultovima izdata je 1933. godine i predstavlja doktorsku disertaciju Rastislava Marića pod naslovom „Antički kultovi u našoj zemlji”. U njoj su, između ostalog, po prvi put predstavljeni kultovi božanstava balkanskih naroda, kako iz perioda prerimske vladavine, tako i iz perioda rimske dominacije. Posle ove studije nastupa dugo zatišje, koje je potrajalo sve do perioda posle II svetskog rata. Pedesete godine XX veka obeležili su radovi zasnovani na arheološkom materijalu, u okviru kojih su u vidu manjih digresija pominjani i kultovi Herkula ili Merkura. Tako u članku Đ. Mano Zisija iz 1956–1957. godine pod naslovom „Bronzana statueta Herakla iz Tamniča”, pored osvrta na ikonografske i stilske odlike same statuete, on raspravlja i o zastupljenosti kulta Herakla na teritoriji Gornje Mezije, kao i o rimskim vladarima koji su bili predstavljeni kao pomenuto božanstvo.¹⁴ Već sledeće godine izlazi članak D. Srejovića sličnog naslova – „Bronzana statueta iz Tamniča”, u kojem on analitično pristupa razmatranju uzora pomenute figure, Herakla Epitrapeziosa, ujedno razmatrajući pitanje identiteta rimskog vladara čije se portretne crte mogu razaznati u ovoj bronzanoj statueti.¹⁵ M. Grbić objavljuje „Odabranu grčku i rimsku plastiku u Narodnom muzeju u Beogradu” 1958. godine, u okviru koje predstavlja i analizira neke od primeraka skulptura i bronzanih statueta Herkula i Merkura. Još jedna figura Merkura objavljena je iste godine, u članku Lj. Zotović Žunković „Tri bronzane statuete iz Negotinskog muzeja”.

Krajem šezdesetih godina objavljen je članak P. Petrovića, kao i katalog sitne bronzane sa teritorije Jugoslavije grupe autora, koji su nezaobilazni za tumačenje kultova Herkula i Merkura na teritoriji Gornje Mezije. Članak P. Petrovića „Iz epigrafske zbirke Leskovačkog muzeja – Spomenici Herkulovog kulta u Gornjoj Meziji”, koji izlazi 1968. godine, predstavlja jedinu do sada poznatu kratku studiju o kultu Herkula u rimskoj provinciji Gornjoj Meziji. Analizirajući votivne spomenike posvećene Herkulu, P. Petrović izvodi zaključke o mogu-

¹¹ Razmatranje Herkulovih spomenika sa carskog kompleksa u Romulijani značajno je zbog boljeg shvatanja carske ideologije prema kultu Herkula u periodu tetrarhije (u kontekstu identifikacije tetrarha sa Jupiterom i Herkulom), dok arheološki nalazi u okviru vile sa peristilom na Medijani takođe bitno doprinose rasvetljavanju značaja i položaja paganske religije u vreme kasne antike i odnosa careva kao što je bio Konstantin, prema njoj.

¹² Promene u kontekstu formiranja novih provincija započinju u vreme vladavine Aurelijana (270–275 n. e.), da bi bile završene u vreme vladavine Dioklecijana (284–305 n. e.). U sklopu mezijijske, odnosno docnije dačke dijeceze, nalazile su se, pored juga Gornje Mezije, odnosno Dardanije, i Moesia Prima, dve dačke provincije i Prevalitana, Мирковић М. 1981, 92; Мосси А. 1974, 70, 276–277.

¹³ Najpre sa svojim saradnicima A. F. Premerštajnom i F. Ladekom, Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903; a zatim samostalno, Вулић Н. 1909; Вулић Н. 1931; Вулић Н. 1933; Вулић Н. 1934; Вулић Н. 1941–48.

¹⁴ Мано Зиси Ђ. 1956–1957, 63–71.

¹⁵ Срејовић Д. 1958–1959, 43–50.

ćim funkcijama ovoga božanstva i njegovoj zastupljenosti.¹⁶ Naredne godine izlazi katalog „Antička bronza u Jugoslaviji”, u kojem su, pored statueta drugih božanstava, ikonografski i stilski analizirane i sve do tada pronađene statuete Herkula i Merkura sa teritorije Jugoslavije. A. Lalović 1971. godine objavljuje članak „Tri bronzane statuete iz zbirke Narodnog muzeja u Zaječaru”, u kome, pored figura Jupitera i Venere, analizira i figuru Merkura otkrivenu u Tekiji.

M. Veličković objavljuje „Rimsku sitnu bronzanu plastiku u Narodnom muzeju” 1972. godine, u kojoj, pored ikonografske i stilske analize i obimne bibliografije, pruža i značajan broj analogija iz drugih rimskih provincija sa predstavjenim statuetama Herkula i Merkura iz Narodnog muzeja. Grupni nalaz fragmentovanih kulturnih skulptura pronađen u Medijani izdao je A. Jovanović 1975. godine, pod naslovom „Neki aspekti problema skupnog nalaza skulptura iz Medijane kod Niša”. Osim skulptura Asklepija, Higije i Dionisa, on u fragmentovanim figurama prepoznaje i skulpture Herkula.¹⁷ Sledeće godine objavljuje se prvi tom *Inscriptions de la Mésie Supérieure – Singidunum et le nord-ouest de la province*, pod koautorstvom M. Mirković i S. Dušanića, u okviru koga je analiziran votivni spomenik iz Guberevca, posvećen bogovima Jupiteru i Herkulu.¹⁸

M. Vasić publikuje 1979. godine dva votivna spomenika iz Viminacijuma, od kojih je jedan bio posvećen bogu Herkulu.¹⁹ Iste godine izlazi četvrti tom *Inscriptions de la Mésie Supérieure – Naissus–Remesiana–Horreum Margi* P. Petrovića, u kome se pojavljuju čak četiri epigrafska natpisa posvećena bogu Herkulu.²⁰

A. Lalović se ponovo prihvata analize još jedne statuete Merkura 1980. godine, u članku „Tri bronzane statuete sa područja Istočne Srbije”. D. Bojović 1985. godine publikuje članak o „Rimskoj sitnoj plastici u Muzeju grada Beograda”, a 1986. godine izdat je još jedan tom *Inscriptions de la Mésie Supérieure – Viminacium et Margum*, sa novih šest natpisa posvećenih Herkulu.²¹ Sledeće godine, D. Srejšević i A. Cermanović Kuzmanović objavljuju značajan katalog „Rimska skulptura u Srbiji”. Svojom analizom kamenih votivnih ikona sa teritorije Viminacijuma iz 1989/90. godine, M. Tomović obuhvata i votivnu ikonu boga Herkula i iznosi razmatranja o repertoaru božanstava predstavljanih na ikonama, kao i o lokalnim radionicama u okviru kojih su one nastale.²² Značajan reljef sa prikazima nekih od 12 Heraklovih podviga pronađen u Starčevu, predstavlja predmet proučavanja članka iz 1991. godine „Spomenik Heraklovog kulta iz Starčeva” A. Jovanovića.²³ Iste godine S. Drča publikuje članak „Sitna rimska bronzana plastika iz Narodnog muzeja u Nišu”, u okviru kojeg predstavlja statuete Herkula i Merkura. Značajna studija M. Tomovića „Roman sculpture in Upper Moesia” izlazi 1992. godine i u njoj, u okviru poglavlja o kulturnoj skulpturi, data je analiza do tada poznatih skulptura Herkula i Merkura. U okviru publikacije S. Petković „Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije”, iz 1995. godine, po prvi put se analiziraju amuleti u obliku Herkulove batine i njihova germanska interpretacija poznata kao Donarov amulet sa naših prostora. U toku iste godine pojavljuje se četvrti tom *Inscriptions de la Mésie Supérieure – Timacum Minus et la vallée du Timok*, sa izuzetno značajnim (za potvrdu *interpretatio romana* Herkula) epigrafskim spomenikom posvećenim Herkulesu Naisatusu (*Hercules Naissas*).²⁴

Izvanredan primerak statuete boga Merkura 1996. godine objavljuje J. Kondić u članku „Statio Cataractarum Dianae – Carska portretna statua boga Merkura”, a sledeće go-

¹⁶ Петровић П. 1968, 54–56.

¹⁷ Јовановић А. 1975, 57–65.

¹⁸ Мирковић М., Душанић С. 1976, 127–128, cat. 103.

¹⁹ Васић М. П. 1979, 31–38.

²⁰ Петровић П. 1979, 117, cat. 102; 120, cat. 107, 108; 122–123, cat. 111.

²¹ Мирковић М. 1986, 65–66, cat. 10–11, 66–67, cat. 12–13, 68–69, cat. 14–15.

²² Томовић М. 1989–1990, 89–125.

²³ Јовановић А. 1991, 44–51.

²⁴ Петровић П. 1995, 129–130, cat. 102.

dine se pojavljuje još jedan katalog sa temom rimskih bronzanih statueta u izdanju Muzeja grada Beograda, a pod naslovom „Antička bronza Singidunuma”. Iste godine O. Brukner objavljuje rad „Keramički medaljoni – praznični kolači u rimskom keramičkom zanatstvu” na kojima su zastupljene i predstave sa temom Herkulove pobeđe nad Nemejskim lavom.²⁵ Sledeće godine, I. Popović izdaje izuzetno zanimljiv članak naslovljen „Roman Jewellry in the form of Hercules Symbols in the Central Balkans”, u kojem se po prvi put analizira indirektni uticaj Herkulovog kulta (odnosno apotropejski aspekt ovog božanstva) otelotvoren u formama *nodus herculeus* na različitim vrstama nakita (lancima, narukvicama, minđušama, prstenju itd.).²⁶

U okviru publikacije *Vestigatio Vetustatis* objavljena su 2001. godine dva članka važna za tumačenja kultova Herkula i Merkura na teritoriji Gornje Mezije. Prvi članak „Antički kultovi na području Prijepolja i Plevlja” predstavlja rad R. Zotović, koja analizirajući epigrafsku građu iz ovog dela provincije Dalmacije donosi nove zaključke o mogućim aspektima boga Herkula.²⁷ Drugi članak „Mermerne skulpture iz zbirke Milana Stojmirovića” predstavlja delo koautora M. Tomovića i Lj. Marković Nikolić, koji analiziraju skulpturu nepoznatog božanstva, za koju verujemo da predstavlja boga Hermesa.²⁸ Poslednji do sada objavljen rad od značaja za našu temu jeste članak S. Jović iz 2002. godine, pod nazivom „Antički spomenici u lapidarijumu Narodnog muzeja u Leskovcu”, koji analizira već objavljene votivne spomenike boga Herkula iz okoline Leskovca.²⁹

I na kraju uvodnog dela izrazili bismo iskrenu nameru autora da ova studija doprine se boljem poznavanju kulta Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji, bez pretenzije da rad bude za čitaoca jedino moguće sagledavanje ove problematike.

²⁵ Brukner O. 1997, 97–102.

²⁶ Popović I. 1998, 77–92.

²⁷ Zotović R. 2001, 181–195.

²⁸ Tomović M., Marković Nikolić Lj. 2001, 464–467, sl. 3 a-b.

²⁹ Jović S. 2002, 33–55.

II KULT HERAKLA / HERKULA U ANTICI

1. Herakle / Herkul u grčko-rimskom svetu

Najslavniji grčki junak Herakle bio je sin božanskog Zevsa i Alkmene, supruge Amfitriona.³⁰ O etimologiji imena *Ηρακλής* postoje različita mišljenja: Preller i Williamowitz svoj stav zasnivaju na antičkim pisanim izvorima, po kojima je Herakle svoju slavu dugovao boginji Heri, te da ime Herakle u prevodu znači *slava Here* (*Ηρας κλεος*).³¹ Drugi istoričari religije, kao što su J. Cviker (J. Zwicker) i V. Burkert (W. Burkert), smatraju da je Heraklovo ime verovatno nastalo od prvog sloga *ήρωας*, a ne od imena boginje.³² U svakom slučaju, već od najranijeg detinjstva sudbina Herakla bila je usko vezana za boginju Heru, jer je ona u više navrata pokušavala da ga uništi. Odolevši svim njenim napadima, Herakle je odlučio da krene putem Vrline, mukotrpnim putem koji bi ga vodio do slave, o čemu, uostalom, po antičkim piscima govori i broj četiri, broj dana u mesecu kada je rođen.³³ Već sa osamnaest godina Herakle započinje svoje podvige savladavanjem Kiteronskog lava, koji je uništavao Amfitrionova stada i, ubivši životinju, njenu glavu je iskoristio za šlem, a kožu za ogrtač.³⁴ Heraklov brak sa Megarom, tebanskom princezom, završio se neslavno – u nastupu ludila junak je poubijao njihovu decu, nakon čega biva proteran iz Tebe. Posle Pitijinog proročanstva po kome mu je obećana besmrtnost ako ispuni deset junačkih dela, Herakle odlazi u Tirint u službu kralja Euristeja na period od 12 godina. Euristej je Heraklu postavio 12 teških zadataka, u literaturi poznatih i kao *dodekatlos* (δωδεκάεθλος).³⁵ Heraklovih dvanaest podviga obuhvatalo je: savladavanje Nemejskog lava, Lernejske hidre i Erimantskog vepra, dovodeње Kerinejske košute, kritskog bika i kobila kralja Diomeda, rasterivanje Stimfalidskih ptica, donošenje zlatne jabuke iz vrta Hesperida i izvođenje Kerbera iz Podzemlja.³⁶ Nakon uspešno izvršenih zadataka, Heraklov život nije postao miran i spokojan – junak se sučeljavao sa broj-

³⁰ Dok je Amfitrion vodio rat sa Tafljanima, Zevs je jedne noći uzeo obličje Amfitriona i prevario Alkmenu koja je sa njim začela Herakla. No, iste ili sledeće noći Amfitrion se vratio i sa Alkmenom začeo Heraklovog brata blizanca Ifikla, Stafford E. 2013, 5-9.

³¹ Misli se na deo mita kada je Hera poslala dve ogromne zmije na Herakla i Ifikla, još bebe od nepunih godinu dana i kada je Herakle uspeo da odbrani brata i sebe udavivši golim rukama obe nemani, Dürrbach F. 1904, 78. Takođe, veruje se da je Herakle nosio ime Alkid, po svom dedi Alkeju, sve dok ga proročica Pitija nije nazvala imenom Herakle, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 728.

³² Ibid.

³³ Tokom Heraklovog razmišljanja o budućnosti, pred junakom su se stvorile dve žene – Naslada i Vrlina. Naslada mu je pružila obećanje lakog, hedonističkog života, dok je Vrlina obećala težak život, ali koji vodi ka slavi. Herakle se opredelio za put vrline, Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1979, 461. Smatralo se da se četvrtog dana u mesecu rađaju ljudi predodređeni za mukotrpan život, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 729.

³⁴ Po Apolodoru atributi lavlje glave kao šlema i lavlje kože kao ogrtača potiču od Kiteronskog lava, ali po Pindaru i Teokritu, ovi atributi su vezani za Nemejskog lava, Ibid.

³⁵ Termin δωδεκάεθλος ne pojavljuje se u antičkim pisanim izvorima pre rimskog perioda. Tek u kasnijoj literaturi svih dvanaest podviga biva „kanonizovano“, kako po sadržaju tako i po redosledu, Boardman J. 1990, 5 i dalje. Najpoznatija, ali ujedno i najranija predstava dvanaest Heraklovih zadataka, prikazana je na metopama Zevsovog hrama u Olimpiji – na svakoj od dvanaest metopa predstavljen je po jedan podvig Brommer F. 1986, 5.

³⁶ F. Bromer (F. Brommer) vrlo detaljno izlaže hronološko pojavljivanje dvanaest Heraklovih podviga, kako u literaturi, tako i u ikonografskim predstavama, smatrajući da se tek od 500. godine pre n. e. može govoriti o cikličnim predstavama Heraklovih zadataka, aludirajući na pojedine scene iz dodekatlosa prikazane na metopama u Delfima, Brommer F. 1986, 55–67; Dürrbach F. 1904, 86–99; Boardman J. 1990, 5–114; Срејовић Д., Цермановић–Кузмановић А. 1979, 462–466.

nim nedaćama, borbama i ljubavnim avanturama, da bi na kraju zaista dosegao besmrtnost i zasluženost među bogovima.³⁷ Legende o Heraklu nastajale su u različitim delovima Grčke, s obzirom na omiljenost junaka među stanovništvom, sa jedne strane kao prototipa muške snage i hrabrosti, ali sa druge strane kao brižnog i poštovanja vrednog prijatelja. O njegovoj neospornoj popularnosti svedoče grčka umetnost i literatura, u kojima su kako lik Herakla, tako i njegovi podvizi bezbroj puta prikazani.³⁸ Grčke vaze, arhitektonski delovi hramova (metope, zabati, frizovi) i riznica, kao i skulptura, od VIII veka pre n. e. prikazuju razne dogodovštine iz Heraklovog života. Skulptori poput Polikleta, Skopasa, Praksitela i Lisipa inspirisani životom junaka-boga, modeluju neke od najčuvanijih grčkih dela, koja će docnije poslužiti za kopiranje rimskim skulptorima i u pompejanskom slikarstvu, kao i dela grčkih slikara Aristida, Parazije, Nearha i Apela. Ikonografija Herakla menjala se vremenom – na najranijim predstavama on je prikazan kao zreo muškarac, najčešće nag, sa lukom i mačem, negde sa lavljom kožom kao ogrtačem.³⁹ Tokom docnijeg perioda (od VI veka pre n. e.), Herakle se počinje prikazivati sa kratkom kosom i bradom, obučen kao hoplit ili u hitonu. Od druge polovine V veka pre n. e., umetnici predstavljaju Herakla kao golobradog mladića, negde sa batinom u ruci.⁴⁰ U narednim vekovima nastavlja se sa takvim prikazivanjem Herakla u umetnosti, a dodaju mu se i atributi kao što je i venac od topole. Od ostalih atributa najčešće prisutnih u Heraklovoj ikonografiji treba pomenuti posude (skifos, riton, kantar), jabuke, dijademu i venac od vinove loze / bršljena. Najčešći Heraklovi epiteti bili su *kalinikos* i *promakhos* (pobednik), *aleksikakos* (onaj koji odstranjuje svako zlo) i *soter* (spasilac) i Grci su ga smatrali zaštitnikom mladih i atletike, palestri i gimnazija, kupatila i lekovitih toplih izvora, puteva i putnika, oslobođenika itd.⁴¹ Pripisivano mu je osnivanje mnogih gradova, poznavanje medicine, mantike, astronomije, kao i prenošenje pisma iz Egipta u Grčku.⁴² Takođe je uživao i reputaciju zaštitnika poljoprivrede i „uništivača štetnih insekata”,⁴³ ali i boga civilizatora kao i boga podzemlja.⁴⁴ Negde je poštovan i kao zaštitnik porodilja (sa Artemidom),⁴⁵ kao zaštitnik luka, mornara i oslobođenika, ali i kao božanstvo plodnosti.⁴⁶ Od životinja Heraklu je najčešće žrtvovan bik, mada su mu na žrtvu prinošeni i ovan i svinja, a od biljaka bile su mu posvećene bela topola i maslina.⁴⁷ Božanstva koja su se najčešće pojavljivala sa Heraklom bili su: Artemida, Atina, Apolon, Bah, Had, Heba, Hefest, Hera, Hermes, Minerva, Posejdon, Zevs itd.⁴⁸

Poreklo rimskog boga Herkula i njegovog kulta predstavljalo je predmet mnogobrojnih rasprava, iz kojih su se izdvojile tri teorije: teorija o grčkom poreklu kulta Herkula,

³⁷ Detaljnije o različitim legendama koje su se ispredale oko života Herakla pogledati: Dürrbach F. 1904, 99–107.

³⁸ Pogledati: Brommer F. 1986. Za hronološki prikaz o liku Herakla u literaturi (od Homera do XX veka) pogledati: Galinsky K. 1972.

³⁹ Heraklovo oružje predstavlja dar od bogova – Apolon mu poklanja luk, Hefest batinu, Posejdon konje, a Hermes mač. Lavlja koža predstavlja kožu nemejskog lava koga je Herakle pobedio, a povremeni atribut je i rog izobilja, koji mu je po nekim predanjima poklonio Hermes, a po drugim predanjima u pitanju je rog koji je Herakle slomio Aheloju, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 729.

⁴⁰ Pisani izvori govore da je u Nemeji, odnosno Helikonu, Herakle isekao granu maslinovog drveta koju je koristio kao svoju batinu, Ibid, 729.

⁴¹ U Ilijadi se pominju događaji koji su okruživali Heraklovo rođenje i neke od njegovih avantura (događaji u Troji, Odlazak u Pilos, Beg na Kos itd.), a jedini podvig koji se navodi je pobjeda nad Kerberom. U Odiseji se takodje spominju Heraklovo rođenje i smrt, ali i neki drugi doživljaji kao što su njegov odnos sa Megarom, brak sa Hebom itd. U Teogoniji, Hesiod posvećuje dosta pažnje Heraklovom životu i dogodovštinama, kao i Peisandar sa Rodosa, Kreofil sa Samosa, Stesihor, Simonid i drugi pisci do V veka pre n. e. Od V veka pre n. e., pisci kao što su Pindar, Eshil i Sofokle, stavljaju fokus na Heraklovu psihologiju i dobar učinak njegovih dela, kao što i filozofi pišu o Heraklovom izboru vrline i njegovoj hrabrosti, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 730-731.

⁴² Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1979, 469.

⁴³ Bayet J. 1926, 15.

⁴⁴ Ibid, 47.

⁴⁵ Ibid, 280.

⁴⁶ Ibid, 391.

⁴⁷ Dürrbach F. 1904, 116.

⁴⁸ Za detaljnije pogledati Boardman J. 1990, 133–182.

teorija o feničkom uticaju na kult Herkula i teorija o autohtonosti kulta Herkula.⁴⁹ Ne ulazeći dublje u razmatranje mogućnosti upliva grčke, feničke ili etrurske religije u proces formiranja rimskog kulta Herkula, složićemo se da je od neospornog značaja zasluga grčkih kolonija i Etruraca, ali i Feničana u prenošenju grčkih mitova o bogu Heraklu u Rim.⁵⁰ To potvrđuje ne samo ugledanje na grčke mitove i potpuno ikonografsko preuzimanje grčkih likovnih i staturnih predstava Herakla od strane Rimljana, već i rimski oblik imena božanstva *Hercules*, koji je nastao po ugledu na etrurske oblike *Her(a)cle*, *Hercla*, *Erkle*, preuzete od dorskog oblika *Ἡρακλῆς*.⁵¹ Verovatno je i postojanje latinskog i sabinskog božanstva, koji su po funkcijama bili analogni Herkulu i koji su bili poistovećeni sa domaćim genijima zvanim *Dius Fidius* i *Semo Sanctus*, i čiji epiteti *rusticus*, *domesticus* i *agrestis* ukazuju na njihove funkcije.⁵²

Pisani izvori govore nam o postojanju dva svetišta posvećena Herkulu Viktoru (*Hercules Victor*) na području Rima – prvi hram se nalazio ispred Palatina *ad Portam Trigemina* (poznat i kao Herkulova rotonda, gde je Herkul bio obožavan i pod imenom *Hercules Olivarius*) i drugi hram koji je izgrađen u trgovačkom kvartu *Forum Boarium*.⁵³ Pored pomenuta dva svetišta, iz republikanskog perioda poznata su još dva hrama locirana u blizini Cirka, od kojih je jedan bio posvećen Herkulu Magnusu Kustosu (*Hercules Magnus Custos*), a drugi Herkulu Musarumu (*Hercules Musarum*).⁵⁴ Verovatno zahvaljujući svojim epitetima *invictus* i *custos*, Herkul se pojavljuje na prvom lektisternijumu održanom u Rimu 399. godine

⁴⁹ Prva najraširenija teorija, koju je prevashodno zagovarao francuski naučnik Ž. Bajet (J. Bayet), zasniva se na mišljenju da su Rimljani od Grka preuzeli kako ime božanstva i svešteničko praktikovanje kulta graeco ritu na Forum boarium (ritual žrtvovanja bio je u potpunosti grčki ritual, kao i lovorov venac koji se nosio prilikom žrtvovanja), tako i mitološku osnovu u sopstvenoj interpretaciji – otmica Gerionovih goveda i borba sa Kakom, Dürrbach F. 1904, 124; Bayet J. 1926, 155; Bayet J. 1957, 123–124; Latte K. 1960, 213–221.

Po drugoj teoriji, koju je najsnažnije zastupao D. van Berchem (D. van Berchem), u rimskom kultu Herkula treba videti crte tirkog božanstva Melkarta (što autor potkrepljuje objašnjavanjem načina praktikovanja kulta i semantičkim analogijama u vezi sa rodom Potiti), kao što su i osnivači Ara Maksima (Ara Maxima), u trgovačkom kvartu Forum Boarium (na kome su prinošene žrtve Herkulu), bili Feničani, Berchem D. van 1967, 73–109, 307–338. Sa njim je u potpunosti saglasna E. Simon, koja kao najjače argumente u prilog pomenutoj teoriji ističe isključivanje žena iz kulta Herkula (što je orijentalni običaj, a u ovom slučaju bio bi fenički običaj), ali i najranije poznatu ikonografsku predstavu boga na italskom tlu (Etruriji) iz VI veka pre n. e., koja po autorki u potpunosti preuzima način odevanja svojstven bogu Melkartu, feničkom Herkulu, Simon E. 1993, 72–88.

Zastupnici treće teorije, pak, vrlo oprezno, ali i precizno ističu osobenosti rimskog kulta Herkula svojstvene samo njemu (npr. davanje desetog dela imetka decuma Herculis), kao i određene aspekte božanstva u kojima se ne može prepoznati niti grčki, niti etrurski, niti orijentalni uticaj (povezanost Herkula sa trgovinom, kao i agrarna dimenzija božanstva). U tom kontekstu ističe se prisutnost kulta Herkula Viktora na Tiburu, koji ovde nije poštovan kao bog vojne pobede, već kao božanstvo trgovine (epitet viktor ovde je u vezi sa Herkulovom trgovačkom umešnošću), ali i jedinstvena dimenzija Herkula kao boga zaštitnika pojedinca, kome se poštovaoci ne mole samo na zvaničan praznik božanstva 13. avgusta, već kada žele i gde žele, Jaczynowska M. 1981, 633; Bailey C. 1970, 423–465; Dimezil Ž. 1997, 335–339; Jourdain Annequin C. 1989, 484–487.

⁵⁰ Pretpostavlja se da su fenički, a docnije i grčki trgovci preneli kult Herkula u gradove Južne Italije, kao i da su možda zaslužni za osnivanje najstarijeg Herkulovog svetišta unutar trgovačkog kvarta Forum Boarium, što bi našlo potvrde u prvobitnom smatranju božanstva za zaštitnika trgovaca, Bayet J. 1926, 421; Jaczynowska M. 1981, 632; Dimezil Ž. 1997, 338–339.

⁵¹ Pored pomenutih etrurskih imena božanstva, u Italiji su bili poznati i oskijski oblici Hereclus i Herclus, kao i sabelski Herc(o)lo, Dürrbach F. 1904, 124; Zwicker J. 1912, 516–528; Bayet J. 1926, 4–6.

⁵² Između Dijusa Fidijusa i Semo Sanktusa (Dius Fidius i Semo Sanctus) povlači se analogija, s obzirom na to da je u oba slučaja reč o genijima dobre volje i istine, koji donose obilje i štite kuću (epitet agrarius jasno ukazuje na to da je u pitanju poljsko božanstvo). U kontekstu analogije između latinskog boga Herkula i sabinskog božanstva istovetnih funkcija, Varon pominje da se latinsko ime Herkula razlikuje od njegovog sabinskog imena, Bayet J. 1926, 306. Jedno od mišljenja koje povezuje Dijusa Fidijusa, kao simbola muškog principa, sa Herkulom, koji je to, takođe, predstavljao, jesu zakletve me Dius Fidius i me Hercule, kojima su se muškarci zaklinjali, ali i činjenica da je, kao i Herkul, Dius Fidius bio zaštitnik puteva, Fowler W. Warde 1899, 137–138; Bayet J. 1926, 309 i 410–413; Dürrbach, 1904, 125.

⁵³ Korn. Tac. Anali XII 24; Tit Liv. IX. 29, X. 23. Prema predanju, sam Herkul zaslužan je za podizanje oba hrama, Bayet J. 1926, 239–247. Treba, međutim, pomenuti i mišljenje u stručnoj literaturi o postojanju trećeg hrama posvećenog Herkulesu Viktoru, koji se navodno nalazio na brdu Celiju (pretpostavka o postojanju hrama Herkula Viktora na brdu Celiju zasnovana je na natpisu pronađenom u XVIII veku na pomenutom rimskom brežuljku, u kome se navodi da L. Mumije Arhaik (L. Mummius Archaicus), zahvaljujući ratnom plenu zadobijenom u pobedi nad Korintom, podiže hram i statuu bogu Herkulu Viktoru, Harris W. V. 2001, 540–542; Stamper J. W. 2005, 69–70; CIL 06, 331.

⁵⁴ Poznato je da je po uspešnom povratku iz Etolije, 187. godine pre n. e., rimski general M. Fulvije Nobilior podigao zajednički hram Herkula i Muza, u kome je između devet statua Muza donesenih iz ratnog pohoda, stajala statua Herkula sa lirom (E. Stafford pretpostavlja da su pomenute statue bile predstavljene na seriji novca iz 66. godine pre n. e., Kvinta Pomponija Muze, Stafford E. 2013, 196). Docnije, u I veku pre n. e., taj hram rekonstruiše L. Marcije Filip. Što se tiče hrama posvećenog Herkulesu Magnusu Kustosu (Hercules Magnus Custos), pretpostavlja se da je podignut tokom 218. godine pre n. e. i da ga tokom I veka pre n. e. obnavlja Pompej, Boyance P. 1972, 192, 237–238; Dimezil Ž. 1997, 338.

pre n. e., predstavljajući sa boginjom Dijanom jedan od tri božanska para.⁵⁵ Ovaj događaj bio je manifestacija javnog karaktera, za razliku od poštovanja Herkula u hramu na Ari Maksimi (*Ara Maxima*), u kvartu zvanom *Forum Boarium*, gde je održavan privatni kult Herkula sve do 312. godine pre n. e.⁵⁶ Tada cenzor Apije Klaudije proglašava kult Herkula javnim, a njegovo praktikovanje *graeco ritu* označilo je zapravo rimljansko prihvatanje helenističkih običaja.⁵⁷

Ovde treba pomenuti i običaj *decuma Herculis*, odnosno prinošenje jedne desetine stečene imovine bogu Herkulu (koje su, verovatno, već ranije upražnjavali pripadnici gensa Potitii i Pinarii), a čije se poštovanje može pratiti u kontinuitetu od 312. godine pre n. e.⁵⁸ Primeri prinošenja *decuma Herculis* od strane slavnih generala, kao što su Scipion Afrikaner ili Marko Minucije (diktator iz 217. godine pre n. e.), samo doprinose većoj popularnosti i jačanju kulta Herkula Viktora. Ovo božanstvo prerasta iz pustolovnog i smelog putnika koji uspeva da prebrodi sve prepreke i nevolje na svom putu, ne samo u simbol snage i pobeđe rimskih osvajača, već i lične sreće vođe i njegovog trijumfa. Ujedno, on postaje garant uspešnosti vojnih kampanja (*Salutifer*), ali i simbol zaštitnika rimskoga naroda i rimske države. Stoga se, uz Herkulovo ime, posle 146. godine pre n. e., pored epiteta *invictus* i *victor*, pojavljuju i epiteta kao što su *conservator*, *defensor* i *tutor* (ova dva poslednja epiteta objedinjavaju grčko shvatanje Herakla Aleksikakosa).⁵⁹ U tome treba videti razlog posveta najznačajnijih rimskih vladara i vojskovođa Herkulu Viktoru i tokom I veka pre n. e., a među kojima su: Lucije Kornelije Sula, Marko Licinije Kras, Pompej i Marko Antonije.⁶⁰ Osim navedenih epiteta, koji su, uglavnom, simbolizovali Herkula kao boga pobeđe i zaštitnika, bog je poštovan i kao garant plodnosti, zaštitnik polja i setve (često u društvu boga Silvana), zaštitnik zdravlja kako pojedinca, tako i cele porodice (*Salutaris*, *Salutifer*), zaštitnik putnika i trgovaca (*Hercules ponderum*).⁶¹

⁵⁵ Druga dva para bili su Apolon i Latona, Merkur i Neptun. Lektisternij je, zapravo, ritualni banket koji je u grčkim gradovima priređivan u Herkulovu čast. U Rimu je lektisternij takođe podrazumevao javnu gozbu za bogove koji su bili predstavljeni na jastuku (koji je ovde simbolično predstavljao krevet na kome leže bogovi) u vidu kulturnog kipa ili figurine. Prvi lektisternij održan 399. godine pre n. e. bio je organizovan po „preporuci“ Sibilinskih knjiga, a radi umilostivljenja bogova zbog bolesti koja je harala Rimom, a koja je nastala usled velikih vremenskih nepogoda. Do 326. godine pre n. e. bila su održana još četiri lektisternija i na sva četiri pojavljuje se Herkul, Tit Liv. V. 13; Bayet J. 1926, 260–262; Dumezil Ž. 1997, 433. Treba pomenuti da predstava sa medaljona Antonina Pija potvrđuje kontinuitet priređivanja lektisternija u Herkulovu čast i tokom carskog perioda, Dürrbach F. 1904, fig. 3807.

⁵⁶ Kult Herkulesa Inviktusa (*Hercules Invictus*) u kvartu *Forum Boarium* predstavljao je privatni kult koji su održavala dva gensa: Potitii i Pinarii, po *graeco ritu*, sve do 312. godine pre n. e. kada država preuzima vođenje kulta. Detaljnije o praktikovanju kulta: Bayet J. 1926, 298–305; Jazynowska M. 1981, 632–633; Dumezil Ž. 1997, 337.

⁵⁷ Za moguće razloge donošenja ovakve odluke pogledati: Tit Liv. IX. 29. Treba pomenuti da je u Rimu sve do početka punskih ratova pravljena stroga razlika između *dii indigetes* i *dii novensiles*, te da u svetlu te činjenice postaje jasno kolika je morala biti popularnost Herkulovog kulta, kada već 312. godine pre n. e. biva proglašen za državni kult, Bailey C. 1970, 452.

⁵⁸ *Decuma Herculis* predstavlja pojavu osobenu za kult rimskog Herkula i po nekim autorima predstavlja reminiscenciju na Rekaranovo (Kakov protivnik) posvećivanje jedne desetine svoje stoke bogu Herkulu, odnosno na Herkulovo žrtvovanje jedne desetine Gerionovih volova, Dumezil Ž. 1997, 337. E. Stafford iznosi pretpostavku da je jedna desetina imetka nekada predstavljala jednu desetinu poljoprivrednih plodova, koja se sa razvitkom trgovačkog kvarta nazvanog *Forum Boarium*, kao komercijalnog centra, transformiše u jednu desetinu imetka, Stafford E. 2013, 196. Međutim, Diodor sa Sicilije pominje običaj građana Tira da prinose jednu desetinu svog imetka bogu Herkulu (misli se zapravo na boga Melkarta, feničanskog pandana bogu Herkulu). U svetlu najnovijih istraživanja kulta Herkula na *Forum Boarium*, a koja ukazuju na prisustvo Feničana u prerepublićanskom periodu Rima, čini nam se mogućim da bi praksa *decuma Herculis* mogla biti fenićkog porekla, Diod. Sic. XX, 14; Jourdain Annequin C. 1989, 635–636.

⁵⁹ Kao zaštitnik porodice, Herkul je takođe nosio iste epitete, Dürrbach F. 1904, 126. Grenier A. 1948, 137; Za epitete *Defensor* i *Tutor*, kao sinonime Heraklovom epitetu *aleksikakos*, pogledati: Bayet J. 1926, 358.

⁶⁰ Iz pisanih izvora saznaje se o Sulinom prinošenju *decuma Herculis* bogu Herkulu Viktoru (posle pobeđe nad Mitridatom 78. godine pre n. e.), kao i o Krasovoj posveti jedne desetine svoga bogatstva Herkulu Inviktusu nakon ugušenja Spartakovog ustanka 70. godine pre n. e., Stafford E. 2013, 196. Pompej se pominje kao osnivač Herkulovog hrama pored Cirka (pre je verovatno da je u pitanju bila obnova hrama posvećenog Herkulu Magnusu Kustosu nego izgradnja novog hrama), a poznato je da je u bitkama Pompej prizivao zaštitu Herkula Inviktusa, Jazynowska M. 1981, 633–634; Dumezil Ž. 1997, 338. Opise Hanibalovog i Scipionovog ugledanja na Herkula daju i rimski pesnici, kao što je Silije Italik, Galinsky K. 1972, 160–162. Marko Antonije je otišao korak dalje u poštovanju boga Herkula u odnosu na pomenute prethodnike, smatrajući se njegovim potomkom, Cerfaux L., Tondriau J. 1957, 296–297.

⁶¹ Dürrbach F. 1904, 127. Herkul je poštovan kao zaštitnik puteva i putnika, ali i moreplovaca, što je potvrđeno natpisom pronađenim južno od Rima, a koji se datuje u period između 150. i 250. godine n. e. Tekst natpisa veliča Herkula kao „čuvara sigurnog usidranja i zaštitnika moreplovaca“, Stafford E. 2013, 196.

III EPIGRAFSKI I ANEPIGRAFSKI SPOMENICI POSVEĆENI HERKULU

1. Epigrafski spomenici posvećeni Herkulu

Na teritoriji Gornje Mezije do sada je potvrđeno 17 votivnih spomenika na kojima je upisan zavet bogu Herkulu.⁶² Pored potvrda dedikacija Herkulu na votivnim arama, posvete bogu ustanovljene su na tri spomenika i kao deo reljefnih i statuarnih predstava. Analiza epigrafskih spomenika posvećenih Herkulu dovela je do zaključka da se mogu razlikovati:

1. zaveti u kojima se pominje ime božanstva bez epiteta
2. zaveti u kojima se pominje ime božanstva sa epitetima
3. zajednički zaveti Herkula i drugih božanstava

Poznata su nam dva spomenika na kojima se pojavljuje ime Herkula bez epiteta – iz Kostolca (kat. 3) i Leskovca (kat. 11). Prvi zavet čini C. Iulius Arrianus, čije ime ukazuje na osobu grčkog ili maloazijskog porekla, dok drugi spomenik podiže Aurelius Firmus, romanizovani stanovnik, oslobođenik ili vojnik iz Gornje Mezije. Dok u slučaju prvog natpisa ne možemo saznati ništa o zanimanju dedikanta, povodu podizanja spomenika ili o aspektu boga pod kojim je poštovan, konsekraciona formula *pro salute* sa drugog spomenika indicira poštovanje Herkula kao boga zdravlja, blagostanja ili jednostavno ličnog zaštitnika dedikanta. Ovakva vrsta zaveta potvrđena je i u drugim rimskim provincijama, a dedikanti su, uglavnom, vojnici i romanizovano stanovništvo.⁶³

Posvete Herkulu sa konsekracionom formulom *pro salute*, koje se čine za zdravlje rimskih careva, kao što su npr. Septimije Sever ili Karakala, uočene su širom celog rimskog carstva, ali za sada nisu potvrđene na teritoriji Gornje Mezije.⁶⁴ Nedostatak drugih podataka koji bi omogućili približnije datovanje spomenika iz Kostolca i Leskovca, dopušta njihovo okvirno određenje u II vek ili u prvu polovinu III veka n. e.

Drugu grupu epigrafskih spomenika posvećenih Herkulu čine spomenici na kojima se uz njegovo ime pojavljuju epiteta kao što su: *augustus, conservator, sanctus, invictus, naisatus, victor, κέρως* i *μεγιστος*.

Pod epitetom *augustus*, Herkul se pominje na dva spomenika: iz Kostolca (kat. 4) i Prokoplja (kat. 10). Sam epitet *augustus* ukazuje na oficijelni kult, a prvi natpisi posvećeni Herkulesu Augustusu (*Hercules Augustus*) pojavljuju se od II veka n. e.⁶⁵ Votivne posvete

⁶² Ovde data analiza epigrafskih spomenika ni u kom slučaju ne podrazumeva tumačenje ili datovanje pomenute građe na osnovu paleografskih kriterijuma, već isključivo prema stilskim odlikama spomenika u skladu sa već postojećim analizama oblika pisma.

⁶³ Zaveti Herkulu kao zaštitniku zdravlja poznati su i sa teritorije Donje Mezije, Trakije, Dakije, Galije, Britanije, Grčke, južne Italije itd., Тодоровъ Я. 1928, 187; Bărbulescu M. 1977, 175–179; Jaczynowska M. 1977, 414; Moitrieux G. 1992, 125; Thevenot E. 1968, 121–122; Annequin–Jourdain C. 1989, 526; Bayet J. 1926, 24.

⁶⁴ Jenő F. 1957, 18; Jaczynowska M. 1981, 642.

⁶⁵ Epitet *augustus* uz imena rimskih božanstava mogao je označavati stavljanje imperatora i njegove familije pod protekciju božanstva uz čije ime stoji epitet, ali takođe je potvrđena i uopštena primena ovog epiteta uz ime rimskog božanstva u značenju „carski, imperijalni, sveti”, za detaljnije pogledati: Fishwick D. 1978, 375–381. Pod epitetom *augustus* u Gornjoj Meziji pominju se i druga božanstva, kao što su: Jupiter, Mirković M., Dušanić S. 1976, 122, n. 91; Liber, Mirković M. 1986, 73–74, n. 27; Sabazije, Petrović P. 1995, 71, n. 13; Silvan – bog se pominje kao Silvanus Augustus Conservator, Mirković M., Dušanić S. 1976, 130, n. 108.

Herkulesu Augustusu brojne su i potiču iz različitih rimskih provincija.⁶⁶ Zahvaljujući boljem stanju očuvanosti natpisa iz Kostolca, može se zaključiti da spomenik diže vojnik legije VII Claudiae (čije se sedište nalazilo u Viminacijumu), čije carsko gentilno ime *Aelius* ukazuje na verovatno dobijanje rimskog građanskog prava tokom vladavine Lucija Vera ili Komoda.⁶⁷ Imajući u vidu prethodno rečeno, kao i izuzetnu popularnost Herkulovog kulta za vreme vladavine cara Komoda, spomenik bi se mogao datovati pred kraj II veka n. e.⁶⁸ Nažalost, u slučaju drugog natpisa iz Prokuplja, po uslovima nalaza može se zaključiti da je možda u pitanju votivna ploča koja je bila postavljena na zid Herkulovog hrama, a čiji bi se nastanak generalno opredelio u II ili III vek n. e.⁶⁹

Votivni spomenik posvećen Herkulu čuvaru (*Hercules Conservator*, kat. 16) iz okoline Skoplja predstavlja usamljeni primerak zaveta Herkulu sa ovim epitetom na teritoriji Gornje Mezije.⁷⁰ Kao *Hercules Conservator*, ovo božanstvo je prevashodno zaštitnik od svakog zla ili opasnosti koja može snaći dedikanta.⁷¹ S obzirom na izuzetno loše stanje očuvanosti ovoga spomenika i njegovu nečitljivost, na osnovu analogija sa drugim posvetama gde se Herkul pominje kao *conservator*, može se samo pretpostaviti da je dedikant moglo biti vojno lice, kao i da spomenik datira iz II-III veka n. e.⁷²

U Gornjoj Meziji su do sada pronađena dva epigrafska spomenika na kojima se Herkul pominje kao *Sanctus* i to u Kostolcu (kat. 5) i Leskovcu (kat. 12).⁷³ Posveta Herkulu iz Kostolca čini deo statuarne predstave božanstva sa košutom i ovnom. Fragmentovano stanje spomenika dozvoljava samo dodatno prepoznavanje Herkulove batine, a znatno oštećeno epigrafsko polje onemogućava jasnu čitljivost natpisa. Kao i *Augustus*, epitet *Sanctus* je ovde najverovatnije u vezi sa oficijelnim kultom Herkula, a kao i na primerima iz Gornje Mezije, vojnici su dedikanti na većini spomenika iz drugih rimskih provincija.⁷⁴ Do sada ustanovljene predstave Herkula sa košutom u Gornjoj Meziji čine deo kompozicije Herkula sa Telefom, koji stoji ili čuči pored životinje. S obzirom na pomenute postojeće analogije u

⁶⁶ Poznata nam je istovetna dedikacija sa spomenika iz Kolovrata, Вулић Н. 1941–1948, 159, n. 333.

Na natpisu iz Zenice pominje se Hercules Augustus, dok na natpisima iz okoline Halapića i Borčana zaveti se čine Hercules Augustus sacrum, Imamović E. 1977, 152 i 390–392. Na votivnoj ploči iz Čakovca pominje se Hercules Augustus, dok žrtvenik iz Varaždinskih Toplica nosi natpis Hercules Augustus sacrum Brunšmid J. 1907, 85–86. Natpis iz Osijeka takođe nosi posvetu Hercules Augustus, Bulat M., Pinterović D. 1967, 91–92. Na osnovi statue Herkula sa nepoznatog lokaliteta stoji dedikacija Hercules Augustus, Pinterović D. 1967, 48; žrtvenik iz Aquincuma sa natpisom Hercules Augustus, Jenő F. 1957, 19; ista dedikacija poznata je i sa dva spomenika iz Trsta, kao i sa natpisa iz Devina i Ljubljane, Kolšek V. 1968, 276; na osnovi statue iz mesta Тъновско stoji posveta Herkulesu Augustusu, Тодоровъ Я. 1928, 70; spomenici sa lokaliteta Alba Iulia i Baile Herkulane posvećeni su Hercules Augustus, a na natpisu iz Vetela spominje se Hercules Augustus sacrum, Bărbulescu M. 1977, 175–178; Hercules Augustus kao zaštitnik cara Aurelijana na natpisu iz Riminija, CIL XI, 6308; u vili Ludovisi, CIL VI, 8832; u provinciji Africi to je najčešći epitet Herkula, CIL VIII 14807, CIL VIII 15476.

⁶⁷ Mirković M. 1986, 66.

⁶⁸ U prilog ovakvoj pretpostavci svedoče i natpisi posvećeni Hercules Augustus iz provincije Dakije, a koji datiraju iz vremena Komodove vladavine, Pflaum H. G. 1960, 542–543, n. 200. S obzirom na to da najveći broj natpisa iz Viminacijuma potiče iz perioda vladavine Septimija Severa, kada je Herkulov kult bio vrlo popularan, moguće je datovanje ovog spomenika i u početak III veka n. e., Mirković M. 1968, 64.

⁶⁹ Petrović P. 1979, 117.

⁷⁰ Dragojević Josifovska B. 1982, 51. Epitet conservator spada među najčešće Herkulove epitete, kako na epigrafskim spomenicima, tako i na rimskom novcu, Rostovtseff M., Mattingly H. 1923, 97. Za natpise posvećene božanstvima sa epitetom conservator pogledati: Ruggiero E. De 1922, 242–243. Epitet conservator potvrđen je i uz imena drugih božanstava na spomenicima iz Gornje Mezije, kao što su već pomenuti spomenik Silvanu, zatim na zavetima Jupiteru, Mirković M. 1986, 71–72, n. 23–24 i na posveti Neptunu, Mirković M. 1986, 78–79, n. 38.

⁷¹ Praveći analogiju sa spomenikom iz Sirmijuma, gde se Herkul takođe spominje kao conservator, R. Marić tumači ovaj epitet u generalnom kontekstu zaštitnika, Marić R. 1933, 43.

⁷² Dedikant natpisa iz Intercise posvećenog Herkulesu Konzervatoru jeste M. Aurelius Heraclitus, sa ženom i sinom, Jenő F. 1957, 20. Dedikant koji čini zavet Herkulu zaštitniku sa natpisa iz Alba Julie (Alba Iulia) takođe je vojno lice, Bărbulescu M. 1977, 175; natpis posvećen Herkulesu Konzervatoru iz Apuluma, CIL III, 1026; natpisi iz Rima, CIL VI, 305, CIL VI, 306, CIL VI, 307; natpis iz Afrike Prokonzularis, lokalitet Sua, CIL VIII, 14808. Poznato je da je conservator epitet kojim su vojnici oslovljavali božanstva kao što su: Herkul, Jupiter, Apolon, Silvan itd., Birley E. 1978, 1535.

⁷³ Epitet sanctus može se koristiti, kao i epitet augustus, u kontekstu oficijelnog kulta, ali i u opštem smislu kao „sveti”. Sa teritorija drugih rimskih provincija poznati su nam natpisi posvećeni Herkulu Sanktus (Hercules Sanctus), i to: iz Rima, AE 1982, 66; CIL VI, 294, 3689, 30909, 31165; sa donjomezijskog lokaliteta Podem, AE 1912, 57; sa dakijjskih lokaliteta Szamos i Ad Mediam, CIL III, 832, 1573 i 1573a; iz Kelna, CIL XIII, 1311; iz Numidije i Mauritanije, CIL VIII, 2496 i 8807. Od drugih božanstava u Gornjoj Meziji pominje se kao sanctus još samo Liber, Petrović P. 1979, 121, n. 109.

⁷⁴ Misli se na votivni spomenik iz Pljevlja, Cermanović–Kuzmanović A. 1982, 76–77, br. 4; žrtvenik iz Vukovara, Pinterović D. 1971, 69; epigrafski natpis iz Gerle (Gherla), Bărbulescu M. 1977, 177; žrtvenik iz Hatre, Speidel M. P., Dimitrova Milčeva A. 1978, 1554.

Gornjoj Meziji, pretpostavljamo da votivni spomenik iz Kostolca predstavlja istovetnu skulptoralnu grupu, a ne prikaz jednog od dvanaest poznatih podviga božanstva – savladavanje Kerinejske košute.⁷⁵ Iz imena i zanimanja ličnosti koja podiže spomenik iz Kostolca vidi se da je u pitanju vojnik legije VII Claudiae, a ukoliko bi se prihvatila kao tačna pretpostavka o tumačenju navedenih imena konzula u trećem i četvrtom redu natpisa kao konzula iz 204. godine n. e., epigrafsko čitanje bi se podudarilo sa već predloženim datovanjem skulptoralne grupe Herkula sa Telefom iz Beograda u prvu ili drugu deceniju III veka n. e.⁷⁶

Iz prve polovine III veka potiče analogni fragmentovani votivni spomenik iz Traikije, koji su, takođe, beneficijari legije I Italike (*legia I Italica*) posvetili Deusu Sanktusu Herkulu (*Deus Sanctus Hercules*), a na kome je predstavljeno božanstvo u trenutku odmora (po uzoru na statu u tipa „Herakle Farneze”), poduprto desnom rukom na batinu.⁷⁷ Za razliku od prvog spomenika iz Kostolca, oštećeno epigrafsko polje drugog spomenika iz Leskovca ne dozvoljava čak ni približnije pretpostavljanje imena dedikanta (AV... NVS može se tumačiti kao gentilno ime Au[r(elius)] i kognomen [...] ili samo kao Au[...]). Verovatni datum nastanka spomenika je II vek n. e. ili prva polovina III veka n. e.

Epitet *invictus* pojavljuje se uz Herkulovo ime na votivnim spomenicima iz Arčara (kat. 1) i iz sela Gazdare u okolini Leskovca (kat. 13).⁷⁸ Poznato je da na najstarijim epigrafskim spomenicima iz prerepublikanskog perioda Rima, uz Herkulovo ime stoje epiteti *invictus* i *victor*.⁷⁹ Pod njima se ovo božanstvo poštovalo kao bog neustrašivosti, snage, nepobedivosti i trijumfa. Naravno, na spomenicima iz Gornje Mezije oni imaju isto značenje, ali predstavljaju epitete karakteristične za *dii militares*, odnosno vojnička božanstva (božanstva koja su poštovali vojnici smešteni po utvrđenjima na limesu i logorima u unutrašnjosti zemlje).⁸⁰ O popularnosti Herkula sa ovim epitetom među vojnicima svedoče mnogobrojni natpisi koji potiču iz više utvrđenja duž rajnskog i podunavskog limesa (posebno tokom burnog III veka n. e.), a natpis iz oblasti Bjele u Bugarskoj potvrđuje postojanje kolegija posvećenog Herkulu inviktusu.⁸¹ Treba pomenuti da, pored vojnika, posvete Herkulu Inviktusu (*Hercules Invictus*) čine i veterani i romanizovano stanovništvo, koji u njemu takođe vide simbol snage i fizičke hrabrosti, a ujedno i simbol pobeđe nad svim opasnostima i neprijateljima.⁸² Natpis iz Arčara, pored posvete Herkulu Inviktusu (*Hercules Invictus*), sadrži i konsekrativnu formulu

⁷⁵ Savladavanje Kerinejske zlatoroge košute predstavlja jedan od manje dramatičnih i teških Heraklovih podviga. Po mitološkim predanjima, nakon jednogodišnjeg bezuspešnog gonjenja košute po planinama, bogu je uspelo da je rani i potom ubije, a njene rogove posveti hramu boginje Artemide. Ovaj Heraklov podvig se ikonografski pojavljuje između 750-700. godine pre n. e., na reversu jedne od beotskih fibula na čijem je aversu predstavljena Lernejska hidra. Međutim, u kasnijem periodu Heraklovo savladavanje Kerinejske košute ne predstavlja često prikazivanu scenu u umetnosti – poznato je svega nekoliko atičkih vaza crno figuralnog stila i par atičkih vaza crveno figuralnog stila sa pomenutim motivom. Na jednoj od metopa riznice boginje Atine u Delfima, prikazana je scena Herakla koji savladuje košutu tako što kolenom naleže na zadnji deo njenog tela istovremeno je držeći za rogove. Ovaj ikonografski motiv postaje izuzetno popularan u skulpturi helenističkog perioda. Najraniji literarni pomen Heraklove pobeđe nad Kerinejskom košutom je poznat iz Pindarove treće Olimpijske ode, a o istom podvigu docnije pišu i Euripid, Diodor i Apolodor, Stafford E. 2013, 35.

⁷⁶ Tomović M. 1992, 100–101, cat. 119.

⁷⁷ DEO SAN(sic!)TO / HERCULI VAL(erius) VICTORINUS B(ene) F(iciarius) TRIB(uni) LEG(ionis) I ITALICE / GORDIANA (e) EX VOTO POS(uit) AVIOLA CO(n)S(ule), Машов С. 1983, 92.

⁷⁸ Pored P. Petrovića i A. Mócsy pominje identičan epigrafski spomenik iz Ratiarie sa posvetom Nepobedivom Herkulu (*Hercules Invictus*), Mócsy A. 1970, 245. Epitet *invictus* je, takođe, vrlo čest uz ime boga Herkula i do sada su posvete Herkulu Inviktusu (*Hercules Invictus*) ustanovljene na brojnim natpisima iz: Rima, AE 1924 15; CIL VI 224, 226, 313–315, 317, 318, 320–323, 325–329; iz donjomezijskih lokaliteta Stradižde, Eskus i Istros, AE 1927, 47, CIL III, 33936 i AE 1919, 13; na dakijjskim lokalitetima Potaissa (Potaissa), AE 1950, 15 i CIL III, 877–878U; lokalitetu Apulum, CIL III 1028–1029; lokalitetu Ampelum, CIL III 1292; lokalitetu Germisara, CIL III 1394; lokalitetu Ad Mediam, CIL III 1569–1571; u Noriku, CIL III 4726 i 04784; u Galiji, CIL XII, 4316; u Akvitaniji, CIL XIII, 229, 230 i 434; u donjoj Germaniji, CIL XIII, 7695 i 7696; u Numidiji, AE 1911, 97–98.

⁷⁹ Epiteta boga Herkula *invictus* i *victor* bili su znatno popularniji nego što su u Grčkoj to bili epiteta kalinikos i aniketos uz ime Herakla, Weinstock S. 1957, 211.

⁸⁰ U *dii militares* ili vojnička božanstva ubrajali su se, osim Herkula, i Jupiter, Minerva, Mars, Viktorija, Mitra itd., Birley E. 1978, 1506–1539; epitet *invictus* potvrđen je u Gornjoj Meziji i uz ime boga Mitre, Mirković M. 1986, 74–77, n. 29–34; Petrović P. 1995, 68–69 i 134, n. 10–11, n. 111.

⁸¹ *Erculi Invicto / Aur(elius) Erodes / et Iul(ius) Super / pro s(alute) collegi(i) / v(otum) [l(ibentes)] a(nimo) m(erenti) pos(uerunt)*, Jaczynowska M. 1981, 650.

⁸² Pretpostavka B. Filova jeste da je kult Herkula Inviktusa bio koncentrisan u ad Mediam (Herkulesbad), odakle se počeo širiti po Dakiji i Donjoj Meziji, Филов Б. 1911, 85–98; natpisi posvećeni Herkulu Inviktusu poznati su sa (pored gore pomenutih) lokaliteta Martvica i Madara u Donjoj Meziji, Тодоровъ Я. 1928, 187; sa lokaliteta Baila Herculane, Turda i Vetela u Dakiji, Bărbulescu M. 1977, 175–178.

pro salute, koja u kontekstu sa ostatkom teksta natpisa ukazuje ne samo na već pomenuti aspekt ovog božanstva koji se podrazumeva pod epitetom *invictus*, već i na ijatričku dimenziju Herkula. Carsko gentilno ime dedikanta Aurelijusa (*Aurelius*) moglo bi opredeliti njegovo dobijanje rimskog građanskog prava za vreme jednog od careva dinastije Antonina ili Severa, te stoga i hronološko datovanje spomenika iz Arčara u kraj II ili prvu polovinu III veka n. e.

Zanimljivost u vezi sa epigrafskim spomenikom iz sela Gazdare predstavlja podatak da je ime dedikanta Aelijusa Saturninusa (*Aelius Saturninus*) istovetno imenu dedikanta na epigrafskom spomeniku posvećenom Omfali, sa lokaliteta Lece.⁸³ Činjenice da oba spomenika potiču iz neposredne okoline Leskovca, kao i popularnost mita o Omfali i Herkulu,⁸⁴ dopuštaju pretpostavku da je u pitanju ista ličnost koja čini zavet pomenutim božanstvima.⁸⁵ Ujedno, oba spomenika potvrđuju upliv helenskog mita o Heraklu na teritoriju južnog dela Gornje Mezije.⁸⁶ Spomenik iz Gazdara podignut je verovatno u drugoj polovini II veka n. e.

Natpis posvećen Herkulu Naisatusu (*Hercules Naissas*) potiče sa žrtvenika iz Žukovca (kat. 9), koji ovom božanstvu podiže Klaudija Plotina (*Claudia Plotina*), a prema čijem se carskom gentilnom imenu *Claudia* može pretpostaviti da je reč o autohtonij romanizovanoj stanovnici Gornje Mezije. Epitet boga izveden je od imena gradskog naselja *Naissus*, u čijoj je okolini Herkulov kult posvedočen ne samo na epigrafskim spomenicima, već i u imenu jedne od stanica na putu Naissus–Scupi *Ad Herculem*, kao i u fragmentovanoj skulpturi iz Medijane i sitnoj bronzoj plastici. Stoga bi natpis iz Žukovca, koji predstavlja svedočanstvo o *interpretatio romana* nepoznatog lokalnog ekvivalenta rimskom bogu Herkulu na teritoriji Gornje Mezije, mogao poslužiti u prilog pretpostavci da je u prerimskom periodu naselje *Naissus* predstavljalo religijski centar Dardanaca u kome je bilo poštovano božanstvo sličnih nadležnosti Herkulu.⁸⁷ Ono što ovaj epigrafski spomenik čini specifičnim u odnosu na druge spomenike posvećene Herkulu sa teritorije Gornje Mezije jeste činjenica da je dedikant žena.⁸⁸ Ženske posvete Herkulu nisu tako česte, a najbližu teritorijalnu analogiju spomeniku iz

⁸³ Om / pha / lae / Ael (ius) / Satu / rminus / d(onum) d(edit), Petrović P. 1979, 121–122, n. 110. Omfala je bila kraljica Lidije, u čijoj je službi Herakle proveo tri godine (po kasnijoj verziji mita godinu dana) radi pokajanja zbog ubistva Ifita i pljačke tronošca iz hrama u Delfima. Bez obzira na poniženje koje doživljava tokom službe kod Omfale noseći žensku odeždu, iz Heraklove i Omfaline ljubavi rada se sin Lamon. Ikonografske predstave Omfale i Herakla u freskoslikarstvu, plastici, gemama i novcu datiraju još iz helenističkog perioda, Grimal P. 1963, 328; Петровић П. 1969, 226; Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 821, n. 1525; 824, n. 1558. Poznato je da su određeni parovi, kao na primer Marko Antonije i Kleopatra, oslikavani kao Herakle i Omfala. Među najpoznatije primere takvih predstava spada izgubljena srebrna posuda iz perioda oko 30. godine pre n. e., na kojoj su Marko Antonije i Kleopatra prikazani kao Herakle i Omfala: par je predstavljen kako se pojedinačno vozi u dve kočije koje vuku kentauri. U prvoj kočiji Antonije je obučen u žensku odeću (aluzija na Heraklovu odeždu tokom službe kod Omfale) i čežnjivo gleda unazad ka drugoj kočiji u kojoj je predstavljena Kleopatra obavijena lavljom kožom, sa batinom u ruci. Ova predstava poznata zahvaljujući očuvanim fragmentima kalupa posude se zapravo izrugivala Marku Antoniju i njegovoj opčinjenosti Kleopatrom i slikovito je poredila sa analognim odnosom Herakla i Omfale, Zanker P., Shapiro A. 1990, 58–59, fig. 45.

⁸⁴ Kao jedan od retkih nalaza reljefa sa predstavom Herakla i Omfale, treba pomenuti reljef iz Akvinkuma, Jenö F. 1957, 22, n. 15. Ujedno, kao jednu od najlepših skulptoralnih predstava Herakla i Omfale treba navesti skulptoralnu grupu iz muzeja u Napulju, Suhr E. G. 1953, 262, pl. 73, fig. 1.

⁸⁵ Kao argument za ovakvu pretpostavku P. Petrović navodi gotovo identične dimenzije spomenika, oblik pisma i istu konsekrativnu formulu, Petrović P. 1979, 123, n. 111.

⁸⁶ P. Petrović pretpostavlja da je dedikant Aelius Saturninus grčkog (iz Tesalije) ili orijentalnog (iz Lidije) porekla, odnosno da potiče iz oblasti u kojoj je bio poštovan Omfalini kult, Петровић П. 1999, 132 i 151–152.

⁸⁷ Мирковић М. 1970, 83–90.

⁸⁸ Polemika oko zabrane učešća ženama u Herkulovom kultu predstavljala je predmet brojnih studija različitih autora. Tako su, sa jedne strane, autori kao što su T. Momsen, G. Visova (G. Wissowa), K. Late (K. Latte) i E. Simon tvrdili da je ženama bilo zabranjeno da učestvuju u kultu Herkula u Rimu, dok su sa druge strane autori kao što su V. V. Fauler (W. W. Fowler), Ž. Baje i A. Stejpls (A. Staples) ustrajali u mišljenju da se zabrana ženama u Herkulovom kultu odnosila samo na kult boga praktikovan u Rimu (Ara Maxima). Međutim, na osnovu antičkih izvora i arheoloških spomenika, C. A. Šulc (C. A. Schultz) dokazuje da ženama nije bilo dozvoljeno jedino učešće na najstarijem mestu obožavanja Herkula u Rimu (Hercules Invicti Ara Maxima), jedinom gde su se rituali bogu i dalje izvodili in graeco ritu. Drugde su žene smele i mogle da poštuju Herkula, da čine zavete i traže pomoć od boga, o čemu svedoče brojni epigrafski natpisi kako iz Rima, tako iz drugih rimskih provincija: CIL VI 286, CIL VI 327, CIL VI 333, CIL I 981, CIL VI 334. Zabeležene su i posvete dedikantkinja koje podižu hram Herkulu, kao što je slučaj sa Publicija Lucijom (Publicia Lucia) iz Rima, Schultz C. A. 2000, 294. Čak je zabeležena i posveta Herkulu od njegove sveštenice u Britaniji, Green M. J. 1986, fusnota 414. Ono što se ne spori jeste verovatna činjenica da je na nekim mestima (kao posledica grčko-orijentalnih verovanja), ženama bio zabranjen ulaz u određena Heraklova svetilišta, kao na primer u Eritreji, Miletu, Tasosu, Gadesu, Kosu itd., Bayet J. 1926, 444–445. Ali, mišljenje da žene nisu smele ili da uopšte nisu imale učešća u kultu Herkula jednostavno više nema osnovu, posebno uzimajući u obzir ne samo brojnost konstatovanih zaveta žena, već i kontekst samih zaveta u kome se žene obraćaju Herkulu (za pomoć, za zaštitu, za pobedu itd.), Schultz C. A. 2000, 294–296.

Niša predstavlja votivna ara iz Siska, čiji je jedan od dedikanata takođe žena – Ingenua Rufina.⁸⁹ Naše je mišljenje, međutim, da žensku posvetu bogu Herkulu na spomeniku iz Niša ne treba tumačiti u kontekstu rimskoga kulta Herkula, u okviru koga je ženama bilo zabranjeno učešće u jednom delu rituala žrtvovanja bogu, već u kontekstu kulta lokalnog božanstva koje je izjednačeno s njime i ovde verovatno poštovano kao zaštitnik puteva ili trgovine ili zbog svojih ijatrickih sposobnosti.⁹⁰

Spomenik iz Kostolca (kat. 6) M. Securius Censorinus posvećuje Herkulu Viktoru.⁹¹ Već je pomenuto da se epiteta *victor* i *invictus* pojavljuju najranije od svih drugih epiteta uz Herkulovo ime i da je pod njime božanstvo poštovano kao simbol snage i nepobedivosti.⁹² Činjenica da je dedikant vojno lice samo potvrđuje ovde prisutnu nadležnost Herkula kao boga koji je nesavladiv i koji donosi pobedu. Popularnost kulta Herkula Viktora posebno je izražena tokom vladavine careva iz dinastije Severa širom celog Rimskog carstva.⁹³ Uzimajući u obzir ovu činjenicu, kao i hronološke odrednice vegetabilnih motiva (rozete flankirane palmetama) prikazanih na spomeniku iz Kostolca, verovatni datum njegovog podizanja je prva polovina III veka n. e.⁹⁴

Jedini primer natpisa posvećenog Heraklu sa epitetom *Κέρυος* potiče sa osnove votivne statuete Herakla iz Kostolca (kat. 8).⁹⁵ Epitet *κέρυος* (gospodar) uz ime boga Herakla pojavljuje se na nekoliko votivnih spomenika sa teritorije Trakije i Donje Mezije, ali za sada nije zabeležen u drugim graničnim provincijama Gornje Mezije.⁹⁶ S obzirom na to da je u pitanju nestali nalaz, može se samo pretpostaviti da je dedikant Valerije Hermogen iz legije VII Klaudije (*legia VII Claudia*), bio grčkog ili maloazijskog porekla, kao i okvirno datovanje spomenika u II-III vek n. e.

Votivni spomenik sa posvetom *Iovi et Herculi* potiče iz sela Guberevac (kat. 2). Zaveti koji se čine pomenutim bogovima poznati su sa spomenika iz Dalmacije, a već je ustanovljeno da se na spomenicima sa teritorije Gornje Mezije i Jupiter i Herkul pojavljuju sa epitetom *conservator*.⁹⁷ Iz natpisa se vidi da je dedikant oslobođenica Vecilija Tirani (*Vecilia Tyrani*), čije je gentilno ime *Vecilia* isto kao gentilno ime L. Vecilijus Modestusa (*L. Vecilius Modestus*), prefekta kohorte I *Thracum Syriaca*.⁹⁸ S obzirom na to da je gentilno ime *Vecilia* vrlo retko, moglo bi se pretpostaviti da je Vecilija Tirani zapravo bivša robinja L. Vecilijusa Modestusa. Ličnosti koje se pominju u petom redu natpisa, Apaeo Hermete i Fabis (*Appaeo Hermete, Fabis*), bili su zakupci rudnika na Kosmaju, te bi se u tom kontekstu moglo pretpostaviti da je muž Vecilije Tirani verovatno vršio funkciju upravnika rudnika.⁹⁹ Zavet koji Vecilija čini Jupiteru i Herkulu otkriva još jedno od svojstava ova dva božanstva – kao zaštitnika rudnika i rudara, a koje je potvrđeno i na analognim natpisima iz Dakije.¹⁰⁰ Ukoliko bi se prihvatila hipoteza da je Vecilija Tirani zaista bila oslobođenica L. Vecilijus Modestusa,

⁸⁹ Idib(us) Au[g(ustis)] | Herculi | G(aius) Ingenui | us G(ai) fil(ius) Quir(ini) | Rufinianus | dec(urio) col(oniae) S(eptimiae) S(iscianorum) | Aug(ustae) quaest(or) | r(ei) p(ublicae) praef(ectus) c(ollegii) c(ontonariorum) | et Ingenui | a Rufina | cum suis d(ederunt) d(edicaverunt), Sanader M. 1997, 95, 105–106, kat. 35.

⁹⁰ Петровић П. 1968, 54–56.

⁹¹ Na spomenicima iz Gornje Mezije, epitet *victor* pojavljuje se samo uz ime boga Herkula. Na teritoriji drugih rimskih provincija epitet *victor* je uz Herkulovo ime potvrđen u: Rimu CIL VI, 328, 331; u Italiji CIL I, 3254, CIL V, 5508, 5533; na Sardiniji CIL X, 7554; u Španiji CIL II–05, 37; u Galiji Narbonensis AE 1954, 102; u donjoj Germaniji CIL XIII, 8011; u Britaniji RIB 1200; u Numidiji AE 1906, 97, AE 1907, 9.

⁹² U tom svojstvu Herkul se poštuje i na natpisu iz Albe Julije, ali i u zajednici sa Minervom na natpisu sa lokaliteta Vitli Kasl (Whitley Castle) u Britaniji, Bărbulescu M. 1977, 175; Birley E. 1986, 27.

⁹³ Na primer, za vreme vladavine Aleksandra Severa podiže se više svetilišta Herkulu Viktoru.

⁹⁴ Ornament rozete karakterističan je za prostor Gornje Mezije u II i III veku n. e., Kondić V. 1965, 173.

⁹⁵ Epitet *Κέρυος* pojavljuje se na spomenicima Gornje Mezije uz ime boga Herkula, ali i na spomeniku posvećenom bogu Asklepiju iz Prizrena, čijim dedikantima M. Dušanić pripisuje maloazijsko poreklo, Dušanić M. 1983, 27–32.

⁹⁶ Na reljefu Herkula iz sela Kobolino, Ботушарова Л. 1959, 135–143; Velkov V., Gerassimova Tomova V. 1989, 1318–1361.

⁹⁷ Jaczynowska M. 1981, 653.

⁹⁸ Petrović P. 1995, 128–129, n. 23.

⁹⁹ Mirković M., Dušanić S. 1976, 127–128, 103. U okolini sela Babe, Stojnik, Guberevac i Parcane potvrđeni su tragovi eksploatacije mineralnih ruda koji potiču iz antičkog doba, Душанић С. 1980, 34–35.

¹⁰⁰ Jupiter je uživao popularnost među upravnicima i ostalim administrativnim licima rudnika, dok su Herkula, kao simbola fizičke snage, uglavnom poštovali rudari, Dušanić S. 1999, 129–139.

votivni spomenik iz Guberevca mogao bi se pouzdano datovati pred kraj I veka n. e.¹⁰¹ Treba pomenuti da je ovo jedini natpis iz Gornje Mezije na kome se Herkul pojavljuje zajedno sa Jupiterom, za razliku od drugih provincija poput gornje Germanije, gde su dedikacije pomenutim božanstvima znatno češće.¹⁰²

Epigrafski spomenik iz Prizrena predstavlja usamljeni primer zaveta učinjenog grupi božanstava, odnosno Herkulu, Jupiteru, Minervi i Neptunu (kat. 15). Zavet pomenutim božanstvima čini Julijus Firmus (*Julius Firmus*), beneficijar legije IIII *Flaviae*, čije se sedište nalazilo u Singidunumu.¹⁰³ Epiteti koji stoje uz Jupiterovo ime jesu *optimus* i *maximus*, koji ga ovde označavaju kao vrhovnog boga, zaštitnika rimske države. Natpisi posvećeni Jupiteru Optimusu Maksimusu poznati su iz svih provincija Rimskog carstva, s obzirom na to da je u pitanju zvanični kult. Ime boginje Minerve pojavljuje se uz Jupiterovo i Junonino ime na spomenicima posvećenim kapitolskoj trijadi (čiji su dedikanti najčešće vojna ili administrativna lica).¹⁰⁴ Međutim, na spomeniku iz Prizrena izostavljeno je ime Junone, a pojavljuju se imena bogova Herkula i Neptuna.¹⁰⁵ Votivni spomenici posvećeni Herkulu i Neptunu iz podunavskih provincija nisu nam poznati, za razliku od votivnih spomenika Jupitera i Neptuna.¹⁰⁶ Što se tiče epigrafskog spomenika iz Prizrena, brojni spomenici posvećeni Jupiteru Optimusu Maksimusu (Iupiter Optimus Maximus) čiji su dedikanti vojnici, kao i zaveti Minervi i Herkulu u svojstvu vojničkih božanstava, uz činjenicu da je dedikant spomenika iz Prizrena po zanimanju beneficijar, dopuštaju pretpostavku da je ovde Herkul (kao i ostala božanstva uz njega) poštovan u svojstvu vojničkog božanstva. Spomenik se može samo okvirno datovati pred kraj II ili u prvu polovinu III veka n. e.

Poslednji epigrafski spomenik iz kataloga natpisa posvećenih Herkulu predstavlja zavet iz Resave, koji je, takođe, usamljeni primer spomenika iz Gornje Mezije na kome Herakle nosi epitet *μεγιστος* (kat. 17).¹⁰⁷ S obzirom na to da nam nisu poznate bliže analogije spomenika posvećenih Heraklu s ovim epitetom, po sadržaju natpisa možemo samo zaključiti da je dedikant Meleagros grčkog ili maloazijskog porekla i okvirno datovati spomenik od I do III veka n. e.

Treba pomenuti i dva votivna spomenika na kojima se ne pominje ime boga Herkula, ali koji su uvršteni u katalog s obzirom na određene ikonografske elemente usled kojih se mogu smatrati spomenicima posvećenim ovom božanstvu. Prvi epigrafski natpis čini deo reljefne predstave boga Herkula i pronađen je u Kostolcu (kat. 7). Iako je u pitanju fragmentovani reljef, jasno se prepoznaju stopala i noge muške figure u stojećem stavu sa batinom i

¹⁰¹ Na kraj I veka n. e., kao na datum nastanka spomenika iz Guberevca, ukazuju paleografska analiza i prisutnost vegetabilnog ornamenta u vidu prepleta vinove loze sa grozdovima i bršljenom koji ukrašava prostor oko epigrafskog polja spomenika, a čije je prisustvo na teritoriji Gornje Mezije potvrđeno od kraja I veka n. e., Mirković M., Dušanić S. 1976, 127–128, n. 103; Kondić V. 1965, 167–168.

¹⁰² Votivni spomenici posvećeni Jupiteru i Herkulu posebno su česti na teritoriji gornje Germanije, gde su dedikanti većinom vojnici, CIL XIII, 7715–7719, 7721; zatim na teritoriji Belgije, CIL XIII, 3475, 4625, AE 1920, 118; u Italiji, AE 1992, 599; u Donjoj Meziji, AE 1922, 64; u Dalmaciji (ostrvo Vis), CIL III 3075; u Numidiji, CIL VIII 18230; u Egiptu, CIL III 22.

¹⁰³ Poznato nam je da se na još jednom spomeniku pojavljuju sva četiri božanstva posvedočena na spomeniku iz Prizrena i to je votivni spomenik iz Rima, koji je pored Jupitera, Herkula, Minerve i Neptuna posvećen i Junoni, Solu, Luni, Marsu i Merkuru, CIL VI 31171. Od epigrafskih spomenika posvećenih Jupiteru, Herkulu i Minervi, pomenuli bismo spomenik iz gornje Germanije, AE 1940, 121 i spomenik iz Numidije, AE 1919, 28. Na ostalim spomenicima iz drugih rimskih provincija, Jupiter i Herkul pominju se u zajednici sa božanstvima kao što su Junona, Saturn, Mars, Merkur, Fortuna, Sol, Viktorija, Mitra i Silvan: na spomenicima iz Rima, CIL VI, 46, 31138–31140, 31145, 31149 i 31171; na spomeniku iz Numidije, CIL VIII, 4578; na spomeniku iz severne Italije, CIL IX, 4674.

¹⁰⁴ O spomenicima i hramovima posvećenim kapitolskoj trijadi na teritoriji Dalmacije, Panonije, Norika, Gornje Mezije i Dakije, pogledati članak: Marjanović I. 1989, 153–174.

¹⁰⁵ Na teritoriji Gornje Mezije pronađena su do sada dva votivna spomenika na kojima se pominje bog Neptun. Oba spomenika potiču iz Kostolca i na prvom se čini zavet Neptunu čuvaru (Neptunus Conservator), dok je povod podizanja drugog spomenika obnavljanje Neptunovog hrama, Mirković M. 1986, 78–79, n. 38; 104–105, n. 61. Iz Kostolca takođe potiče mermerni oltar za koji A. Jovanović pretpostavlja da predstavlja kulturni spomenik Neptuna, što bi, u skladu sa prethodno navedenim, učinilo vrlo realnom mogućnost postojanja i poštovanja kulta boga Neptuna u Viminacijumu, Јовановић А. 2001, 203–207.

¹⁰⁶ Poznat je nalaz votivne are iz Sarmisegetuze, CIL III, 7919, kao i epigrafski spomenik iz donje Panonije, CIL III, 3637. Predstave pomenutih božanstava potvrđene su i na novcu, Јовановић А. 2001, 205; Bodor A. 1989, 1108.

¹⁰⁷ Epitet *Μεγιστος* nije uobičajen uz boga Herakla i poznat nam je samo još jedan natpis koji potiče iz Ohrida, a na kome se božanstvo pominje s istim epitetom, Marić R. 1933, 43.

lavljom kožom prebačenom preko ruke. Na osnovu ovog očuvanog dela reljefa sa atributima svojstvenim Herkulu, može se zaključiti da je u pitanju rasprostranjena predstava Herkula u trenutku odmora. Dedicant je vojno lice *Cocceius Cassius*, a povod podizanja spomenika jeste njegovo promovisanje u višu funkciju.¹⁰⁸ Na osnovu paleografske analize, spomenik iz Kostolca datuje se u kraj II ili u početak III veka n. e.¹⁰⁹

Drugi votivni spomenik potiče iz sela Lece, u okolini Leskovca (kat. 14). S obzirom na njegovo znatno oštećeno stanje, kao i na upotrebene skraćenice natpisa, može se pretpostaviti da je reč o votivnoj ari posvećenoj bogu Herkulu ili pak koja je u nekoj vezi sa pomenutim božanstvom.¹¹⁰ Datum nastanka spomenika verovatno je približan drugim spomenicima posvećenim Herkulu iz okoline Leskovca, dakle u pitanju je kraj II ili početak III veka n. e.

2. Anepigrafski spomenici posvećeni Herkulu

Prvi anepigrafski spomenik sa predstavom Herkula predstavlja funerarna stela uzidana u Smederevsku tvrđavu, sa predstavom otmice Alkeste, čiji je natpis, nažalost, uništen (kat. 18). Funerarna stela iz Smedereva pruža primer jedine do sada poznate predstave iz mita o Alkesti, takozvanog „Povratka Alkeste”,¹¹¹ sa teritorije Gornje Mezije, a koja je tokom rimske vladavine (posebno tokom II i III veka n. e.) često prikazivana uglavnom na sarkofazima.¹¹²

Već pri samom pristupanju analizi spomenika sa Smederevske tvrđave, susreli smo se sa nekoliko tvrdnji, iz kojih su proizašle pojedine nedoumice. Naime, V. Kondić smatra da spomenik potiče iz Viminacijuma, pošto su ruševine Viminacijuma korišćene kao izvor građevinskog materijala za smederevsku tvrđavu.¹¹³ Ovakvo mišljenje bilo bi poduprto sledećim činjenicama – konstatovanjem mitoloških kompozicija na nekoliko sarkofaga iz Viminacijuma, koje su po originalnosti i kvalitetu analogne reljefnoj predstavi sa smederevske tvrđave, kao i stilskim odlikama figura zajedničkih smederevskom reljefu i viminacijumskim reljefnim pločama.¹¹⁴ Drugu nedoumicu nametnulo nam je mišljenje N. Vulića, koji je reljefnu predstavu povratka Alkeste sa spomenika iz Smederevske tvrđave opredelio kao simbiozu dve, u potpunosti zasebne i mehanički spojene scene: prve – u kojoj Herakle izvodi Alkestu iz Hada, i druge – u kojoj Admet sedi sam na klini (iza stoji Alkestina služavka) i

¹⁰⁸ Mirković M. 1986, 68, n. 14.

¹⁰⁹ Васић М. Р. 1979, 36.

¹¹⁰ Petrović P. 1979, 123, n. 112.

¹¹¹ Ikonografske predstave iz mita o Alkesti nisu redak motiv u grčkoj i rimskoj umetnosti, pri čemu su neke od njih spadale u omiljenije, kao što su: venčanje Alkeste i Admeta, rastanak supružnika, smrt Alkeste ili povratak Alkeste. Različite scene iz mita o Alkesti srećemo na antičkim vazama, etrurskim urnama, pompejanskim freskama, rimskim reljefima i sarkofazima, Schmidt M. 1981, 534–544. Ujedno, o opstanku mita i u ranohrišćanskoj ikonografiji (doduše sa odgovarajućim izmenama kao što je, na primer, nimbus oko Herkulove glave), svedoče freske iz katakombi iz Via Latina i grobnice Nasonija iz Via Flaminia, Schumacher W. N. 1974, 335–341; Jaczynowska M. 1981, 660–661.

¹¹² Predstave Alkeste i Herakla proizašle su iz mita o Heraklovom izvođenju Alkeste iz Hada, u koji je dospela pristavši da umre umesto svoga muža Admeta, tako postavši simbol ljubavi i požrtvovanja među supružnicima. Scena Herakla koji izvodi Alkestu iz I veka, poznata je sa pompejanskih fresaka, a od II veka n. e. (usled svog funerarnog konteksta) uglavnom je prikazivana na rimskim sarkofazima, a ređe na mozaicima (npr. mozaik sa Kosa iz III veka n. e.) i, docnije, likovnim predstavama u katakombama, Grimal P. 1963, 25 i 199; Boardman J. 1990, 114.

¹¹³ Kondić V. 1965, 268; Erdélyi G. 1961, 93. U prilog ovoj tvrdnji ide nekoliko činjenica: ikonografska kompozicija smederevskog spomenika, za sada jedinstvena na teritoriji Gornje Mezije, ukazuje na to da je verovatno izrađena po tzv. šemi – knjizi uzoraka, sa kakvom bi raspolagala lokalna radionica u većem centru kao što je Viminacijum, Ђорђевић М. 1989/1990, 144. Solidan kvalitet reljefa sa smederevske tvrđave, kao i ikonografske analogije sa spomenicima iz Norikuma i Panonije (Šempeter i Kiskajd), ukazuju na to da je klesar reljefa povratka Alkeste morao biti upoznat sa pomenutim motivima iz knjiga uzoraka ili je možda, po zahtevu poručioa stele, došao iz pomenutih područja.

¹¹⁴ Ovdje se misli na mermernu stelu Gaja Kornelija Rufa sa predstavom susreta Menelaja i Helene, sarkofag sa Jasonom, sarkofag sa predstavom Amora i Psihe i sarkofag sa scenama iz mita o Ifigeniji, Mirković M. 1986, 110–111, n. 73; Ђорђевић М. 1989/1990, 143–144.

tuguje za umrlom suprugom.¹¹⁵ Kao argumente N. Vulić navodi zapažanje da držanje Admeta i Alkestine služavke ukazuje na to da oni ne primećuju Herakla i Alkestu koji im dolaze u susret, kao i da nema kontakta između dve glavne ličnosti mita – Alkesti i Admeta.¹¹⁶ Jedinu analogiju smederevskom spomeniku u kontekstu Admetovog neprimećivanja figura Herakla i Alkesti predstavlja reljef iz Kiskajda, na kome su sa leve strane prikazani Herakle i Alkesta u pokretu ka Admetu, koji sedi zamišljen, polupognute glave naslonjene na desnu ruku.¹¹⁷ Još jednu zajedničku osobenost spomenika iz Smedereva i Kiskajda predstavlja činjenica da u oba slučaja povratak Alkesti verno preslikava radnju Euripidove tragedije – scena se odigrava pod vedrim nebom.¹¹⁸ Pristupivši analizi figura sa reljefa iz smederevske tvrđave, konstatovali smo da je lik Herakla prikazan solidno – prenaplašena mišićavost tela verno dočarava snagu božanstva, kao i dva atributa tipična za poluboga – lavlja koža i batina, dok svojevrsnu kontratežu nagom Heraklu predstavlja lik Alkesti u dugačkoj hlamidi, čiju glavu i veći deo lica pokriva veo. Ovakva vizualizacija Alkesti gotovo u potpunosti odgovara opisu Euripidove heroine u istoimenom delu, koja je, takođe, prekrivena velom da je Admet ne može prepoznati.¹¹⁹

Polupogureni položaj Admetove figure, podbočene desnom rukom na klinu i pogleda uprtog nadole, još jače potencira njegov očaj i tugu zbog izgubljene supruge.¹²⁰ Žalosnu scenu dodatno akcentuje i njegovo očigledno rastrojstvo, s obzirom na to da njegov stav ukazuje na to da on ni ne primećuje Herakla i Alkestu koji mu dolaze u susret.¹²¹ Kao što smo već pomenuli, momenat kontakta između Alkesti i Admeta prisutan na spomenicima sa scenom povratka Alkesti izostavljen je sa smederevskog reljefa, usled čega je Vulić i pomislio da je

¹¹⁵ Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903, 67. Analizom arheoloških spomenika sa predstavom mita o Alkesti uočili smo da se mogu razlikovati tri tipa kompozicije: prvi, najjednostavniji tip kompozicije sa samo dve figure koje simbolišu odgovarajuću scenu. Ovakav tip kompozicije scenu povratka Alkesti predstavlja figurama Herakla i Alkesti, kao što je slučaj na nadgrobnom spomeniku iz Šempetra, Kolšek V. 1997, 18, sl. 11; na reljefu iz Crkvine kod Golubića, Schmidt M. 1981, 539; na dva reljefa iz Intercise, Jenő F. 1957, 23; na reljefu iz muzeja u Gijoru (Győr); reljefu iz muzeja u Štutgartu, kao i na fragmentovanom reljefu iz Mađarske, Erdélyi G. 1961, 81, 92, 94; zatim sledi drugi tip kompozicija na kome se pojavljuju tri do četiri figure kojima je predstavljena scena povratka Alkesti – takav primer pruža nam freska iz grobnice Nasonija iz katakombi Via Flaminia (Herakle, Alkesta, Atena i Admet), Schmidt M. 1981, 537, cat. 25; freska iz jedne od hrišćanskih grobnica u katakombama Via Latina (Herakle, Alkesta, Admet i Kerber), Schumacher W. N. 1974, 335–341, Abb. 3; mauzolej Apulejusa Maksimusa Ridejusa (Apuleius Maximus Rideus) i njegove supruge Tanubre (Thanubra) iz El Amrunija, Schmidt M. 1981, 539, cat. 48; poslednji, treći tip kompozicije predstavlja scene na kojima su prikazani ili ključni delovi iz mita o Alkesti ili radnja mita u celosti. Među najlepše primere spadaju sarkofag iz vile Albani u Rimu, sarkofag Gajusa Junijusa Euhodusa (Gaius Iunius Euhodus) i njegove supruge Metilije Akte (Metilia Acta) iz muzeja Kijaromonti (Chiaramonti) u Vatikanu, sarkofag iz Genuje, sarkofag sa lokaliteta sv. Ainjan (St. Aignan) i poklopac sarkofaga iz palate Rinučini (Palazzo Rinuccini) u Firenci, Sichtermann H., Koch G. 1975, 20–22, Taf. 16–19; Schmidt M. 1981, 535, cat. 9, fig. 9; Mucznik S. 1996, 7, fig. 5; Wood S. 1978, 509, fig. 7.

¹¹⁶ Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903, 67.

¹¹⁷ Za razliku od smederevskog spomenika, reljef iz Kiskajda ima sačuvan natpis koji glasi: D(is) M(anibus) / optamus cuncti / sit tibi terra levis / C(aius) Iul(ius) [— G. Erdelji (G. Erdélyi) još navodi da se stela iz Kiskajda datuje u kraj II i početak III veka n. e., Erdélyi G. 1961, 93.

¹¹⁸ Grčke tragedije II, Euripid 1990, 301–306. Predstava Hada iz koga Herakle izvodi Alkestu prikazana je na određenom broju spomenika simbolično, u vidu pećine, poluotvorenih vrata, ivice pećine itd. Tako je na sarkofagu iz galerije Ufici u Firenci, iza Herakla i Alkesti prikazana pećina, dok je na sarkofagu iz Kana u pozadini figura Herakla i Alkesti takođe predstavljena pećina ispred koje stoji Kerber, Lawrence M. 1965, 211; Sličan prizor vidimo i na sarkofagu Gajusa Junijusa Euhodusa iz Vatikana, Wood S. 1978, 501; na reljefu iz Golubića u pozadini Alkesti primećuju se ivice pećine, Imamović E. 1977, 432, kat. 204, sl. 204; na tzv. Veletri (Velletri) sarkofagu prikazana su poluotvorena vrata Hada, Bartoccini R. 1958, 159–160, fig. 40.

Stiče se utisak da je prikazivanje Hada na pomenute načine trebalo da sugeriše prohodnost između sveta živih i sveta mrtvih, odnosno nadu za nekom vrstom komunikacije između živih naslednika i predaka, makar kroz religiozni ritual libacije na dane mrtvih, kao što su bili Dies Rosalium, Dies Parentalia ili Dies Lemuria, Toynbee J. M. C. 1982, 63–64.

¹¹⁹ Grčke tragedije II, Euripid 1990, 301–307. Određeni autori bavili su se i drugačijim pretpostavkama, pa tako S. Vud (S. Wood) iznosi hipotezu da je slika Alkesti pod velom trebalo da pokaže da je ona duh, Wood S. 1978, 506; J. Kastelic smatra da je Alkestina mirna prilika pod velom ukazivala na njeno polagano buđenje iz sna mrtvih, Kastelic J. 1999, 267; F. Jesi skreće pažnju na činjenicu da sve dok je pod velom, Alkesta pripada Hadu – tek kada Herakle (kao božanstvo sa htonskom dimenzijom) ukloni veo sa njene glave, ona biva konačno vraćena u svet živih, Jesi F. 1964, 275.

¹²⁰ Pored već navedenih scena iz povratka Alkesti, u rimskoj funerarnoj umetnosti lik Admeta srećemo i u scenama sa Apolonom, kao što je slučaj sa sarkofagom iz palate Rinuccini iz Firence ili freskom iz katakombi Via Latina u Rimu; sa veprom i lavom, kao na primeru pompejanske freske ili mozaika iz Nima, Schmidt M. 1981, 219–221.

¹²¹ Nasuprot figurama Herakla i Alkesti koje su date u pokretu, kao kontrateža prikazan je nepomični lik Admeta skamenjenog bolom i zatečenog surovim gubitkom voljene supruge, Dyson M. 1988, 20–21.

reč o dve zasebne, mehanički spojene kompozicije.¹²² Mi bismo predložili drugo tumačenje – Admet ophrvan bolom sedi na praznoj klini, na kojoj je preminula njegova supruga i obuzet tugom, ne primećuje prilazak Herakla i Alkeste. Ukoliko bi se iznesena hipoteza prihvatila, iz nje bi neminovno proistekla činjenica da reljef sa smederevske tvrđave nije sastavljen od dve scene, već da sadrži samo jednu scenu iz mita o Alkesti i da predstavlja jedan od retkih spomenika na kojem je opisan trenutak Alkestinog povratka pre nego što će je Admet primećivati. S jedne strane, argument za ovakvo razmišljanje bismo pronašli u literaturi, pošto detaljni smederevskog reljefa ukazuju na to da je njegov klesar poznavao Euripidovu tragediju (bilo direktno kroz samo delo, bilo kroz tzv. knjigu uzoraka sa mitološkim motivima).¹²³ S druge strane, postojanje analogije u vidu reljefa iz Kiskajda takođe govori u prilog našoj pretpostavci, s obzirom na to da je malo verovatno da je i u ovom slučaju reč o mehaničkom spajanju dve zasebne kompozicije.¹²⁴ Kao ni Admet, tako ni ženska figura koja stoji iza kline ne primećuje dolazak Herakla i Alkeste. Naše mišljenje se podudara sa pretpostavkom N. Vulića da je verovatno reč o jednoj od Alkestinih služavki i dodatno je učvršćeno konstatovanjem tako protumačenih figura sa sarkofaga sa lokaliteta sv. Ainjan (St. Aignan) i sarkofaga Gajusa Junijusa Euhodusa (*Gaius Iunius Euhodus*) iz Vatikana.¹²⁵

Upravo zahvaljujući svojoj višeslojnosti tumačenja, mit o Alkesti i Admetu postao je simbol idealne supružničke ljubavi koja nadilazi ovozemaljski život i svojom veličinom zadobija kao nagradu od bogova – večnost.¹²⁶ Većina nadgrobnih spomenika sa scenama iz mita o Alkesti potvrđuje na simboličan način vizualizaciju nade pokojnika da će i posle ovozemaljskog života biti ponovo zajedno sa svojim bračnim saputnikom.¹²⁷ Brojni su primeri nadgrobnih spomenika na kojima mitološke predstave simbolizuju verovanja pokojnika u nastavak njihove ljubavi posle smrti.¹²⁸ Naravno, izbor mita o Alkesti ukazuje i na duboko ubeđenje dedikanta da će nagrada ponovnog ujedinjenja sa voljenom osobom uslediti samo ukoliko bude vodio uzoran život pun vrline. Smatramo da se ovakvo objašnjenje može ponuditi i u slučaju nadgrobnih stele sa smederevske tvrđave u kontekstu pokušaja odgonetanja ko je bio njen dedikant, kakva su bila njegova verovanja i, eventualno, koji kult je poštovao. Podrazumevajući da je funerarna ikonografija prevashodno omogućavala artikulisanje pokojnikovih osećanja i verovanja, izbor scene povratka Alkeste kao ideala u kome su spojene ljubavna žrtva, vrlina i odanost, ukazuje na iskazivanje nade u kontekstu prevazilaženja konačnosti i

¹²² Na primer, freska iz grobnice Nasonija u katakombama Via Flaminia u Rimu, na kojoj Herakle i Alkesta prilaze Admetu koji sedi, ali koji sve vreme gleda u njih, Schmidt M. 537, cat. 25, f. 25; ili prizor sa tzv. Veletri sarkofaga, na kome je verno predstavljena Admetova zaprepašćenost Alkestinim povratkom, Lawrence M. 1965, 211; ili kompozicije sa sarkofaga iz vile Albani u Rimu, sarkofaga iz Kana i sarkofaga Gajusa Junijusa Euhodusa iz Vatikana, na kojima se Herakle i Admet rukuju i opraštaju po uspešnom povratku Alkeste iz Hada i Heraklovom odlasku od bračnog para, Wood S. 1978, 503.

¹²³ Grčke tragedije II, Euripid 1990, 296–301. Naravno, u slučaju smederevskog spomenika ne mora biti reč o direktnom poznavanju Euripidove tragedije. Zahvaljujući poznavanju Platona kroz Senekino delo *Ad helviam matrem*, rimski pisac Aelijan naziva Alkestu jednom od tri grčke žene koja zaslužuje neizmerno divljenje zbog svoje žrtve, Calder W. M. 1975, 82.

¹²⁴ G. Erdelji navodi da razliku između reljefa iz Kiskajda i scene povratka Alkeste iz grobnice Nasonija predstavlja samo činjenica da je na kompoziciji iz Panonije Admet koncentrisan na svoj bol i ne primećuje ništa oko sebe, dok je na ikonografskoj predstavi iz Via Flaminia Admet već ugledao Herakla sa Alkestom kako mu prilaze, Erdélyi G. 1961, 93.

¹²⁵ Na sarkofagu sa lokaliteta sv. Ainjan, prikazana je između Herakla i Admeta ženska figura u stojećem stavu, takođe naslonjene glave na desnu ruku, koju S. Mucnik (S. Mucznik) prepoznaje kao jednu od Alkestinih služavki, Mucznik S. 1996, 5, fig. 4. Žensku figuru koja stoji sa Alkestine desne strane u sceni umora Alkeste na sarkofagu Gajusa Junijusa Euhodusa, J. Kastelic je protumačio kao Alkestinu služavku, Kastelic J. 1999, 259–286, fig. 6; 1999 263.

¹²⁶ U svom delu „Gozba”, Platon navodi da je Alkesta svojom dobrotom i vrlinom ganula ne samo ljude, već i bogove, koji su je zbog toga vratili iz mrtvih. On govori o Alkestinoj nesebičnoj odluci da umre umesto svog muža i zaključuje da veličina njene žrtve jeste recipročna veličini nagrade koju Alkesta dobija od bogova – ponovni život, Plat. *Symp.* 179 b-c.

¹²⁷ Za ralik od većine nadgrobnih spomenika i sarkofaga na kojima su scene mita o Alkesti uglavnom prezentovane sumarno, raspoložemo i retkim primerima kao što je sarkofag Gajusa Junijusa Euhodusa iz Vatikana, čija nam izuzetna ikonografska eksplicitnost pruža priliku da saznamo znatno više o verovanjima dedikanata o životu posle smrti. Ne samo da su Gajus Junijus Euhodus i njegova supruga Metilija Akta želeli biti ujedinjeni telima u onozemaljskom životu (s obzirom na to da je trebalo da budu sahranjeni u istom sarkofagu), već nam minuciozni način predstavljanja najvažnijih scena iz mita o Alkesti, simbolično ukazuje na njihovu nadu da će im po odlasku sa ovoga sveta i duše biti ujedinjene, Wood S. 1978, 82.

¹²⁸ Navešćemo samo primere sarkofaga sa predstavom Amora i Psihe sa sarkofaga iz Salone, Cambi N. 1988, 46, 149, T. XXV; sarkofag iz Viminacijuma, na kome su u jednoj niši prikazani Amor i Psiha, a u drugoj bračni par pokojnika, Đorđević M. 1989/1990, 143, sl. 11.

života posle smrti.¹²⁹ Lik Alkeste, kao uzorne ćerke, odane supruge i požrtvovane majke tumačen je kao esencija vrlina kao što su *clementia* i *pietas*, a na smederevskom spomeniku to je još više akcentovano ličnošću njenoga izbavitelja Herakla, čija su hrabra i plemenita dela takođe ukazivala na put vrline koji treba slediti. Simboliku ponovnog ujedinjenja, ali sada u kontekstu obećanja pokojniku da će ponovo videti svoje najdraže i biti ujedinjen sa njima, možda obeležava i jasna odvojenost likova – sa jedne strane Herakla koji korača držeći Alkestu za ruku i, sa druge strane, Admetove usamljene figure koja kao da čeka voljenu suprugu.¹³⁰ Eshatološki simbolizam reljefne predstave smederevskog spomenika savršeno dopunjuju i motivi prikazani unutar frontona, međupolja i friza stele. Prethodno iznetoj analizi motiva dodali bismo da brižljiv izbor motiva Meduzine glave zbog njenog apotropejskog karaktera, hipokampa kao životinje sa htonskom dimenzijom, ornamenta vinove loze sa jasnom porukom obnavljanja i večnog života i scene lova kao načina da se dosegne vrlina, u određenoj meri kompenzuje nedostatak natpisa (čak i da navedeni motivi nisu imali simboličnu, već isključivo dekorativnu funkciju).¹³¹ Kao i drugi sepulkralni spomenici, reljefna predstava povratka Alkeste trebalo je da predstavlja ne samo spomenik sećanja na pokojnika koji je tu sahranjen, već i podsećanje za čitavu njegovu porodicu. Odatle i potiče naša nedoumica kome je i u kom svojstvu podignuta stela sa smederevske tvrđave. Postojanje natpisa svakako bi doprinelo ako ne potpunom razumevanju, onda bar rasvetljavanju određenih pitanja o poreklu i statusu lica kome je ili kojima je ova stela bila posvećena.¹³² Nažalost, uništeno je polje sa natpisom sa nadgrobnog spomenika iz Smedereva, tako da sva naša razmišljanja u pravcu otkrivanja identiteta dedikanta ostaju u domenu hipoteza. Prihvatanje mišljenja V. Kondića da nadgrobnni spomenik sa smederevske tvrđave potiče iz Viminacijuma, otvorilo bi i pretpostavku o eventualnom pokloništvu pokojnika nekom od misterijskih kultova koji su u okviru svojih učenja sublimirali i verovanje u postojanje života nakon smrti. Na takvu mogućnost nas upućuje i vatikanski sarkofag sa scenama iz mita o Alkesti Gajus Junijus Euhodusa i njegove supruge Metilije Akte, koja je bila sveštenica kulta maloazijske boginje Magne Mater, čiji je misterijski metroački kult vernicima garantovao uskrsnuće i novi život nakon smrti.¹³³ Kult Magne Mater potvrđen je na teritoriji Viminacijuma, mada treba spomenuti i druge orijentalne kultove sa pomenute teritorije, koji su u sebi nosili slične filozofske i religiozne

¹²⁹ Iako svakako mnoge ikonografske predstave u funerarnoj umetnosti rezimiraju život pokojnika kakav je vodio ili kakav je trebalo da vodi, ne bismo se u potpunosti složili sa stavom A. D. Noka (A. D. Nock) da sepulkralne spomenike treba, uglavnom, posmatrati kroz vizuru onoga što je bilo proživljeno, Nock A. D. 1946, 157–158. Pored realnih verovanja i želja preminule osobe, funerarna ikonografija isticala je znatnim delom i određeni ideal ka kome je pokojnik/ca težio/la, Leader R. E. 1997, 684, 699.

¹³⁰ Motiv *dexiosis* ili rukovanja desnom rukom, mogao je na rimskim nadgrobnim spomenicima imati višestruko značenje. Najčešće povezivan sa Heraklom (kao *spasiocem*) i Merkurom (kao *psihopompom*), ovaj motiv se u zavisnosti od osoba sa kojima se pomenuta božanstva drže za ruke, mogao različito interpretirati., Davies G. 1985, 637. Tako se rukovanje Herakla i Admeta na vatikanskom sarkofagu Gajus Junijus Euhodusa može interpretirati kao Admetovo zahvaljivanje Heraklu za vraćanje Alkeste u svet živih ili kao gest oprostaja dvojice prijatelja. Međutim, s obzirom na to da je lik Admeta prikazan sa Euhodusovim crtama lica, moguće je i da je pozdravljanje Herakla i Admeta ovde simbolizovalo identifikaciju Admeta / Euhodusa sa Heraklom, odnosno sa njegovim herojstvom i delima, Davies G. 1985, 637. Mišljenja smo da na nadgrobnom spomeniku sa smederevske tvrđave, u gestu Heraklovog držanja Alkeste za ruku, ne treba tražiti dublju konotaciju od one koja je prikazana – Herakle izbavlja Alkestu i izvodi je iz Hada držeći je za ruku.

¹³¹ Zanimljivo je da je motiv Meduzine glave prikazan i u okviru frontona grobnica Spektacija, Enia i Sekundina u Šempetru, gde je takođe i nadgrobnni spomenik Vindonia sa predstavom povratka Alkeste, Kolšek V. 1997, 22-45.

¹³² Svakako da je u svetlu natpisa mnogo lakše tražiti kontekst scene predstavljene na nadgrobnom spomeniku ili sarkofagu, Wood S. 1997, 504. Funerarni epitafi su, kao veza između sveta živih i sveta mrtvih, isticali i sve postojeće aspekte pokojnikovog karaktera (rodbinske, vojne, socijalne) u okviru kojih bi se spomenik mogao tumačiti, Leader R. E. 1997, 689. Kao suprotan primer primene mita o Alkesti na nadgrobnju steli bez ikonografske podloge, naveli bismo natpis iz Odesosa (Odessos), Calder W. M. 1975, 80-83.

¹³³ Kult Magne Mater ili Kibele je bogato arheološki dokumentovan u Ostiji, gde je 1826. godine pronađen sarkofag Gaius Junijusa Euhodusa sa scenama iz mita o Alkesti, Kastelic J. 1999, 261; Vernicima boginje Magne Mater je besmrtnost obećavana kroz identifikaciju sa boginjinim paredrom Atisom, koji je umirao i vaskrsavao svake godine, Cumont F. 1929, 56-57. Prošavši kroz simboličan obred inicijacije, odabrani bi bio in *aeternum renatus*, Krill R. M. 1978, 27-43; Natpis sa sarkofaga Gaius Junijusa Euhodusa, iz koga saznajemo da je napravljen za «Euhodusa i njegovu ženu, Metiliju Aktu, sveštenicu Magne Mater», nam ne ostavlja mesta sumnji u potvrdu o verovanju Euhodusove supruge (a verovatno i njega samoga) u ideju vaskrsenja i večnosti koje su činile osnovu misterijskog kulta Magne Mater, Wood S. 1978, 503-504.

ideje.¹³⁴ U pogledu stilskih odlika i datovanja predstave povratka Alkeste sa smederevske tvrđave, iako je stela poprilično oštećena, njen lokalni karakter može se raspoznati u sumarnijoj obradi određenih elemenata, kao što su, na primer, Alkestina figura (veo, haljina), klina, lik Admeta i ženske osobe iza klina.

Teritorijalno najbliže ikonografske analogije funerarnom spomeniku iz Smedereva predstavljaju reljef sa lokaliteta Hedervar (Hédérvar, sada u muzeju u Gijoru) i reljef iz rimske grobnice Julije Ingenije, supuge Gaja Vindonija Sukcesa, iz Šempetra kod Celja.¹³⁵ Stilska obrada stele iz Smedereva, a posebno preplet vinove loze i bršljana koji akcentuje očiglednu simboliku besmrtnosti impliciranu temom Herakla i Alkeste, ukazuje na to da je reč o lokalnom produktu iz II veka n. e.¹³⁶ Analogije sa reljefima iz susednih provincija, u prvom redu spomenika iz Šempetra i Kiskajda, ukazuju na to da je klesar smederevske stele ili bio školovan u noričkim i panonskim radionicama ili da je verno oponašao njihov način rada. Ujedno, kao tematski i po datumu nastanka sličan nalaz funerarnoj steli iz Smedereva, treba pomenuti sarkofag iz Ostije, koji se sada nalazi u Vatikanu.¹³⁷

Drugi anepigrafski spomenik predstavlja reljef sa figurama Herkula, Jupitera i Dionisa iz Bukova (kat. 19). Sva tri božanstva prikazana su u stojećem položaju, jedan pored drugog, sa atributima u rukama i panterom, odnosno orlom pored nogu. Na levom kraju je figura nagog, zrelog Herkula sa hesperidskim jabukama u levoj ruci, u sredini je Zevs sa skiptrom u jednoj ruci i paterom u drugoj ruci, dok je na desnom kraju Dionis koji desnom rukom izliva pateru na pantera. Istu radnju vrši i Zevs, pored čijih nogu je umesto pantera prikazan orao.

Predstave Herkula, Jupitera i Dionisa česte su i poznate još iz grčke umetnosti.¹³⁸ Tokom rimske dominacije, frekventnost ikonografskih predstava pomenuta tri božanstva nije manja, naprotiv; kompatibilnost određenih funkcija bogova (posebno Herkula i Dionisa) dovela je do njihovog udruživanja u kultnu zajednicu koja je epigrafski potvrđena u Donjoj Meziji, Makedoniji, Trakiji, Dakiji, ali i u Germaniji, Italiji itd.¹³⁹ Veza Herkula i Dionisa posebno je zanimljiva i ikonografski višestruko potvrđena u Trakiji, gde su, kao što je poznato, oba kulta postojala i tokom prerimskog perioda.¹⁴⁰ Iako bi najbliža pretpostavka u kontekstu funkcije božanstava koju imaju na spomeniku iz Bukova bila dimenzija zaštitnika poljoprivrede, u užem smislu vinogradarstva, treba pomenuti mišljenje A. Jovanovića koji smatra da su ovde predstavljena božanstva poštovana pod aspektom zaštitnika rudnika i rudara.¹⁴¹ Ikonografski, najbližu analogiju spomeniku iz Bukova predstavlja mermerna pločica sa reljefnom predstavom nagog, bradatog Herakla sa lavljom kožom preko levog ramena i ruke, kao i sa batinom u desnoj ruci, sa čije je leve strane prikazan Dionis sa tirsom na glavi, grozdom u desnoj ruci i panterom pored desne noge. Reljefna predstava pronađena je na lo-

¹³⁴ Na teritoriji Viminacijuma, kult Magna Mater je potvrđen jednim votivnim natpisom posvećenim Matris deum, Mirković 1986, 104-105, n. 61, kao i mermernom skulpturom Kibeale na tronu, Zotović Lj. 1996, 130.

¹³⁵ Iako epigrafska analiza reljefa iz Šempetra ukazuje na njegovo datovanje u I vek n. e., stilska obrada navodi na zaključak da je verovatno pre reč o lokalnom proizvodu iz II veka n. e., Kastelic J. 1999, fig. 6; predstava Alkeste i Herakla je, pored reljefa iz Hedervara, ustanovljena i na fragmentovanim reljefnim prikazima iz Intercise i Akvinkuma, Erdélyi G. 1961, Tf. XXV-XXVI.

¹³⁶ Za detaljniju analizu i interpretaciju funerarne stele iz Smedereva, kao i analogije pogledati: Gavrilović N. 2008, 41-55.

¹³⁷ Mucznik S. 1996, 5, fig. 5.

¹³⁸ Predstave Herkula i Dionisa uglavnom podrazumevaju scene tijasa, Boardman J. 1990, n. 3246-3252. Osim scene tijasa, oba božanstva često su prikazivana na reljefima, novcu, gliptici, Ibid n. 3377-3385. Višestruka je povezanost Herkula sa Dionisom – obojica su bili sinovi gospodara Olimpa i smrtnica, obojica su imali vrline prijemčive rimskim imperatorima (posebno iz dinastije Severa) i obojica su svojim životnim putem i izborima inspirisali kako likovnu i dramsku umetnost, tako i filozofiju antičkog perioda. Još od Aleksandra Velikog, predstavljali su uzor najpre helenističkim, a potom i rimskim vladarima, Kühnen A. 2005, 78, 123-124, 175.

¹³⁹ U Donjoj Meziji, AE 1901, 48; u Makedoniji, AE 1939, 192, 196; AE 1924, 53; u Trakiji, pogledati: Sarafov T. 1963, 177-178; u Dakiji, CIL III, 7681; u Germaniji, AE 1929, 107; u Italiji, CIL VI 294.

¹⁴⁰ T. Sarafov navodi da su na čak 15 reljefnih predstava iz Trakije prikazani Herkul i Dionis, sa Dionisovom pratnjom (Pan, satiri, bahanantkinje) ili bez nje. Na osnovu činjenice da većina pomenutih spomenika potiče iz poljoprivrednih oblasti, T. Sarafov iznosi pretpostavku da su božanstva verovatno poštovana kao božanstva plodnosti i vegetacije, odnosno zaštitnici vinogradarstva i vina, Sarafov T. 1963, 177-178. Tokom rimskog perioda, imperator koji je pridavao možda najviše značaja kulturnoj zajednici Herkula i Dionisa bio je Septimije Sever, koji je u Rimu podigao hram u njihovu čast i na čijem se novcu pojavljuju oba božanstva, Bruhl A. 1953, 167, 191.

¹⁴¹ Jovanović A. 2005, 520.

kalitetu Suhin Dol, iz okoline Plevena.¹⁴² Stilski, spomenik iz Bukova predstavlja kvalitetan rad provincijskog majstora, verovatno iz druge polovine II veka n. e.

Poslednji anepigrafski spomenik potiče sa lokaliteta Lipe i sadrži predstavu jednog od Heraklovih podviga – borbu sa Nemejskim lavom (kat. 20).¹⁴³ U pitanju je jedna od vrlo popularnih i često prikazivanih scena u antici. Herkul je predstavljen kao nag mladić koji se uhvatio u koštac sa lavom propetim na zadnje noge koji kidiše na njega. Iza figure Herkula nazire se drvo oko koga se obavila zmija. Ikonografski prikazi ovoga tipa predstavljaju drugu varijantu tipa predstava borbe Herkula sa Nemejskim lavom (prva varijanta predstava ovoga tipa prikazuje zrelog, bradatog Herkula koji se hvata u koštac sa lavom), u kojoj je Herkul prikazan kao nag, golobradi mladić.¹⁴⁴ Ikonografski, analogije spomeniku iz Lipe ustanovljene su na dve gornjomezijske geme (kat. 59 i kat. 60), ali i na brojnim spomenicima severoistočne Trakije.¹⁴⁵ Među drugim analogijama treba najpre pomenuti reljefnu predstavu borbe Herkula sa Nemejskim lavom, prikazanu na jednoj od bočnih strana votivne are od mermera sa lokaliteta Drezga kod Kumanova, posvećene bogu Mitri.¹⁴⁶ Značajne analogije takođe predstavljaju reljefna predstava sa srebrnog tanjira iz Pariza, na kojoj je, takođe, prikazano drvo iza figure Herkula, kao i reljefna predstava sa zdele iz Majnca.¹⁴⁷ Stilski, mermerna pločica iz Lipa predstavlja solidan provincijski proizvod nastao verovatno u II ili III veku n. e.

¹⁴² Велков И. 1933, 410, fig. 165. Možda treba pomenuti i reljefnu predstavu iz Vatikana sa Herkulom i Dionisom, LIMC III, s. v. Dionysos/Bacchus, 106.

¹⁴³ Scena borbe Herkula sa Nemejskim lavom smatra se hronološki prvim zadatkom junaka, kako u literaturi, tako i u ikonografskim predstavama – tokom arhajskog perioda, ova predstava je uživala izuzetnu popularnost; pogledati Brommer F. 1986, 7–11. Ujedno, borba Herakla sa nemejskim lavom je i najčešće prikazivana od svih Heraklovih podviga u grčkoj umetnosti – najpre na atičkim vazama crveno figuralnog stila, potom na vazama i srebrnom posudu južne Italije, a tokom rimske dominacije na sarkofazima II i III veka n. e., Boardman J. 1990, 15–16. Vrlo živopisan opis borbe junaka sa lavom sačuvan je u pesmama ili Idilama helenističkog pesnika Teokrita iz III veka pre n. e., gde se navodi da je Herakle najpre pokušao da ustrelji lava, potom da ga obori udarcima batine i tek na kraju ga je savladao udavivši ga, Stafford E. 2013, 30–33. Postoji više varijanti borbe Herakla sa lavom (Herakle koji se bori klečeći, Herakle koji se bori stojeći, Herakle se nožem brani od lava itd.), ali ovde ćemo pomenuti samo varijantu predstavljenu na spomeniku iz Lipe: u pitanju je tip predstave nastao najverovatnije prema kopiji Lisipovog skulptornog dela iz Alizije. Ova predstava postaje popularna tokom Avgustove vladavine i traje neprekidno do kasne antike. Uglavnom je prikazivana na mermernim pločama, mozaicima, gemama i novcu, Boardman J. 1990, 33–34.

¹⁴⁴ Potvrđena su dva tipa predstava borbe Herkula sa Nemejskim lavom, koje se razlikuju mahom po tome da li je Herkul predstavljen kao mladić ili kao zrelo muškarac.

¹⁴⁵ Sarafov T. 1963, 174.

¹⁴⁶ Зотовић Љ. 1973, 33–34, br. 43b.

¹⁴⁷ Boardman J. 1990, n. 1965, n. 1967.

IV ARHEOLOŠKI SPOMENICI HERKULA U GORNJOJ MEZIJI

1. Kamena skulptura Herkula

S obzirom na početak procesa romanizacije i nastanak prvih rimskih naselja na teritoriji Gornje Mezije u I veku n. e., rimska skulptura se pojavljuje relativno kasno – tek u drugoj polovini II veka n. e.¹⁴⁸ Kod autohtonog prerimskog stanovništva Gornje Mezije nije postojala tradicija proizvodnje skulpture, koju sa sobom donose najpre italski doseljenici, a potom i doseljenici iz zapadnih provincija, grčkih zemalja, Male Azije i Sirije.¹⁴⁹ Takvu tradiciju najpre su prihvatili isluženi veterani i romanizovani stanovnici, pa pored trgova, hramova i drugih javnih građevina, počinju skulpturama postepeno ukrašavati i privatne kuće. Potrebe stanovništva i dovode do nastanka prvih umetničkih radionica na teritoriji Gornje Mezije, najpre u flavijevskoj koloniji Skupi (Scupi).¹⁵⁰ Pored Skupa, smatra se da su umetničke radionice otvarane i u centrima poput Viminacijuma (Viminatium), Singidunuma, Raciarije (Ratiaria) i Ulpijane (Ulpiana).¹⁵¹

Kontinuirani rad pomenutih radionica prekida talas upada Jaziga i drugih varvarskih plemena u prvoj polovini III veka n. e., kao i nastalo stanje nesigurnosti i vojnih pobuna. Stanje eskalacije rimske vlasti okončava se proglašenjem Dioklecijana za cara (284–305) i nastupa period stabilizacije i mira. Imajući u vidu prethodno rečeno, logično je što do sada na teritoriji Gornje Mezije nije pronađena nijedna rimska skulptura iz perioda vojne anarhije (235–270).¹⁵² Tokom vladavine Dioklecijana, ne samo da ranije postojeće umetničke radionice nastavljaju sa radom, već dolazi i do nastanka novih. Nesmetana proizvodnja kamene kultne skulpture nastavlja se i za vreme Dioklecijanovih naslednika, da bi se naglo prekinula sredinom IV veka. Uzrok prestanka proizvodnje skulpture treba potražiti u političkim i verskim događajima IV veka, koji su neosporno uticali na život stanovnika Gornje Mezije.

U pogledu etničke pripadnosti skulptora Gornje Mezije, tokom čitavog perioda rimske dominacije to su pretežno bili stranci iz Grčke ili Male Azije.¹⁵³ To ne znači da lokalnih majstora nije bilo, naprotiv, njihovu nestručnost i neveštost u modelovanju lako je uočiti u manje uspelim ili potpuno neuspelim primercima skulpture. Stoga se može zaključiti da je paralelno sa radom skulptora stranog porekla u većim urbanim centrima tekao rad lokalnih majstora ili kao njihovih pomoćnika ili pak u manjim naseljima, gde bi držali svoje klesarske radionice i, osim narudžbina za nadgrobne spomenike, prihvatili se i oblikovanja skulptura.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Ne misli se na importovanu skulpturu, već na skulpturu lokalne proizvodnje, Tomović M. 1992, 31.

¹⁴⁹ Мирковић М. 1981, 82.

¹⁵⁰ Mócsy A. 1974, 180.

¹⁵¹ Tomović M. 1992, 12, 27.

¹⁵² Ibid, 31–32.

¹⁵³ Zahvaljujući pisanim izvorima, ali i ličnim oznakama koje su klesari ostavljali na nadgrobnim spomenicima, znamo da su rimski termini za klesare i skulptore bili lapidarius i marmorarius, a za radionice lapicidinae. Repertoar klesarskih alatki korišćen za izradu i oblikovanje skulptura poznat nam je ne samo u vidu nalaza sa arheoloških lokaliteta, već i putem predstava klesarskog čekića, dleta i ostalih alatki, sa nadgrobnih spomenika i votivnih ploča.

¹⁵⁴ Što se tiče izbora materijala, skulptori Gornje Mezije u oblikovanju svojih dela pretežno su koristili mermer bele boje i porfirit crvene boje, mada su zabeležene i skulpture od krečnjaka i peščara. Kamenolomi mermera sa teritorije nekadašnje provincije Gornje Mezije poznati su u oblasti Požege i Arandelovca (Venčac), u blizini Straževice, Batočine, Rodočela i Sijerinske Banje (blizu Leskovca). No, iako je zabeleženo prisustvo kamenoloma mermera u Gornjoj Meziji, oni nisu eksploatisani za proizvodnju rimskih skulptura, već je za njihovu izradu korišćen mermer donet sa grčkih ostrva, iz Male Azije i Prokonosa, Tomović M. 1992, 16–17, 22–23.

Pre nego što pređemo na razmatranje skulptura Herkula, napomenuli bismo da je materijal od koga su izrađene gornjomezijske skulpture Herkula – mermer bele boje, dok je samo za skulptoralnu grupu protumačenu kao Herkul sa starijim muškarcem (satir?, kat. 29), korišćen granit sive boje.

Do sada je na teritoriji Gornje Mezije utvrđeno 20 celih i fragmentovanih skulptura Herkula, od kojih tri smatramo nesigurnim predstavama božanstva.

Skulptura Herkula iz Arčara (kat. 21) predstavlja kvalitetnu kopiju helenističke skulpture poznate kao delo Atinjanina Apolonijusa *Belvederski torzo*. Iako se isprva verovalo da je u pitanju originalna skulptura iz I veka pre n. e., *Belvederski torzo* verovatnije predstavlja odličnu kopiju iz I veka pre n. e. grčkog originala koji je nastao jedan vek ranije.¹⁵⁵

U svakom slučaju figura Herkula iz Arčara prenaplašenom mišićavošću tela verno dočarava snagu božanstva koje se odmara oslonivši glavu na desnu ruku. Posebno je vešto predstavljena relaksiranost tela i zamišljeni izraz lica. Međutim, o neospornom autorstvu lokalnog majstora dovoljno govori akcentovana muskulatura tela koja ostavlja utisak grubosti i sirovosti, za razliku od suptilnog, a ipak bujnog *Belvederskog torza*. Po navedenim karakteristikama, ali i zahvaljujući sličnosti glave Herkula sa predstavom maske sa sarkofaga pronađenog 1954. godine u Arčaru, ovaj nalaz se datuje u drugu polovinu II veka n. e.¹⁵⁶

Najveći broj primeraka rimske skulpture Herkula iz Gornje Mezije ikonografski se vezuje za poznato delo vajara Glikona iz III veka n. e. *Herakla Farneze*, nastalog po uzoru na Lisipovu skulpturu *Herakla koji se odmara*.¹⁵⁷ Zahvaljujući grčkom natpisu Lisipov rad na statui Herakla iz palate Piti u Firenci (još jednoj poznatoj replici skulpture *Herakla koji se odmara*), potvrđeno je da je delo Glikona *Herakle Farneze* (sada u Napulju) kopija originalne Lisipove skulpture. Pretpostavlja se da je statua *Herakle Farneze* nastala oko 211–217. god. n. e. i da je skulptura bila naručena za terme cara Karakale.¹⁵⁸

Ovom ikonografskom uzoru, koji je praćen ne samo u skulpturi, već i u sitnoj figuranoj bronzanoj plastici, terakoti, gliptici i novcu, pripadaju skulpture Herkula iz Dubravice (kat. 22), Herkula sa Telefom iz Beograda (kat. 23), Herkula sa Telefom iz Kostolca (kat. 24), glava Herkula iz Gamzigrada (kat. 26), torzo mladića – Herkula iz Kostolca (kat. 27), Herkula iz Azanje (kat. 28), Telefa iz Beograda (kat. 30), Herkula sa Telefom iz Medijane (kat. 31), fragmentovana muška figura (Herkul) sa ovnom iz Medijane (kat. 32) i fragmentovana predstava Herkula sa hesperidskim jabukama iz Medijane (kat. 36).¹⁵⁹ Skulptura Herkula iz Dubravice (kat. 22) pretrpela je, nažalost, znatna oštećenja (nedostaju glava, desna podlaktica i obe noge), ali opuštenost tela verno dočarava umor božanstva nakon povratka iz vrta Hesperida.¹⁶⁰ Nedovoljno vešto modelovanje muskulature torza, kao i nabora lavlje kože,

¹⁵⁵ Richter G. 1950, 15. Brojne kontraverze koje okružuju skulpturu poznatu kao „Belvederski torzo”, nastale su prevashodno usled neslaganja autora oko pravilne identifikacije božanstva, odnosno heroja koga predstavlja. Usled prepoznavanja životinjske kože na steni na kojoj sedi statua kao lavlje, većina autora je pretpostavila da je u pitanju predstava Herakla. Međutim, docnije su prevladala mišljenja da je pre u pitanju koža pantera, što bi logično navodilo na identitet figure kao Dionisa ili Satira. B. S. Ridžvej (B. S. Ridgway) navodi da određeni autori, na primer R. Vunše (R. Wunsche), čak smatraju da je u pitanju heroj Ajant, Ridgway B. S. 2002, 83–84. Treba pomenuti i mišljenja autora po kojima je u pitanju predstava kiklopa Polifema, Gardner E. A. 1911, 502; Picard Ch. 1926, 218–219.

¹⁵⁶ Атанасова Ђ. 1964, 24–28.

¹⁵⁷ Herakle Farneze predstavlja čuvenu skulpturu vajara Glikona iz Atine, nastalu po uzoru na originalno delo vajara Lisipa iz kasnog IV veka pre n. e. nazvano Herakle koji se odmara. Izuzetna popularnost ove skulpture potvrđena je najpre najpoznatijom kopijom u vidu kolosalne statue iz Napulja, natprosečne veličine, koja je pronađena u Karakalinih termama u Rimu, za koje je verovatno i modelovana početkom trećeg veka n. e., Pollitt J. J. 1986, 50–51. Brojne helenističke i rimske kopije pronađene su u više gradova, kao što su Atina, Sparta, Korint, Rim itd. Ponovnu popularnost ovaj tip predstave doživljava u periodu renesanse, Boardman J. 1990, 762–763. Za brojne primere predstava Herkula ogrnutog lavljom kožom, sa batinom u jednoj ruci i jabukom u drugoj ruci, pogledati: Boardman J. 1990, n. 681a–736; Bieber M. 1955, 36–37.

¹⁵⁸ Bieber M. 1955, 99; Gardner E. A. 1911, 411; Pollitt J. J. 1986, 50.

¹⁵⁹ Predstava Herakla sa Telefom poznate su još od kraja IV i početka III veka pre n. e., sa novca grada Kapue (na aversu glava Herakla, na reversu Telef doji košutu), Bayet J. 1926, 106.

¹⁶⁰ U V veku pre n. e. bile su poznate dve različite verzije o Heraklovim dogodovštinama u vrtu Hesperida. U „Trahinjankama“ pisca Sofokla opisano je kako, nakon pobede strašne zmije koja je čuvala hesperidske jabuke, Herakle uspeva da pobere voće i krene ka Mikeni. Drugačiju verziju podviga donosi Euripidova tragedija „Herakle“, u kojoj junaka nakon savladavanja zmije, nasamaruje Atlas zamolivši ga da pridrži nebo umesto njega. Herakle prihvata Atlasovu molbu i zamenjuje ga, a Atlas bere jabuke i uzima ih u želji da ih pokaže Euristeju i da prisvoji Heraklov podvig sebi. Herakle ipak uspeva da ga prevari i da povрати jabuke, Brommer F. 1986, 48.

ukazuje na to da skulpturu treba atribuisati lokalnom majstoru. Najbližu analogiju Herkulu iz Dubravice pronašli smo u skulpturi Herakla iz Murse, koja se, takođe, datuje u prvu polovinu III veka n. e.¹⁶¹

Skulpture Herkula sa Telefom iz Beograda (kat. 23) i Herkula sa Telefom iz Kostolca (kat. 24) kopiraju grčki original iz I veka pre n. e.¹⁶² Prve ikonografske predstave Herakla sa Telefom (kako sedi na Herkulovoj ruci ili čuči pored njegovih nogu) potiču iz helenističkog slikarstva, koje je svog odjeka imalo na pompejanskim freskama iz Herkulanuma.¹⁶³

Poredeći dve skulptoralne grupe iz Beograda i Kostolca, Herkul sa Telefom iz Beograda predstavlja umetnički nevestu kopiju.¹⁶⁴ Utisak pažljivo obrađene glave i muskulature Herkulovog tela kvvari zbrzano modelovanje figure deteta. Ujedno, nepostojanje proporcionalnosti (predimenzioniranost glava Herkula i Telefa) odaje neumešnost majstora. Skulpturalna grupa Herkula sa Telefom iz Kostolca, pak, ostavlja sasvim drugačiji utisak (koji jedino kvvari oštećeno stanje figure Herkula). Jednako pažljiva obrada cele kompozicije (koja se razlikuje od prethodne i po tome što Telef ne sedi na levoj ruci Herkula, već čuči pored njegove leve noge) ne samo što ukazuje na ugledanje na grčku skulpturu IV veka pre n. e., već i na više nego solidno poznavanje uzora. Ikonografski, skulptura se vezuje za kopije *Herakla Farneze* poput kopije iz Vile Albani u Rimu, na šta ukazuje položaj desne šake Herkula, koju on drži položenu na desnom kuku, a ne iza leđa, kao što je slučaj sa kopijom iz Nacionalnog muzeja u Napulju.¹⁶⁵ To samo potencira utisak čilosti i uspravnosti, a ne umora atletskog tela božanstva, što je verovatno razlog pretpostavke D. Srejovića i A. Cermanović Kuzmanović da je skulptura Herkula iz Kostolca bliža Lisipovom originalu nego poznate kopije istog dela iz Rima i Napulja.¹⁶⁶ Stilski, setni i ozbiljni izraz lica, kao i način češljanja kose i brade glave Herkula iz Beograda (po uzoru na biste grčkih filozofa iz IV veka pre n. e.), ukazuje na prve dve decenije III veka n. e. kao mogući datum nastanka skulptoralne grupe Herkula sa Telefom iz Beograda. Kompozicija Herkula i Telefa iz Kostolca se, međutim, datuje tačno vek docnije, prevashodno zbog stilizacije muskulature Herkulovog tela, ali i sličnosti sa figurom Herkula iz Medijane, za koju se pretpostavlja da je nastala oko 320. godine n. e.¹⁶⁷

Glava muškarca iz Gamzigrada (kat. 26) protumačena je kao glava Herkula, prevashodno usled činjenice da je pronađena na mestu svetišta posvećenog Herkulu, odnosno caru Galeriju koji se identifikovao sa njime.¹⁶⁸ Pretpostavlja se da je pripadala skulpturi božanstva koja je stajala u centralnoj odaji hrama (*cella*), a koja je za uzor imala skulpturu tipa *Herakla Farneze*. Na glavi Herkula iz Gamzigrada do punog izražaja dolaze karakteristike Lisipovog stila – Herkul je predstavljen kao čovek setnog izraza lica na kome je očit umor posle izvršenja najtežeg i poslednjeg podviga. Ipak, sama obrada detalja (oči, usta i frizura), kao i primećan trag idiličnosti na licu, bliži su grčkoj skulpturi IV veka pre n. e. nego kopijama *Herakla Farneze* iz perioda helenizma i rimske epohe.¹⁶⁹

Ikonografski, glavi Herkula iz Gamzigrada analogan je znatno oštećeniji primerak glave Herkula iz Sučidave, koji je (sudeći na osnovu očuvanog fragmenta glave) gotovo identičan prvo pomenutom delu.¹⁷⁰ Glava Herkula iz Gamzigrada datuje se u prvu deceniju IV veka n. e.

¹⁶¹ Dautova Ruševljanin V. 1983, 116, T. 34/4.

¹⁶² Srejović D., Cermanović Kuzmanović A. 1987, 104, kat. 43. Telef je sin Herakla i Auge, osnivač pergamske kraljevske loze i Heraklovo dete koje je najviše ličilo na njega, Grimal P. 1963, 441.

¹⁶³ Predstava ovoga tipa poznata je i sa medaljona Antonina Pija, ali i sa freske iz Herkulanuma (sada u Napulju), skulpture iz muzeja Kijaramonti, skulpture iz Britanskog muzeja u Londonu itd., Vermeule C. C. 1957, 296; Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 763.

¹⁶⁴ Izuzetno lep primerak skulpture Herkula sa Telefom, analogan nalazu iz Beograda, poznat je sa lokaliteta Baile Herkulane (Baile Herculane), koji se ikonografski razlikuje samo po tome što batina božanstva (koju on drži u desnoj ruci, vrhom okrenutu nadole) počiva na glavi vepra (erimantskog?), Baumann V. H. 1991, 117–120, Pl. III. 3; Bărbulescu M. 1977, 179–180, Pl. II.

¹⁶⁵ Bieber M. 1955, 37, fig. 79, fig. 84.

¹⁶⁶ Srejović D., Cermanović Kuzmanović A. 1987, 116, kat. 49.

¹⁶⁷ Ibid 148, kat. 65.

¹⁶⁸ Srejović D., Lalović A., Janković Đ. 1978, 58.

¹⁶⁹ Srejović D., Cermanović Kuzmanović A. 1987, 120, kat. 51.

¹⁷⁰ Bordenache G. 1969, 68–69, cat. 126, T.LVI.

Fragmentovani torzo mladića iz Kostolca (kat. 27) protumačen je kao deo skulptoralne grupe Herkula sa Telefom, najviše zbog stava tela i pretpostavljenog položaja nogu, koji kopiraju model *Herakla Farneze*. Modelovanje muskulature tela očigledno kopira grčku skulpturu iz IV veka pre n. e., pri čemu je ujedno zastupljeno i vidno podražavanje rimske replike (prenaglašena mišićavost tela). Po stavu tela, torzo mladića iz Kostolca analogan je skulpturi Herkula iz Vinkovaca (*Aurelia Colonia Cibalae*), sa razlikom u manjem stepenu naglašenosti mišića kod skulpture iz Vinkovaca.¹⁷¹ Stilizacija, zastupljena u vidu linearnog predstavljanja trbušnih mišića, po mišljenju M. Tomovića približava torzu Herkula iz Kostolca skulpturu Herkula sa Telefom iz Kostolca, ali i torzo mladića iz Medijane, protumačenog kao Merkur, odnosno Herkul.¹⁷² Upravo prisustvo stilizacije i omogućava datovanje ove skulpture u kraj III ili početak IV veka n. e.

S obzirom na priličnu oštećenost figure Herkula iz Azanje (kat. 28), ali i neumeće njenog majstora, samo zahvaljujući stavu statue koji imitira predstavu *Herakla Farneze* omogućeno je njeno tumačenje. Iako je skulptura površinski prilično oštećena (erozijom i pomeranjem zemljišta), nedostatak bilo kakvog pokušaja praćenja muskulature tela ili bar posvećivanja pažnje oblikovanju torza i udova, jasno ukazuje na lokalno poreklo skulpture Herkula iz Azanje. Vidljiv žljeb na donjoj strani plinte omogućava pretpostavku da je skulptura bila pripojena nekom spomeniku.¹⁷³ Herkul iz Azanje se datuje u III vek n. e.

Figura Telefa iz Beograda (kat. 30) predstavlja deo kompozicije Herkula sa Telefom, od koje je, nažalost, očuvana samo statua deteta u stojećem stavu. Po položaju glave i ruku figure može se pretpostaviti da je u pitanju scena slična predstavi Herkula sa Telefom iz Kostolca, gde dečak grli košutu, pogleda uperenog na gore, ka Herkulu. Jedinu razliku predstavlja stav Telefa, koji je u kompoziciji iz Kostolca polučučajući, a kod skulpture iz Beograda stojeći. Stoga je moguća hipoteza da je uzor za obe kompozicije bio isti. Stilski, telo dečaka solidno je modelovano, sa jedva vidljivim tragom stilizacije, na osnovu koga se skulptura može opredeliti u kraj III ili početak IV veka n. e.

Torzo statue božanstva iz Medijane (kat. 40), kako primećuje M. Tomović, ne poseduje, nažalost, nijedan atribut koji bi mogao bliže opredeliti pravilno tumačenje ove skulpture. Verovatno odatle potiču različita tumačenja skulpture kao Herakla,¹⁷⁴ odnosno Merkura.¹⁷⁵ Jedinu element koji figura ima na sebi jeste plašt, prebačen preko njenog levog ramena. Mišljenje M. Vasića jeste da skulpturu ipak treba odrediti kao Herkula, s obzirom na određenu mišićavost muskulature torza, sa čime bismo se i mi složili.¹⁷⁶ Stilski, skulptura predstavlja izuzetno solidan rad, izveden sa vrlo jasnim poznavanjem anatomije, što se ogleda u preciznoj, ali neprenaglašenoj muskulaturi abdomena. Po stilizaciji torza statuu bismo opredelili u početak IV veka n. e.

Isto važi i za sledeću skulpturu, zapravo fragmentovanu skulptoralnu grupu Herkula sa Telefom iz Medijane (kat. 31), koju čini deo plinte sa stubom, Telef i četvoronožna životinja (košuta?). Kao i kod dve prethodne figure, glava dečaka okrenuta je na desnu stranu, a pogled usmeren na gore. Međutim, primetno je pažljivo oblikovanje dečijeg torza, kao i kratke kovrdžave kose, što dozvoljava pretpostavku da je u pitanju kvalitetnija lokalna kompozicija nastala krajem III ili početkom IV veka n. e.

Od fragmentovane grupe muške figure iz Medijane, protumačene kao Herkul sa ovnom (kat. 32), očuvani su samo levo stopalo i desna noga muškarca, kao i figura ovna. Ikonoografski, ova kompozicija korespondira sa prethodno pomenutom grupom iz Medijane, s tom

¹⁷¹ Dautova Ruševljanin V. 1983, 116, 33/5.

¹⁷² Tomović M. 1992, 102; Јовановић А. 1975, 59.

¹⁷³ Tomović M. 1992, 103.

¹⁷⁴ Јовановић А. 1975, 59.

¹⁷⁵ Tomović M. 1992, 111, cat. 156.

¹⁷⁶ U usmenoj komunikaciji sa M. Vasićem, izloženo mi je mišljenje o prepoznavanju torza iz Medijane, kao fragmenta skulpture Herkula, prevashodno s obzirom na detalje muskulature torza koji su više mišićavi, nego mladički, te bi stoga logično pre skulptura bila opredeljena kao Herkul, nego Merkur.

razlikom što se ovde četvoronožna životinja može pouzdano identifikovati kao ovan. Međutim, pažljivost i umešnost vajara u modelovanju rogova, runa i falangi životinje (izvedenih plitkim iskucavanjem i dubokom cizelurom), ukazuju na to da nije reč o skulpturi prosečnog kvaliteta.¹⁷⁷ Ova više nego solidna skulptura datira s početka IV veka n. e.

Poslednju gornjomezijsku skulpturu modelovanu po uzoru na skulpturu *Herakla Farneze* predstavlja fragmentovana statua Herkula sa hesperidskim jabukama iz Medijane (kat. 36). Očuvana je samo desna ruka preko koje je prebačena lavlja koža i u kojoj se nalaze tri jabuke. Upravo su ova dva atributa (lavlja koža i jabuke) i omogućila pravilnu identifikaciju fragmentovane skulpture, koja je neosporno pripadala kvalitetnijoj kompoziciji, što potvrđuju precizno i pažljivo oblikovanje lavlje kože i prstiju Herkulove šake.¹⁷⁸

Glava muškarca iz Kostolca (kat. 25) verovatno predstavlja Herkula, pri čemu je moguće da se lokalni majstor pokušao vezati za tip *Herakla Farneze* (imajući u vidu da je u pitanju predstava glave zrelog muškarca sa bradom). Ipak, glava je previše grubo i nezgrapno oblikovana, sa odsustvom osećaja za proporciju (predimenzionirana donja vilica) i plitko oblikovanim crtama lica. Ikonografski, stiče se utisak pokušaja podražavanja grčke skulpture IV veka pre n. e., odnosno klasicizma epohe Antonina, ali pojednostavljenost obrade ukazuje pre na prvu polovinu III veka n. e., kao datum nastanka glave muškarca iz Kostolca.¹⁷⁹

Skulptoralna grupa od sivog granita iz Prahova protumačena je u ranijoj literaturi kao Herkul sa Kekropom (kat. 29) po čemu bi predstavljala jedinstven nalaz ovoga tipa predstava na teritoriji Gornje Mezije.¹⁸⁰ Prilikom detaljne analize skulpturalne kompozicije, došli smo do zaključka da je verovatno pre reč o predstavi Herkula i satira ili Herkula sa nekim od svojih tastova.¹⁸¹ Na predstavi Herkula sa satirom/satirima sa atičke hidrije iz Nole ili sceni Herkula okruženog sa dva proćelava, starija muškarca sa apulijskog kratera iz Londona, može se sagledati vrlo jasna ikonografska analogija sa skulptoralnom grupom iz Prahova.¹⁸² S obzirom na prethodno iznešenu tvrdnju, mišljenja smo da bi adekvatniji naziv za skulptoralnu grupu iz Prahova bio kompozicija Herkula sa starijim muškarcem (satir?). Skulptura iz Prahova prilično je oštećena, ali je ipak moguće raščlaniti nekoliko pitanja u vezi sa njom, kao što je, na primer, pitanje vajarskog umeća neosporno lokalnog majstora. Iako je telo Herkula grubo i sumarno modelovano, ipak ne upada toliko u oči koliko nezgrapna manja figura, predstavljena pored leve noge božanstva. Glava sa prosto naznačenim crtama lica, koja se stapa sa telom, samo pojačava osećaj neuspelosti kompozicije, koji je dodatno akcentovan nedostatkom proporcionalnosti sa kojim je prikazan patuljasti rast figure (figura doseže do visine kolena boga Herkula, ali je glava predimenzionirana u odnosu na telo). Bez mogućnosti preciznijeg određenja, skulpturalna grupa iz Prahova datuje se u III vek n. e.¹⁸³

Baza sa fragmentovanom figurom muškarca iz Gamzigrada (kat. 33), fragmentovana statua Herkula iz Kostolca (kat. 35), fragmentovana statua Herkula iz Karataša (kat. 37) i fragmentovana figura muškarca protumačena kao skulptura Herkula sa Beogradske tvrđave (kat. 39), očuvane su, nažalost, u delovima nedovoljnim za preciznije tumačenje ili hronološko određenje. Ipak, treba pomenuti da se baza sa fragmentovanom figurom muškarca iz Gamzigrada, ubraja u tri predstave Herkula pronađene u okviru hrama u Romulijani.¹⁸⁴ Fragmentovana figura iz Gamzigrada datuje se u I deceniju IV veka n. e.

Od fragmentovane skulptoralne grupe Herkula iz Medijane (kat. 34) očuvan je deo potkolenice statue božanstva i, pored nje, na podupiraču, prednji deo vepra, po ranijoj li-

¹⁷⁷ Tomović M. 1992, 104; Јовановић А. 1975, 59.

¹⁷⁸ Tomović M. 1992, 105; Јовановић А. 1975, 59.

¹⁷⁹ Tomović M. 1992, 101.

¹⁸⁰ Ibid 103, cat. 125, fig. 33.1.

¹⁸¹ Predstave Herakla sa nepoznatim mlađim muškarcem uglavnom se odnose na predstave Herakla sa Jolajom, dok predstave sa nepoznatim starijim muškarcem mogu biti scene sa Sileusom, Oineusom, Antajem ili pak satirom, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 824–825.

¹⁸² Ibid, 819, n. 1511, 820, n. 1522.

¹⁸³ Tomović M. 1992, 103.

¹⁸⁴ Ibid, 71.

teraturi kaledonskog vepa. Mišljenja smo, međutim, da je u pitanju vrlo poznata antička predstava jednog od Herkulovih podviga – savladavanje erimantskog vepa.¹⁸⁵ Na gornjem delu podupirača prikazane su lavlje šape, a predstava vepa izvedena je u plitkom reljefu. S obzirom na to da je fragment potkolenice solidno oblikovan, kao i delimični prikaz vepa u plitkom reljefu, može se pretpostaviti da je cela kompozicija bila visokog kvaliteta. M. Tomović smatra da je skulptoralna grupa pronađena u Medijani nastala krajem III veka ili početkom IV veka n. e.

Torzo božanstva iz Karataša (kat. 38), protumačen kao torzo boga Herkula, zasigurno predstavlja kopiju neke od skulptura mladih božanstava kao što su Herakle ili Apolon.¹⁸⁶ Stav torza upućuje na to da se radilo o figuri u stojećem stavu, sa osloncem tela verovatno na desnoj nozi. Muskulatura tela je urađena pažljivo i sa merom, u klasicističkom stilu III veka n. e. i sa linearno stilizovanim trbušnim mišićima. Mišljenje M. Tomovića da bi se mogući uzor za torzo božanstva sa Karataša mogao potražiti u statui *Lansdaun Herakla* deluje kao vrlo verovatno, imajući u vidu očiglednu sličnost u modelovanju muskulature, ali i činjenicu da su mnogi vajari ovaj tip skulpture vrlo često kopirali tokom rimske epohe.¹⁸⁷

2. Bronzane figurine Herkula

Za razliku od kamene skulpture, prvi primerci sitne bronzane plastike pojavljuju se na teritoriji Gornje Mezije već tokom druge polovine I veka n. e., u vidu statueta donetih iz Italije.¹⁸⁸ Najranije bronzane figurine predstavljaju božanstva, kao što su: Neptun sa Karataša, Merkur iz Tekije i Jupiter iz Niša.¹⁸⁹ Njihovo pronalaženje na mestima vojnih utvrđenja na limesu samo govori u prilog tome da su ih posedovali najraniji rimski doseljenici u Gornjoj Meziji – vojnici i njihovi neizbežni pratioci – trgovci. Period intenzivnije romanizacije u II veku n. e. doprinosi rasprostiranju bronzanih statueta i po unutrašnjosti provincije. U bronzanim primercima iz ovoga perioda primećuje se rad prvih majstora Italika, ali i majstora istočnjačkog porekla, kako po ikonografskim predstavama Dionisa ili Hermesa Tota, tako i po tehnikama ukrašavanja (toreutika). Bronzane statuete istočnjačkih božanstava, kao što su Mitra, Jupiter Dolihen ili Atis, na teritoriju Gornje Mezije donosi vojska, ali njihova rasprostranjenost svedoči o tome da je autohtono stanovništvo postepeno prihvatilo kultove pomenutih božanstava. Ujedno, tokom II veka n. e. pojavljuju se i prvi lokalni proizvođači bronzane figuralne plastike iz radionica i livnica koje nastaju pri većim centrima Gornje Mezije, kao što su *Ratiaria*, *Naissus* itd. Najčešća namena kulturnih bronzanih statueta bila je da stoje u kući, u okviru kapelice (*sacrarium*) ili niše (*lararium*), odnosno na posebnim mestima u kući gde su se poštovali bogovi – zaštitnici porodice. Nesmetani priliv italskih bronzanih statueta traje paralelno sa proizvodnjom lokalne sitne plastike sve do tzv. perioda vladavine

¹⁸⁵ Pobjeda Herakla nad erimantskim vepom se pominje samo jedan put u istorijskim izvorima pre n. e. – oko 500. godine pre n. e., istoričar Hekatej piše da je na planini Erimantu postojao vepar koji je nanosio mnogo štete stanovnicima Psofide. Ikonografski motiv Herakla koji ili nosi na ramenima pobjedjenu zver ili je vepar ispred njegovih nogu, pojavljuje se od VI veka pre n. e. (oko 530 godine pre n. e.), naročito na antičkoj keramici, Stafford E. 2013, 36. U rimskoj umetnosti se raspoznaju dva osnovna tipa predstava ovoga Herkulovog podviga – kako Herkul nosi vepa sa nogama podignutim na gore i kako Herkul nosi bika dok se Euristej krije od boga u pitosu. No, u rimskoj umetnosti pobjeda Herkula nad erimantskim bikom se uglavnom prikazuje u okviru predstava dodekatlona, Boardman J. 1990, 47-48.

¹⁸⁶ Tomović M. 1992, 116.

¹⁸⁷ Skulptura *Lansdaun Herakla* (The *Lansdowne Herakles*) pronađena je 1790. ili 1791. godine u vili cara Hadrijana u Tivoliju i predstavlja jednu od brojnih rimskih kopija grčkog bronzanog originala iz IV veka pre n. e., naručenu od poznatog helenofila – cara Hadrijana. Pretpostavlja se da je statua predstavljala kopiju dela najverovatnije vajara Skopasa, a nazvana je po Lordu *Lansdaunu*, u čijem je domu u Londonu bila izložena. Statua *Lansdaun Herakla* predstavlja boga kao mladog, golobradog atletu u punoj snazi, u stojećem stavu, koji u levoj ruci drži batinu vrhom naslonjenu na levo rame, a u desnoj, spuštenoj ruci lavlju kožu, Richter G. 1950, 180–181, 276, fig. 707; Gardner E. A. 1911, 385; Picard Ch. 1926, 84; Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 761–762; za detaljan opis skulpture *Lansdaun Herakla* i njenih analogija u statuetama, bronzanim figurama, na gemama itd. pogledati: Howard S. 1978.

¹⁸⁸ Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, 5; Цермановић Кузмановић А. 1991, 223; Antička bronza u Jugoslaviji 1969, 22.

¹⁸⁹ Antička bronza u Jugoslaviji 1969, 54, br. 18; 56, br. 19; 58, br. 20.

vojničkih careva, iz koga nam nije poznat nijedan nalaz figure Herkula, odnosno Merkura sa teritorije mezijskog Podunavlja. Stupanjem Dioklecijana na vlast 284. godine n. e., okončava se turbulentni period ratova i anarhije. Lokalne radionice nastavljaju sa proizvodnjom bronzanih statueta, koje (za razliku od primeraka iz II i prve polovine III veka n. e.) uglavnom predstavljaju serijske produkte sumarne i nevešte obrade proizvođene za lokalno stanovništvo. Opadanje kvaliteta ne ogleđa se samo u obradi, već i u samom izgledu bronzanih figura, koje u nekim slučajevima dobijaju gotovo groteskni izgled.¹⁹⁰ Uzročima prestanka lokalne proizvodnje bronzane plastike tokom IV veka n. e. mogu da se smatraju oni isti koji su doveli do prestanka celokupne lokalne proizvodnje u Gornjoj Meziji.¹⁹¹

Do sada je potvrđeno 12 bronzanih figurina i aplika boga Herkula na lokalitetima provincije Gornje Mezije. Naizgled znatno manji broj figurina boga Herkula u odnosu na, recimo, brojnost bronzanih figura boga Merkura (preko 35 figurina), zapravo ne zaostaje nimalo u odnosu na bronzane figurine drugih božanstava u Gornjoj Meziji.¹⁹² Bronzane figurine boga Herkula potiču sa lokaliteta Arčar, iz okoline Kosmaja, sa lokaliteta Rovine, Tamnič, Ravna, Medijana, Kale i iz okoline Velesa. Takođe, postoje i tri statuete čije je mesto pronalaska nepoznato.

Iz Arčara poznate su nam tri bronzane figure Herkula. Prva statueta (kat. 41) predstavlja nagog, zrelog, bradatog muškarca u stojećem stavu, sa polusavijenom desnom rukom u kojoj drži batinu vrhom okrenutu nadole, i lavljom kožom prebačenom preko levog ramena. Glava je okrenuta na levu stranu, a na gustoj kovrdžavoj kosi nalazi se dijadema. Crte lica su realno i pažljivo predstavljene, kao i muskulatura tela.

Predstave Herkula sa dijademom nisu toliko česte u odnosu na druge poznate predstave božanstva, i jednako kao i predstave Herkula sa vencem od vinove loze ili bršljena, one označavaju divinizovanog Herkula, odnosno Herkula Viktora.¹⁹³ Ikonografski, ova statueta mogla bi pripadati tipu *Herakle Albertini*, koji datira iz perioda oko 385. godine pre n. e. i koji se pojavljuje gotovo istovremeno u južnoj Italiji i Atici, a koji je bio vrlo popularan i kopiran tokom rimske vladavine.¹⁹⁴ Stilski, muskulatura tela ukazuje na kopiranje grčke skulpture V veka pre n. e. vajara Mirona, odnosno ugledanje na snažnu i atletsku građu. Najbližu analogiju prvoj statueti iz Arčara predstavlja bronzana figura iz Romule, koja je frapantno slična našem primerku.¹⁹⁵ Takođe, vrlo blisku analogiju Herkulu iz Arčara predstavlja figura Herkula iz okoline Goričana u Međumurju, koja se razlikuje samo po tome što božanstvo u levoj šaci drži hesperidske jabuke.¹⁹⁶ Treba pomenuti i bronzani nalaz Herkula sa nepoznatog nalazišta u Panoniji, koji je, takođe, ikonografski i stilski gotovo istovetan Herkulu iz Arčara.¹⁹⁷ Način modelovanja frizure i brade statuete iz Arčara podražava grecizirane portrete Antonina i Severa, te se za period njenog nastanka može predložiti kraj II ili početak III veka n. e.¹⁹⁸

¹⁹⁰ Величковић М. 1972, kat. 30, kat. 36, kat. 37, kat. 40.

¹⁹¹ Upadi varvarskih plemena, eskalacija rimske vlasti, hrišćansko uništavanje kulturnih spomenika itd.

¹⁹² Od statueta ostalih bogova i boginja ističu se po brojnosti figure Venere, dok su druga božanstva (Mars, Minerva, Viktorija, Fortuna) brojčano manje zastupljena.

¹⁹³ Tokom perioda od 385. do 300. godine pre n. e. uobičajenom dijapazonu Herkulovih atributa (batina, lavlja koža i luk sa strelama), pridružuju se i drugi atributi kao što su pehar, rog izobilja, jabuka i venac od vinove loze / bršljena, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 792.

¹⁹⁴ Herakle Albertini (sada u Nacionalnom muzeju u Rimu) predstavlja tip skulpture Herkula u stavu *contrapposto*, sa batinom čiji je vrh okrenut na dole u desnoj ruci i lavljom kožom prebačenom preko leve ruke. S obzirom na to da je ova skulptura pronađena bez glave, mogu se pretpostaviti i mladičke i zrele predstave Herkula. Veruje se da original, po čijem je uzoru nastala skulptura Herakle Albertini, potiče iz ranog IV veka pre n. e., kao i da je moguće da je autor bio skulptor Lisip. Tokom rimskog perioda, ovaj tip skulptura Herkula prikazivan je sa istaknutijom muskulaturom tela i nekada sa crtama lica nekoga od imperatora. Takođe, uzimajući u obzir izuzetnu popularnost i kopiranje ovoga tipa statue Herkula, pretpostavka je da se mermerni uzor (takođe jedna od kopija originala) nalazio u nekom od Herkulovih hramova u Rimu, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 745–746, 792.

¹⁹⁵ Barbulescu M. 1977, 182, no. 31.

¹⁹⁶ Statueta Herkula iz Goričana stilski je vrlo slična Herkulu iz Arčara i takođe se datuje u kraj II veka n. e., Tomičić Ž. 1982, 15–25, T. 1.

¹⁹⁷ Jedinu razliku predstavlja to što je kod Herkula iz Arčara glava okrenuta nalevo, dok je kod Herkula sa nepoznatog nalazišta iz Panonije glava okrenuta na desnu stranu, Jenö F. 1998, 80, cat. 90 fig. 90.

¹⁹⁸ Najdenova V. 1994, 297–304, fig. 9.

Druga statueta iz Arčara prikazuje takođe nagog, bradatog Herkula u stojećem stavu, sa polusavijenom desnom rukom u kojoj drži riton i levom rukom ispruženom napred, preko koje je prebačena lavlja koža (kat. 42). Položaj leve šake ukazuje na to da je u njoj božanstvo verovatno držalo hesperidske jabuke. Glava je okrenuta nadesno, a frizura i brada očešljane su u kratke kovrdže. Crte lica predstavljene su pažljivo i solidno, kao i vitka, ali snažna muskulatura tela. Ikonografski, atribut (riton) koji Herkul drži u desnoj ruci asocira na poznati tip skulptura *Herakle bibax*.¹⁹⁹ Međutim, kod statueta tipa *Herakle bibax*, stav tela je drugačiji – figura boga je blago izvijen unazad, kao da će svakoga trenutka pasti na leđa. Zbog toga nam se čini da je verovatniji ikonografski uzor za figuru iz Arčara mogla biti neka od kopija skulpture tipa *Herakla Lenbach*.²⁰⁰ Kao i kod prethodnog primera, ovakva ikonografska predstava Herkula označava njegov divinizovan karakter. Analogiju figurini iz Arčara predstavlja Herkul sa lokaliteta Kulina iz okoline Ravne, koji se razlikuje samo po tome što je ovenčan lovorovim vencem (kao i *Herakle Lenbach*), što u desnoj ruci drži kupu (a ne riton) i što u levoj ruci drži batinu. Analogiju nalazimo i u figurini Herkula sa lokaliteta Avgusta Raurika (Augusta Raurica), koja se razlikuje po tome što je bog ovenčan tenijom (a ne vencem) i što u ruci drži skifos.²⁰¹ Stilski, linearna stilizacija grudnih i trbušnih mišića ukazuje na kraj II ili početak III veka n. e., kao verovatni datum nastanka statuete.

Treći nalaz iz Arčara predstavlja figuralnu kompoziciju nagog Herkula i Antaja u trenutku borbe (kat. 43).²⁰² Herkul stoji iza Antaja i obuhvatio ga je obema rukama oko grudi, a Antaj pokušava da se oslobodi, oslanjajući se desnim stopalom na Herkulovu desnu nogu. Ikonografski, likovne predstave rvanja Herakla i Antaja poznate su sa vaza crnofiguralnog i crvenofiguralnog stila.²⁰³ Tokom rimskog perioda, figuralne kompozicije Herkula i Antaja postaju prilično popularne i rasprostranjene, uglavnom u Italiji i Galiji, a jednu od najpoznatijih predstava ovoga tipa predstavlja skulptura Herkula i Antaja iz Palate Piti iz Firence i datovana je između I i III veka n. e.²⁰⁴ Teritorijalno najbližu analogiju statuarnoj kompoziciji Herkula i Antaja iz Arčara predstavlja slična predstava sa sarkofaga iz severne Bugarske.²⁰⁵ Stilski, kompozicija predstavlja prilično sumarno izveden rad lokalnog majstora, koji uspeva samo da dočara dubinu prostora i pokrete tela rvača. Način modelovanja muskulature ukazuje na to da je statueta verovatno nastala u prvoj polovini III veka n. e.

¹⁹⁹ Tip skulptura Herkula sa skifosom, kantarosom ili ritonom u desnoj ruci poznat je kao *Herakle bibax* ili *Dexiomenos* i asocira na vezu Herakla sa Dionisom (učesće Herkula u bahanatskom tijasu jeste razlog čestog prikazivanja Herkula u scenama tijasa na rimskim sarkofazima), Bieber M. 1955, 140, fig. 577–580; Nicholls R. 1982, 321–328, Pl. 81–82. Ovaj tip skulptura boga Herkula, zajedno sa tipom predstava Herkula koji mokri, nastao je tokom helenističkog perioda, prema uzoru Herakla *Epitrapeziosa*, vajara Lisipa.

²⁰⁰ Tip skulpture *Herakle Lenbach* (sada u Minhenu) predstavlja Herkula u stojećem stavu (nekad sa batinom u desnoj ruci), sa lavljom kožom prebačenom preko leve ruke i hesperidskim jabukama i kantarosom, kao atributima. Na kratkoj kosi najčešće ima traku za kosu ili venac. Pretpostavlja se da je statua *Herakle Lenbach* nastala u I veku n. e. i da je kopija bronzanog originala iz treće četvrtine IV veka pre n. e., koji se pripisuje Lisipu. Takođe se pretpostavlja da joj je prethodio uzor nastao u kasnom V veku pre n. e. Najranije predstave tipa *Herakla Lenbach* poznate su sa antičkog reljefa sa Akropolisa (330–325. godina pre n. e.) i novčića *Herakleje* (kraj IV ili početak III veka pre n. e.). Atribut hesperidskih jabuka ne pojavljuje se na predstavama *Herakla Lenbach* sve do helenističkog perioda, Palagia O. 1990, 56 i dalje. Jedna od bronzanih kopija tipa *Herakle Lenbach* stajala je na trgu Forum Boarium u Rimu, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 747.

²⁰¹ Дрча С. 1991, 19–30, 27, сл. 11–11а.

²⁰² Antaj je bio div, sin Posejdona i Geje, kralj Libije, koji je sve putnike namernike izazivao na borbu rvanjem i izlazio iz nje kao pobednik. Prilikom prolaska kroz Libiju, u potrazi za vrtom Hesperida, Herakle je naišao na Antaja i sukobivši se sa njime, pobedio ga, Grimal P. 1963, 37.

²⁰³ Poznato je oko 35 primera predstava rvanja Herakla i Antaja sa antičkih vaza iz perioda između 530. i 480. godine pre n. e., na kojima se dva junaka bore na tlu, dok od kraja V veka pre n. e. Herakle uglavnom drži ili podiže Antaja, Boardman J. 1990, 114. Najčešći tip predstava borbe Herakla i Antaja, u kome Herakle držeći čvrsto oko struka Antaja, podiže diva iznad tla, postaje izuzetno popularan od III do II veka pre n. e. Prvi antički pisac koji pominje motiv borbe Herakla i Antaja jeste Ovidije u svom delu *Metamorfoze*, a vrlo detaljan opis samoga mita o Herkulu i Antaju pruža Lukan u delu *Farsalija* iz I veka n. e., Stafford E. 2013, 55–56.

²⁰⁴ Analogiju figuralnoj kompoziciji iz Arčara predstavlja figuralni primerak iz Kjuzija, Boucher S. 1970, 49–50, n. 28. Scena rvanja Herkula i Antaja bila je popularna sve do kasne antike i pored skulpture i sitne bronzne, potvrđena je i na freskolarstvu, mozaicima, sarkofazima itd., Stupperich R. 1980, 299.

²⁰⁵ Najdenova V. 1994, 301.

Bronzano poprsje zrelog bradatog muškarca potiče sa nepoznatog lokaliteta (kat. 44). Predstavljen je muškarac čija je glava okrenuta tri četvrti na levu stranu, a frizura i brada očešljani u krupne kovrdže. Crte lica su prikazane solidno, s tim što su mu usta jedva primetna, za razliku od očiju i nosa. Ikonografski, predstave Herkula kao zrelog muškarca sa bradom poznate su sa više tipova skulptura, kao što su *Herakle Farneze*, *Herakle Epitrapezios*, *Herakle bibax* itd., ali i sa predstava bisti iz muzeja u Tarentu i Berlinu.²⁰⁶

Teritorijalno, najbližu analogiju bronzanom primerku sa nepoznatog lokaliteta predstavlja glava mermerne skulpture iz Arčara.²⁰⁷ Stilski, tvrdo izvedeno modelovanje frizure i brade ukazuju na rad lokalnog majstora, verovatno s kraja II veka n. e. ili iz prve polovine III veka n. e.

Bronzana aplikacija iz arheološke zbirke „Dunjić”, u obliku figure Herkula, verovatno potiče sa teritorija sela Guberevac i Stojnik (kat. 45). Reč je o predstavi nagog bradatog božanstva u stojećem stavu, čije se telo oslanja na desnu nogu, dok stopalo leve noge savijene u kolenu, počiva na prevrnutom krčagu. Preko desnog ramena prebačena je lavlja koža. Crte lica, kao i muskulatura tela, solidno su predstavljene. Ikonografski, predstava nas asocira na jednu od varijanti tipa statua *Herakle Kavala*, ali nam nalaz analogan bronzanoj aplikaciji iz arheološke zbirke „Dunjić” za sada nije poznat.²⁰⁸ Moguće je da figura implicira dionizijski, ali možda i ijatrički karakter božanstva.²⁰⁹ Stilski, na osnovu ne tako vešte obrade aplikacije može se zaključiti da je reč o radu lokalnog majstora iz II veka n. e.

Statueta nagog golobradog Herkula u stojećem stavu, sa glavom okrenutom na desnu stranu, pronađena je na lokalitetu Rovine, u okolini Negotina (kat. 46). Desna ruka božanstva položena je na kuk, a u levoj ruci prikazana je batina, čiji se vrh naslanja na Herkulovo rame preko koga pada lavlja koža. Kratka kovrdžava kosa povezana je trakom. Ikonografski, bronzana statueta iz Rovina asocira na tip skulptura poznat kao *Herakle Lansdaun*, s tom razlikom što ovde božanstvo ne drži lavlju kožu u desnoj ruci, već je ona prebačena preko njegovog levog ramena.²¹⁰ Analogan, ali po kvalitetu znatno bolji rad, predstavlja figurina Herkula iz Liona, dok dve figure iz Kupe kod Siska, iako slične po stavu, ne prikazuju mladički već zreli tip Herkula.²¹¹ Stil modelovanja statuete iz Rovina upućuje na to da je u pitanju lokalni proizvod prosečnog kvaliteta, čiji je verovatni datum nastanka druga polovina II ili prva polovina III veka n. e.

Bronzana figura Herkula iz Tamniča predstavlja najkvalitetniji i najlepši primerak iz gornjomezijskog repertoara bronzanih statueta Herkula (kat. 47). Nag i golobradi bog prikazan je kako sedi na steni, oslanjajući se o nju levom šakom, dok mu je desna ruka ispružena ka napred. Preko leđa je ogrnut lavljom kožom (čija je glava sa grivom predstavljena na levoj strani plečke božanstva), koja je na grudima vezana u čvor, a čiji je završetak delimično podvučen pod Herkulovo telo, tako da on sedi na njoj. Leva noga ispružena je ka napred, a peta desne noge poduprta je uz stenu. Frizura boga očešljana je u kratke kovrdže,

²⁰⁶ Bieber, M. 1955, 35, fig. 83 i 119, fig. 476; Richter G. 1950, 291; Gardner E. A. 1911, 410; Picard Ch. 1926, 182–183.

²⁰⁷ Атанасова Њ. 1964, 24–28.

²⁰⁸ Tip statua *Herakle Kavala* predstavlja Herkula u stojećem stavu, blago nagnutog napred, sa osloncem tela češće na desnoj nozi, sa batinom preko ili iza ramena, ogrnutog lavljom kožom (poznate su različite varijante ovog osnovnog tipa – *Herakle* koji drži batinu, sa čašom u ruci ili bez nje itd.). Smatra se da je ovaj tip statueta nastao po uzoru iz III veka pre n. e., Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 770–771.

²⁰⁹ Kao što je već pomenuto, skulpturalni i statuarni prikazi tipa predstava *Herakles bibax*, odnosno predstave Herkula sa sudovima različitog oblika za piće, asociraju na dionizijsku dimenziju Herkula. Veza Herkula i Dionisa bila je posebno istaknuta u Trakiji, odakle su poznati brojni reljefni i statuarni prikazi Herkula sa Dionisom ili Herkula sa čašom u ruci, Sarafov, T. 1963, 177–178. Međutim, u kontekstu povezanosti Herkula sa termalnim izvorima na teritoriji Gornje Mezije (okolina Leca), potvrđen je njegov kult zaštitnika banja i toplih izvora, te bi se ovde mogla pretpostaviti i njegova ijatrička dimenzija, Петровић П. 1968, 55; Петровић П. 1999, 153; Ijatrički karakter Herkula ispoljen je u epitetu salutifer, a potvrde poštovanja Herkula kao zaštitnika zdravlja i termalnih izvora posvedočene su na teritoriji više rimskih provincija, kao što su Dalmacija, Dakija (čuvano sedište kulta Herkula ad Mediam), Donja Mezija, Trakija, Galija, Britanija itd., Bojanovski I. 1977/78, 176; Thevenot E. 1968, 99.

²¹⁰ U vezi sa skulpturama tipa *Lansdaun Herakla* pogledati: Boardman J., Palagia O., Woodford S. 761–762; Richter G. 1950, 180–181, 276, fig. 707; Gardner E. A. 1911, 385; Picard Ch. 1926, 84.

²¹¹ Boucher S. 1973, 33–34, n. 57; Tadin Lj. 1979, 20, br. 29–30.

a crte lica prikazane su minuciozno, kao i anatomske realno predstavljena muskulatura tela. Svesni brojnih rasprava koje su se bavile ikonografskim i stilskim analizama Herkula iz Tamniča, kao i poreklom uzora po kome je ona izrađena, samo ćemo ponoviti da je kao uzor statueti iz Tamniča poslužila verovatno neka od kopija Lisipove skulpture *Herakla Epitrapeziosa*.²¹²

Međutim, ono na šta bismo skrenuli pažnju jeste razmatranje tipa skulpture iz helenističkoga perioda koja je poslužila rimskom vajararu kao uzor za figuru Herkula iz Tamniča. Naime, poznate kopije tipa skulpture *Herakla Epitrapeziosa*, u desnoj šaci obično drže kupu sa vinom, ali poznate su i kopije koje umesto suda drže hesperidske jabuke u desnoj ruci.²¹³ Na desnoj šaci Herkula iz Tamniča nisu utvrđeni tragovi apliciranja nekog predmeta, ali to ne isključuje mogućnost da je u desnoj šaci uzora koji kopira rimski tvorac figurine iz Tamniča, bila prikazana kupa ili jabuke. Moguće je, međutim, da autor skulpture Herakla iz Tamniča položajem desne ispružene ruke ne ukazuje na to da je božanstvo držalo kupu vina ili jabuke, već da pomenuti položaj ruke, kao i otvorena šaka, zapravo predstavljaju gest vladarove dobre volje i milosrđa, karakterističan za vladare iz dinastije Severa.²¹⁴ Ikonografski, najbliže analogije Herkulu iz Tamniča, predstavljaju mermerna skulptura iz Metropolitana muzeja i dve statue iz Luvra.²¹⁵ Stilski, kopiranje Lisipovog stila jasno je ne samo u predstavi glave, već i u oblikovanju muskulature. Što se tiče eventualnih analogija između crta lica Herkula iz Tamniča i nekoga od vladara iz dinastije Severa, očiglednija je sličnost lica božanstva sa rimskim imperatorom Aleksandrom Severom nego Karakalom, te bi se moglo pretpostaviti da je bronzana statueta iz Tamniča nastala u periodu između 222. i 235. godine n. e.²¹⁶

Figura Herkula sa lokaliteta Kulina, iz okoline Ravne, predstavlja još jedan primerak divinizovanog Herkula (kat. 48). Predstavljen je nag bradati muškarac u stojećem stavu, koji u desnoj ruci drži kupu, a u levoj (preko koje je obavijena lavlja koža) batinu vrhom okrenutu nadole. Glava božanstva, ovenčana lovorovim vencem, okrenuta je tri četvrti na desnu stranu, a frizura i brada očešljane su u guste kovrdže. Crte lica predstavljene su pažljivije nego telo i linearno stilizovana muskulatura tela. Stiče se utisak da je glava nešto veća u odnosu na celo telo. Ikonografski, i ova figurina pripada tipu skulptura *Herakle Lenbach*, kao i primerak iz Arčara (kat. 42), koji predstavlja najbližu analogiju.

Stilski, ovo je solidan primer lokalnog porekla, koji se može opredeliti u drugu polovinu II ili prvu polovinu III veka n. e.

²¹² Lisipovo autorstvo pripisuje se i statueti poznatoj kao Herakle Epitrapezios (u slobodnom prevodu « Herakle za stolom, Herakle koji se gosti »), koja prikazuje boga kao nagog, golobradog muškarca koji sedi na steni ogrnut lavljom kožom i drži u desnoj ruci kupu vina, a u levoj batinu. Rimski pesnici Marcijal i Stacije govore o sličnoj bronzanoj statueti iz I veka n. e., koja se nalazila u vlasništvu rimskog ljubitelja starina, Novijusa Vindeksa, a na kojoj je pročitana Lisipov potpis. Takođe, iz istih izvora potiče i priča da su pre Novijusa Vindeksa, vlasnici figure Herakla Epitrapeziosa bili Aleksandar Veliki, Hanibal i Sula, a koja je imala za cilj da uveliča vrednost same statue. Analize pisanih izvora, kao i brojnih primera skulptura i statueta tipa Herakla Epitrapeziosa, ukazale su, međutim, da je Lisipov potpis nesiguran argument da se u slučaju statuete koju pominju Marcijal i Stacije zaista radi o originalnom delu, jer je natpis na osnovi (u kome se kaže da je reč o poznatom delu Lisipa), mogao da označava i kopiju njegovoga dela. Ujedno, istovetni ikonografski tip Herakla posvedočen je još u V veku pre n. e., ali sem vizuelne sličnosti nema ničeg zajedničkog sa Lisipovim tipom skulpture Herakla Epitrapeziosa. Dok stariji tip predstava ovoga božanstva predstavlja Herkula kao smrtnog heroja u trenutku gozbe (predstave Herakla koji se gosti su poznate sa vaza datovanih u VI-V vek pre n. e.), Lisipova statua (verovatno pod uticajem kulta feničkog boga Melkarta) prikazuje božanstvo posle apoteoze, koje je svojom hrabrošću zaslužilo besmrtnost i izdiglo se iznad ljudskih problema. Takođe, Lisip je glavu statuete Herakla Epitrapeziosa obradio portretno, na šta ukazuju njene docnije kopije koje prikazuju crte lica drugih vladara, kao što je slučaj sa bronзанom skulpturom Herkula iz Tamniča, Picard Ch. 1926, 176–178; Richter G. 1950, 290–291; Bieber M. 1955, 36 i 41, fig. 80; Мано Зиси Ђ. 1958, 63–74, sl. 1–6; Срејовић Д. 1958–1959, 43–52; Visscher F. de 1962, 60, Pl. XIII, fig. 2; Antička bronza u Jugoslaviji 1969, 94, kat. 105; Величковић М. 1972, 50–51, kat. 71, sl. 71a, b, c; Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 774–775.

²¹³ Ikonografski najbliži tip skulpture Herakla Epitrapeziosa koji umesto kupa drži jabuke u desnoj ruci, poznat je zahvaljujući skulpturi tzv. Herakles Alba Fucens, tako nazvane po statui pronađenoj u okviru termi sa lokaliteta Alba Fucens 1960. godine, koja se datuje okvirno u II vek pre n. e. i za koju se veruje da je prenešena u Italiju u I veku pre n. e., Pollitt J. J. 1986, 50–51. Statua Herakla Albe Fucensa predstavlja zrelog, bradatog Herkula sa voćem iz vrta Hesperida u ruci. Pretpostavlja se da je ovaj tip skulpture kopija helenističke varijante Herakla Epitrapeziosa, Visscher F. de 1962, 9–17; Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 776–777.

²¹⁴ To potvrđuju monetarne predstave liberalitas i Aleksandra Severa sa ispruženom desnom rukom, Мано Зиси Ђ. 1958, 71.

²¹⁵ Visscher F. de 1962, 65–67, Pl. XXI, 16; Pl. XXII, 17; Pl. XXIII, 18.

²¹⁶ Kult Herkula uživa veliku popularnost za vreme careva iz dinastije Severa, a posebno tokom vladavine Aleksandra Severa.

Fragmentovano Herkulovo poprsje iz Medijane (kat. 49), kao i bista Herkula sa nepoznatog lokaliteta (kat. 50), predstavljaju usamljene primere aplika sa predstavom božanstva.²¹⁷ Lavlje krzno koje je prikazano na grudima primerka iz Medijane predstavlja i jedini atribut koji potvrđuje da je u pitanju predstava Herkula. S obzirom da glava božanstva nedostaje, ne može se znati da li je u pitanju bila mladićka ili zrela predstava Herkula. Ikonografski, najbližu analogiju aplici Herkulovog poprsja nalazimo u bisti Herkula iz Poljaneca, koja se razlikuje po tome što je božanstvo ogrnuto lavljom kožom vezanom u čvor na grudima i što u levoj ruci drži batinu, a u desnoj hesperidske jabuke.²¹⁸ Treba pomenuti i analogan primerak aplikacije iz Germisare.²¹⁹ Način obrade poprsja i lavlje kože, kao i tordiranih stubića ispod ruku božanstva, ukazuju na solidan lokalni rad iz II ili III veka n. e.

Aplika u obliku Herkulove biste (kat. 50) potiče sa nepoznatog lokaliteta. Prikazan je golobradi muškarac, glave okrenute tri četvrti na levu stranu, ispod čijeg su vrata privezane lavlje šape. Verovatno je glava božanstva bila obavijena lavljim krznom (kao kapuljača), što bi ukazivalo na ikonografske tipove skulptura *Herakla iz Njujorka* i *Doria Herakla*.²²⁰ Prema prikazu lavlje kože vezane na grudima, analogiju ovoj aplici predstavljalo bi Herkulovo poprsje iz Medijane i bista Herkula iz Poljaneca, dok nam je nepoznata analogija slične aplikacije sa lavljom kožom obavijenom oko glave (kao kapuljača).²²¹ Hronološki, ovaj bronzani nalaz može se opredeliti u kraj I ili II veka n. e.

Bronzana statueta Herkula pod kat. br. 51 potiče iz okoline Velesa. Prikazan je nag, bradati muškarac u stojećem stavu, raskoračenih nogu u trenutku mokrenja. U savijenoj levoj ruci Herkul drži batinu, a desnom rukom pridržava ud. Na glavi božanstva nalazi se petasos, a lice je prikazano vrlo sumarno izuzev guste brade. Muskulatura je solidno modelovana i na njoj se ističu mišićave grudi i abdomen. Ikonografski, ovo je jedina poznata predstava tipa *Hercules Mingens* sa teritorije Gornje Mezije, a inače je bila prilično popularna u bronzoj plastici tokom rimskog perioda.²²² Analogni bronzani primeri poznati su iz Grčke (Atina) i Francuske (Pariz). Stilski, figura je predstavljena vrlo realno, sa akcentom na muskulaturi tela, a predstavlja italski import verovatno iz I veka n. e. ili možda s početka II veka n. e.

Poslednja bronzana statueta Herkula potiče sa lokaliteta Kale (kat. 52) i predstavlja nagog zrelog muškarca u stojećem položaju. Oslonac tela je na desnoj nozi, dok je leva polusavijena u kolenu i isturena napred. Herkul je predstavljen kao zreo bradati muškarac sa lavljom kožom prebačenom preko leve ruke, u kojoj drži batinu čiji se vrh oslanja na rame božanstva. Desna ruka je ispružena napred. Ikonografski, ovaj tip statua najbliži je tzv. tipu Polikletovog Herakla.²²³ Međutim, do sada potvrđeni primerci ovog tipa statua Herkula prikazuju boga kao golobradog mladića, dok je na našem primerku Herkul zreo bradati muškarac.²²⁴ Pretpostavlja se da se u ispruženoj ruci božanstva mogao nalaziti jedan od atributa kao

²¹⁷ Aplikacije ovoga tipa imale su ulogu dekorativnog elementa koji je postavljan na delove nameštaja ili na kola.

²¹⁸ Antička bronza Jugoslavije 1969, 117, br. 195. Donekle sličan primerak konstatovan je i u Trnavi kod Zagreba (u pitanju je predstava mladića), Tadin Lj. 1979, 40, br. 113, sl. 108.

²¹⁹ Rusu A. 1979, 173–183, n. 13, Pl. III, 1 a–b.

²²⁰ Tip skulpture poznat kao Herakle iz Njujorka predstavlja golobrado božanstvo sa lavljom kožom preko glave, vezanom u čvor ispod vrata, kako stoji oslonjeno na drvo. Pretpostavlja se da ovaj tip skulptura potiče iz perioda oko 325–320. godine pre n. e. Tip skulptura tzv. *Doria Herakla* gotovo je istovetan tipu Herakla iz Njujorka i pretpostavlja se da je nastao po originalnom uzoru iz treće četvrtine IV veka pre n. e. Razlika između ova dva tipa skulptura jeste u osloncu tela i atributima koje drže u rukama, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 753 i 761.

²²¹ Najbliže ikonografske analogije predstavljaju statueta Herkula iz Podkova u Bugarskoj i statueta iz Sarmizegetuse, Ogenova Marinova L. 1975, 94, n. 90, fig. 90; Bulzan S. 1998, 69–75, fig. 1–4.

²²² Tip skulptura Herakles Mingens (u prevodu Herakle koji mokri) poznat je od II veka pre n. e. i predstavlja Herakla u stojećem stavu, sa težinom tela na levoj nozi ili ravnomerno raspoređenom na obe noge, najčešće sa batinom preko levog ramena kako mokri. Božanstvo je, uglavnom, prikazano nago, izuzev na gemama na kojima je predstavljen u hodu, ogrnut lavljom kožom. Pretpostavlja se da predstavlja jednu od ikonografskih varijanti tipa Herakles bibax, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 771–772.

²²³ Tip tzv. Polikletovog Herakla predstavlja božanstvo kao nagog, golobradog mladića, sa osloncem tela na desnoj nozi, koji u desnoj ruci drži batinu ili mu je prazna ruka blago ispružena ka napred, dok je leva ruka ili spuštena pored tela ili savijena u laktu iza leđa, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 758; Marvin M. 2008, 155–156.

²²⁴ Bronzana figura sa lokaliteta Kale analogna je statuetama koje predstavljaju jedan od podtipova statueta tzv. Polikletovog Herakla. Kod njih je kao i kod naše figurine, batina u levoj ruci (oslonjena vrhom na rame boga), a desna ruka ispružena prema napred, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 760, n. 626–638.

što su jabuke, venac ili fijala.²²⁵ Stilski, figurina sa lokaliteta Kale predstavlja solidan rad koji se treba atribuisati lokalnom majstoru i koji se može datovati u III vek n. e.

3. Lampe sa predstavom Herkula

Na teritoriji Gornje Mezije utvrđen je začuđujuće mali broj lampi (u odnosu na susjedne provincije, na primer Dalmaciju) sa predstavom Herkulove tragične maske, odnosno predstavom Herkulove tragične maske na žrtveniku. Do sada je konstatovano devet primeraka Herkulove tragične maske i osam primeraka sa Herkulovom maskom na žrtveniku koji potiču iz Viminacijuma.

Prvobitno korišćen rimski izraz za lampe bio je *candela*, dok naziv *lucerna* ulazi u upotrebu tek docnije.²²⁶ Lampe su polagane u grobove prevashodno simbolišući svetlo za pokojnika, a eventualni prikazi božanstava na disku označavali su supstituciju njihovih profilaktičkih moći. U tom kontekstu treba posmatrati i lampe sa predstavom Herkulove tragične maske odnosno Herkulove maske na žrtveniku i njihovo prisustvo unutar grobnih celina tumačiti kao indirektno stavljanje pokojnika pod zaštitu prikazanog božanstva.

Tri lampe iz Viminacijuma (kat. br. 53–54 i 56) na disku sadrže predstavu Herkulove tragične maske na žrtveniku, sa čije se leve strane nalazi batina. Lampa pod kat. br. 55, takođe na disku ima prikaz Herkulove tragične maske na žrtveniku, ali sa leve strane predstavljeni su tirsus i palma. Ikonografski, teritorijalno najbližu analogiju lampama iz Viminacijuma sa Herkulovom tragičnom maskom na žrtveniku i batinom sa njene leve strane, predstavljaju svetiljke iz severne nekropole u Ljubljani, sa nepoznatog lokaliteta u Sloveniji, iz Siska, sa lokaliteta Vičava, iz Solina, iz Podrađa kod Benkovca i iz Pule.²²⁷

Stilski, sve tri lampe predstavljaju solidan rad lokalne radionice, od fine crvene i oker gline, premazane crvenim firnisom. Tipološki, lampe pod kat. br. 53 i 54 pripadaju tipu *Loeschcke I*, varijanta B, koji podrazumeva udubljeni disk sa dva plitka žljeba koji negira rameni deo, kružni otvor na disku, otvor za vazduh na korenu kljuna, kružni otvor za fitilj i dno u obliku jedva primetne prstenaste stope sa dva koncentrična kruga.²²⁸ Pomenuta dva primerka datuju se u period 96–98, godine n. e. (kat. 1), odnosno 117–138. godine n. e. (kat. 2). Lampa pod kat. br. 56 pripada tipu *Loeschcke I*, varijanta C, koji je istovetan tipu *Loeschcke IB*, samo bez otvora za vazduh na korenu kljuna. Hronološko opredeljenje lampe pod kat. br. 56 jeste vreme vladavine cara Trajana (98–117. godina n. e.).

Jedina lampa iz Viminacijuma, koja pored Herkulove tragične maske na žrtveniku sadrži i predstavu tirsusa i palmu, jeste lampa pod kat. br. 55. Ikonografski analogni nalazi

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Najstarije svetiljke u Rimu predstavljaju uvezene proizvode, koji datiraju iz perioda oko 300. godine pre n. e. Tek od I veka pre n. e., lampe počinju da se proizvode u Italiji. Po obliku, rimske svetiljke nisu se razlikovale od grčkih – sastojale su se od recipijenta, diska, kljuna za fitilj i otvora za punjenje. Njihova namena bila je ne samo da osvetljavaju kuće, javne građevine i hramove, već i da se koriste pri verskim ceremonijama i sahranama careva. Grobni nalazi lampi iz republikanskoga perioda ukazuju na znatno slabiju prisutnost svetiljki unutar zatvorenih grobnih celina, u odnosu na docniji carski period, kada simbolika stavljanja lampi u grob dobija na važnosti.

²²⁷ Svetiljka iz severne nekropole Ljubljane potiče iz spaljenog groba, pripada tipu *Loeschcke I C* i datuje se u kraj I veka n. e.; lampa sa nepoznatog lokaliteta iz Slovenije pripada tipu *Loeschcke I B* i datuje se pred kraj I veka ili u prvu polovinu II veka n. e.; svetiljka iz Siska pripada tipu *Loeschcke I B* i datuje se u prvu polovinu II veka n. e.; lampa sa lokaliteta Vičava pripada tipu *Loeschcke I B* i datuje se pred kraj I veka n. e.; svetiljka iz Solina pripada tipu *Loeschcke I C* i datuje se u prvu polovinu II veka n. e.; primerak sa lokaliteta Podgrađe kod Benkovca pripada tipu *Loeschcke I C* i datuje se u prvu polovinu II veka n. e.; lampa iz Pule pripada tipu *Loeschcke I B* i datuje se pred kraj I veka n. e., Antički teatar na tlu Jugoslavije 1979, 118–122, kat. 116–117, 120–122 i 128–132, sl. 121.

²²⁸ Treba pomenuti da iako se varijanta B vezuje za period od Tiberija do sredine I veka n. e., a varijanta C od druge polovine I veka n. e. do njegovog kraja, brojni primeri svetiljki iz Panonije pokazuju da varijante B i C traju uporedo, i to i u prvom četvrtini II veka n. e. Gornja granica je pomerena na prvu četvrtinu I veka n. e., a donja granica na kraj II veka n. e., a negde i početak III veka n. e., Korać M. 1995.

potiču sa nepoznatog lokaliteta u Dalmaciji i iz Solina.²²⁹ Stilski, lampa predstavlja lokalni proizvod solidnog kvaliteta, od fine oker gline premazane crvenim firnisom. Tipološki, pripada tipu *Loeschcke I C* i datuje se od 69. do 79. godine n. e.²³⁰

4. Geme sa predstavom Herkula

Na teritoriji Gornje Mezije ustanovljen je znatan broj gema sa predstavama različitih božanstava.²³¹ Naš katalog sadrži 13 gema sa predstavom Herkula.

U republikanskom periodu, Rimljani prihvataju običaj izrade dragog i poludragog kamenja od Grka, počevši sa njenom primenom tek tokom perioda vladavine imperatora.²³²

Iako tokom rimske vladavine geme predstavljaju prevashodno ukrasne predmete umetane u prstenje, kopče, medaljone, ogrlice i minđuše, paralelno sa njihovom dekorativnom namenom traje i njihova prvobitna funkcija pečata. Za razliku od gema, kameje su se koristile isključivo kao ukrasni elementi koji se nose samostalno ili kao deo određene vrste nakita.²³³ Materijal za izradu gema najčešće se bira po kriterijumu lepote, te je tako jedan od najkorišćenijih minerala bio karneol, upravo zbog svojih različitih tonova crvene boje. Pored karneola, omiljena vrsta višeslojnog kalcedona koja je korišćena tokom rimskoga perioda bio je ahat, kao i njegov varijetet sardoniks.²³⁴ Međutim, upravo zbog retkosti poludragog kameja, ali i teškoće njegovog obrađivanja, Rimljani su pribegli izradi gema i kameja od staklene paste, te je tako veliki broj primeraka rimske gliptike proizveden upravo od ovog jeftinog i za obradu jednostavnog materijala.

Geme sa predstavama Herkula prikazuju kako bistu, tako i figuru božanstva, ali i scene iz njegovih podviga. Jasno je da su majstori predstava biste i figure božanstva imali za uzore već postojeća skulpturalna dela, kopije grčkih vajara V i IV veka pre n. e. Od Heraklovih podviga, na gornjomezijskim gemama predstavljena su samo četiri – borba Herakla sa Nemejskim lavom, borba Herakla sa lernejskom hidrom, Herakle u vrtu Hesperida i Herakle koji nosi bika na ramenima.²³⁵ Na prve dve geme nepoznate provenijencije (kat. br. 57 i 58), Herakle je predstavljen kao nag zreo muškarac oslonjen na batinu u jednoj ruci i lavljom

²²⁹ Lampa sa nepoznatog nalazišta iz Dalmacije pripada tipu *Loeschcke I C* i datuje se u prvu polovinu II veka n. e.; Primerak iz Solina takođe pripada tipu *Loeschcke I C* i datuje se u isti hronološki period, *Ibid* 1995, 118, kat. 118–119, sl. 118.

²³⁰ Ovde treba pomenuti keramičke medaljone (*crustula*), koji su u funkciji votivnih i prazničnih poklona, darovani prilikom obeležavanja različitih oficijalnih, verskih i porodičnih praznika, a na kojima su (između ostalog) prikazivane i različite mitološke scene. S obzirom na to da su keramički medaljoni izrađivani od negativna kalupa otisnutih i sa lampi, a imajući u vidu postojanje krustula sa najčešće prikazivanom scenom iz ciklusa dodekatlosa – pobedom Herkula nad Nemejskim lavom, moglo bi se pretpostaviti postojanje lampi sa istovetnom predstavom i na teritoriji Gornje Mezije (s obzirom na to da su mnogobrojni primerci poznati sa teritorija drugih rimskih provincija), *Brukner O.* 1997, 97–102, T. I, 4, T. II, 1; *Boardman J.* 1990, 30, cat. 1984.

²³¹ Gema (lat. *gemma* od grčke reči γέμω = pun) ili intaljo (italijanski *intagliare* = urezati) predstavlja naziv za umetnički obrađen poludragi ili dragi kamen tehnikom urezivanja. Kameja (od grčke reči κειμήλιον = komad od vrednosti) jeste termin za drago i poludrago kamenje nastalo tehnikom reljefnog rezanja. Najstariji primerci gema i kameja, u funkciji pečatnih cilindara i docijnje amuleta, potiču iz Mesopotamije i Egipta i potiču iz IV milenijuma pre n. e. Veštinu umetničke obrade poludragog i dragog kamenja (gliptika) Grci preuzimaju sa Istoka u VIII veku pre n. e., a usavršili su je tokom helenizma, *Поповић И.* 1989, 6.

²³² Iz I veka pre n. e. poznate su nam kolekcije gema, kameja i prstenja čuvane u specijalnim škrinjama (*dactyliotheca*) rimskoga nobiliteta, a prvim vlasnikom takve kolekcije smatrao se Sulin pastorak M. Emilije Skarus, *Marshall F. H.* 1907, XXV.

²³³ Skupoceni primerci kameja čuvali su se u posebnim škrinjama (*loculis eburnis*) i prikazivali tokom značajnih verskih i oficijalnih ceremonija, *Поповић И.* 1989, 6. Brojne desetine hiljada gema i kameja pokazuju da su raznovrsne teme rimske gliptike uglavnom podrazumevale ikonografske, mitološke, kao i žanr scene. Za izradu antičkih gema i kameja bile su zadužene specijalizovane zanatlije, koje su, najpre, gravirale crtež na odabranom materijalu (drago i poludrago kamenje, staklena pasta), a onda svrdlom koje se okretalo pomoću luka u obliku gudala, urezivale željenu predstavu. Poznato nam je da su majstori nazivani *politores* modelovali materijal u oblik ovala, *coelatores* – izrađivali kameje, a *cavatores* – urezivali geme. Genarii su bili zaduženi za poliranje i fasetiranje gema i kameja, dok su eventualne greške na kamenju ispravljale zanatlije zvane *inclusores*. Izradom nakita od gema i kameja bavili su se *flatuarii* i *compositores*, *Ibid* 6–7.

²³⁴ Tokom ranog rimskog carstva veliku popularnost u izradi gema uživao je ametist, poludragi kamen u različitim tonovima ljubičaste boje, *Spier J.* 1992, 5.

²³⁵ Mišljenje D. Bojovića o ovoj predstavi jeste da Herakle nosi bika na ramenima, dok I. Novović Kuzmanović smatra da je u pitanju scena u kojoj Herakle, savladavši bika, donosi životinju Euristeju, kao dokaz završenog zadatka, *Божовић Д.* 1984–85, kat. 13; *Нововић Кузмановић И.* 2006, 152.

kožom preko druge ruke. Prva gema znatno je lošijeg kvaliteta u odnosu na drugu gemu, a postoji i jedna razlika: na gemi kat. br. 58 Herakle u levoj ruci drži kantaros. Ujedno, po kvalitetu prednjači gema kat. br. 58, sa verno predstavljenom muskulaturom tela božanstva, kao i pažljivom obradom detalja (kantaros, lavlja koža, batina). Geme se okvirno datuju u II vek n. e. ili polovinu III veka n. e.

Dve naredne geme (kat. br. 59 i 60) potiču iz Kostolca i prikazuju Herakla u borbi sa Nemejskim lavom. Predstava nagog Herakla koji se rve sa lavom daleko je vernije i umešnije prikazana na, nažalost, fragmentovanoj gemi kat. br. 61, na kojoj je izuzetno realistično predstavljen golobradi Herakle iz profila koji steže lavlju grivu u pokušaju da savlada životinju.²³⁶ U poređenju sa njom, predstava sa game kat. br. 60 deluje bledo i sumarno. Kao i u slučaju prethodnih primeraka, pretpostavlja se datovanje u II vek n. e. ili polovinu III veka n. e.

Sledeća gema sa predstavom još jednog Heraklovog podviga, borbe Herakla i Lernejske hidre, potiče iz Kostolca (kat. br. 61), dok je gema sa istovetnom predstavom nepoznate provenijencije (kat. br. 62).²³⁷ Iako je isti tip predstave prikazan na obe game, određene razlike postoje kako u ikonografiji, tako i u stilskoj obradi. Na gemi kat. br. 61, Herakle je podigao obe ruke u naporu da se izbori sa hidrom koja mu je na ramenu, a na gemi kat. br. 62 božanstvo u desnoj ruci drži baklju, a u levoj podignutoj ruci batinu uperenu ka hidri obmotanoj oko njegovih nogu. Ujedno, gema kat. br. 62 kvalitetnije je obrađena, sa više znanja i pažnje. Obe game opredeljuju se u II vek n. e. ili polovinu III veka n. e.

Do sada je zabeležena samo jedna gema sa predstavom Herakla u vrtu Hesperida (kat. br. 63), odnosno na kojoj je Herakle prikazan u trenutku branja jabuke.²³⁸ Nago golobrado božanstvo oslanja se desnom rukom na batinu, a preko leve ruke prebačena mu je lavlja koža. Heraklova glava je okrenuta prema drvetu. Telo božanstva je prikazano vrlo minuciozno, sa naznačenom muskulaturom. Datum nastanka bio bi II vek ili polovina III veka n. e.

Gema sa predstavom Herakla koji se odmara na steni takođe je za sada usamljeni primerak na teritoriji Gornje Mezije (kat. br. 64). Očigledno je da je uzor bila jedna od kopija

²³⁶ I. Novović Kuzmanović smatra da veličina game kat. br. 61 ukazuje na to da je bila umetnuta u neki predmet i da je svakako predstavljala izuzetan umetnički rad, Ibid 150–151.

²³⁷ Najranije predstave borbe Herakla sa Lernejskom hidrom datiraju iz VIII veka pre n. e. (scene heroja kako napada šestoglavu neman sa dve beotske fibule datovane između 750. i 700. godine pre n. e.), da bi od 630. godine pre n. e. postale vrlo popularne na korintskim vazama, a od prvih decenija VI veka pre n. e. uobičajen prikaz na antičkim vazama. Prvi literarni pomen borbe Herakla sa lernejskom hidrom potiče iz V veka pre n. e., iz Euripidovih drama *Mahniti Herakle* i *Ijon*. Konzistentnost u pogledu glava hidre ne postoji ni u antičkoj ikonografiji, ni u antičkim izvorima – u ikonografskim predstavama počevši od VII veka pre n. e. broj glava hidre varira između šest i deset, dok u istorijskim izvorima počevši sa Alkajem iz VII veka pre n. e. koji navodi devet glava hidre, broj glava nemani varira od 50 (kod Simonida sa Keja) do 100 glava koliko pominje Diodor, Stafford E. 2013, 35. Od helenističkog perioda Hidra se prikazuje i sa ljudskom glavom, a izuzetnu popularnost takvog predstavljanja Hidre tokom carskog perioda F. Brommer objašnjava Apolodorovom konstatacijom o „osam smrtnih i jednoj besmrtnoj glavi Hidre“. U rimskoj umetnosti, za razliku od grčke, prikazani su samo Herkul i hidra – Herkul je gotovo uvek nag, sa batinom i drži Hidru za vrat ili kosu, a Hidrin rep mu je često obavijen oko noge. Hidra je prikazana ili kao ženska bista ili kao glava sa udovima i kosom čiji su krajevi prikazani u obliku zmija, Brommer F. 1986, 12–18.

²³⁸ Najranija predstava Atlasa koji pridržava nebo i Herakla koji se krupnim koracima udaljava sa batinom u jednoj ruci i jabukom u drugoj ruci, potiče sa pojasa štita iz Olimpije datovanog između 550. i 540. godine pre n. e., Stafford E. 2013, 46–47. Predstave Herakla u vrtu Hesperida prilično su retke u V veku pre n. e., ali zato su u IV veku pre n. e. (tokom koga ovaj Heraklov podvig uživa izuzetnu popularnost) česte scene u kojima je junak predstavljen u vrtu Hesperida sa jabukama u ruci (kako stoji ili kako se odmara), dakle scene u kojima je Herakle već obavio svoj zadatak, Brommer F. 1986, 52. Najranija literarna aluzija na ovaj Heraklov podvig se može pronaći u Hesiodovoj „Teogoniji“, ali prvi opis dela potiče od Ferekida, iz polovine V veka pre n. e. Diodor je prvi pisac koji detaljno navodi Heraklovo ubijanje zmaja i uzimanje zlatnih jabuka iz vrta Hesperida, ali tokom helenističkog perioda u Apolonijevoj „Argonautici“, priča dobija negativniji ton, opisujući Herakla kao bestidnog nasilnika i ubicu, Stafford E. 2013, 47. Od VII veka pre n. e. se pojavljuje i tip predstava Herakla u pratnji različitih božanstava ili heroja u vrtu Hesperida i omiljenost ovoga tipa predstava traje kroz helenizam sve do rimskog perioda. U ovome tipu ikonografskih predstava, Herakle je prikazan u različitim radnjama (kako bere jabuke sa drveta, kako se udaljava od drveta, kako se oslanja na svoju batinu pored drveta itd.). U arhajskom periodu, Herakle je prikazan uvek obučen u kratak hiton sa lavljom kožom i batinom, dok je tokom klasičnog i helenističkog perioda prikazan uvek nag, sa različitim atributima (lavlja koža, batina itd.). Tokom rimskog perioda, Herkul je prikazan ili sam u vrtu Hesperida ili sa Hesperidama, u stojećem položaju, mladolik ili zreo sa bradom, uvek nag, sa lavljom kožom prebačenom preko njegovog levog ramena, sa batinom u ruci. Čuvarke zlatnih jabuka, Hesperide, uglavnom stoje pored drveta, rede nude jabuke Herkulu ili ih beru, a varijacija ovoga tipa predstava u kojoj Herkul stoji pored drveta oko koga se zmaj Ladon uvio, sa jednom Hesperidom koja stoji sa druge strane drveta, preuzima i hrišćanska umetnost i na isti način prikazuje Adama i Evu u raj, sa zmijom obavijenom oko drveta, Boardman J. 1990, 109-111.

Herakla Epitrapeziosa, već preuzeta na gornjomezijskim bronzanim figurama. Na gemi je predstavljen mlad nag Herakle sa levom rukom oslonjenom na stenu i ispruženom desnom rukom, veoma sličan po stavu i stilskoj obradi figuri Herkula iz Tamniča. Gema predstavlja kvalitetan rad verovatno lokalnog majstora iz II veka ili polovine III veka n. e.

Na naredne četiri geme nepoznate provenijencije (kat. br. 65, 66, 67 i 68) predstavljena je bista Herkula iz profila. Na sva četiri primerka reč je o liku bradatog zrelog muškarca, kratke kovrdžave kose, izduženog nosa i istaknutih jagodica. Prema I. Novović Kuzmanović, na prve tri geme (kat. br. 65, 66 i 67) reč je zapravo o *imitatio Herculi*, odnosno o portretima Aleksandra i Septimija Severa predstavljenih kao Herkul.²³⁹ Primerci gema sa predstavama biste Herkula datuju se u prvu polovinu III veka n. e.

Jedina gema sa predstavom Herakla koji nosi bika potiče sa lokaliteta Dubočaj i predstavlja nagog boga u stojećem stavu kako na ramenima nosi bika (kat. 69). Herakle je okrenut na levu stranu (glava prikazana u profilu, telo *en face*) i desnom rukom drži bika, koji leđima leži na njegovim ramenima. Lavlja koža, čije prednje šape i rep padaju do ispod Heraklovih kolena, prebačena je preko leđa božanstva. Muskulatura Heraklovog tela predstavljena je vrlo solidno, kao i detalji poput lavlje kože. Predstava Herakla sa bikom inspirisana je sedmim u nizu od dvanaest Heraklovih podviga, odnosno savladavanjem Kritskog bika.²⁴⁰ Ikonografski, tokom rimske vladavine poznata su dva tipa predstava: nag golobradi Herakle u stojećem ili polučučecem stavu, rukama drži bika za rogove i nag golobradi ili bradati Herakle koji nosi bika (nogama okrenutog na gore) na leđima.²⁴¹ Ikonografski, ali stilski znatno kvalitetniji analogni primerak geme iz Dubočaja potiče sa nepoznatog lokaliteta.²⁴² Hronološki, gema sa predstavom Herakla može se datovati u II vek ili polovinu III veka n. e.

5. Nakit sa predstavom Herkula

1. Nakit sa predstavom Herkula

Na srebrnoj agrafi pronađenoj u Kostolcu, predstavljen je već pominjan Heraklov podvig – borba sa Nemejskim lavom. Herakle je prikazan kao nag golobradi mladić mišićavog tela koji davi lava. Heraklova glava prikazana je iz profila, za razliku od tela koje je predstavljeno *en face*. Figura životinje koja nasrće na Herakla takođe je prikazana iz profila. S leve strane u odnosu na Heraklovu figuru nalazi se maslina. Detalji predstave prikazani su vrlo solidno, što pokazuje da je reč o kvalitetnom umetničkom radu. Najsličnija ikonografska predstava sceni sa srebrne agrafe iz Kostolca poznata je sa glinene zdele iz Majнца, a druga slična rešenja potiču sa lampe iz Majнца i srebrnog tanjira iz Pariza.²⁴³

2. Nakit u obliku Herkulovih simbola

2.a Nakit sa elementima u obliku Herkulovog čvora

Indirektno prisustvo apotropijske dimenzije boga Herkula potvrđeno je u do sada prikupljenim nalazima rimskog nakita sa elementima u obliku Herkulovoga čvora, na ce-

²³⁹ Нововић Кузмановић И. 2006, 153.

²⁴⁰ Najraniji pisani izvori o savladavanju Kritskog bika, sedmom od dvanaest Heraklovih zadataka, pojavljuju se u V veku pre n. e. i pripisuju se piscu Akusilaju sa Argosa. Ikonografske predstave Herakla koji savladava kritskog bika pojavljuju se oko 550–540. godine pre n. e., na četiri lakonska pehara, dok je nešto kasnijeg datuma predstava junaka koji se bori sa bikom sa metope hrama Y iz Selinunta na Siciliji. Oko 560. godine pre n. e. pomenuta scena pojavljuje se i na antičkim vazama, pri čemu detalji variraju u kontekstu da li se Herakle bori sa bikom frontalno ili mu prilazi iza leđa i hvata ga rukama ili konopcem oko rogova, Brommer F. 1986, 30; Stafford E. 2013, 39. Tokom rimskog perioda popularna su dva tipa predstava borbe Herkula sa kritskim bikom od kojih u prvom tipu predstava nag, mlad Herkul hvata životinju frontalno za rogove, dok u drugom tipu predstava nag ili zreo, bradati Herkul diže bika na svoja ramena. Naravno, postoje brojne alternacije pomenuta dva tipa predstava (Herkul sa/bez atributa, Herkul koji kleči na biku – naročito popularan tip predstava na azijskim sarkofazima II i III veka n. e., Herkul vezuje bika itd.), Boardman J. 1990, 66-67.

²⁴¹ Ibid.

²⁴² Lippold G. 1922, T.XXXV, n. 4.

²⁴³ Boardman J. 1990, 29, n. 1964, 1965, 1967.

loj teritoriji Gornje Mezije. Primerci alki sa torkvesa, karika lanaca i minduša sa glavom u obliku tzv. Herkulovog čvora ili *nodus Herculeus*, potiču sa lokaliteta kao što su: selo Bare, Nova Božurna, Mala Kopašnica, Ravnište, Kostolac, Lozni Rasadnik i Prahovo. Jednaka rasprostranjenost mesta nalaska nakita, dugotrajnost upotrebe oblika Herkulovog čvora, kao i raznovrsnost materijala od kojih su pomenuti delova nakita izrađeni (zlato, srebro, bakar) navode na pretpostavku da je ovaj motiv bio jednako omiljen među pripadnicima različitih društvenih slojeva.

Herkulov čvor (*nodus Herculis*, *Herculeus* ili *Herculaneus*) naziv je za dvostruki razrešeni čvor, sastavljen od dve povijene žice, isprepletene tako da lučni deo jedne prolazi ispod, a lučni deo druge iznad krajeva suprotne žice (docnija simplifikacija ovog motiva predstavljena je formom u obliku broja 8).²⁴⁴ Njegova čisto dekorativna uloga poznata je sa drški vaza *κρίφοι Ἡρακλεωπίκοι*, a docniji apotropejski karakter motiva proizilazi iz njegovog izjednačavanja sa Herkulovom izdržljivošću, snagom i zaštitničkom moći.²⁴⁵ Ujedno, po rimskim običajima Herkulov čvor smatran je simbolom neraskidivih bračnih zaveta, ali i simbolom plodnosti.²⁴⁶ Veliku popularnost ovoga motiva od sredine IV veka pre n. e., kao i njegovu zastupljenost na različitim vrstama nakita (lanci, ogrlice, pojasi, dijademe, minduše, prstenje), treba tumačiti činjenicom da je on predstavljao jedinstven spoj vizuelne elegancije i snažne simbolike. Tokom helenizma, najbrojniji primerci nakita sa motivom Herkulovog čvora poznati su iz Tesalije, grčkih ostrva, lokaliteta na crnomorskoj obali, sa posebnim akcentom na oblast Kerča.²⁴⁷

Rimljani preuzimaju motiv Herkulovog čvora od Grka, ali ga kao sastavni element u oblikovanju različitih vrsta nakita koriste znatno manje. Stoga, preuzimanje motiva Herkulovog čvora u lokalnim radionicama na teritoriji Gornje Mezije treba pripisati helenističkom a ne rimskom uticaju.²⁴⁸

Već je pomenuto da su među vrstama nakita sa elementima u obliku Herkulovog čvora na teritoriji Gornje Mezije zabeležene alke torkvesa.²⁴⁹ Poznata su samo dva primerka srebrnih alki sa elementima Herkulovog čvora i oba potiču iz sela Bare u Požarevcu, iz dačke ostave I veka n. e. (kat. br. 71–72).²⁵⁰ Kod oba primerka u pitanju je alka kružnog preseka žice, sa čeonim delom u obliku Herkulovog čvora. Alke ovoga tipa pojavljuju se tokom I veka n. e. ne samo na dačkim lokalitetima, već i na teritoriji Japoda. To ukazuje na paralelni uticaj originalnih formi ovoga tipa alki sa grčkog tla na teritoriju Dakije (preko crnomorskih kulturnih centara) i na teritoriju centralnog Balkana.²⁵¹ Njihovo trajanje sve do sredine III veka n. e., na teritoriji rimskih provincija Trakije, Gornje Mezije, Dalmacije, Panonije i Dardanije, potvrđuju srebrni i bronzani nalazi sa lokaliteta pomenutih rimskih provincija.²⁵² Najbliže

²⁴⁴ Antički pisani izvori daju detaljan opis i objašnjenje simbolike Herkulovog čvora, te tako Paulus navodi da Herkulov čvor simboliše plodnost, jer je sam Herkul imao sedamdesetoro dece. Plinije objašnjava da ukoliko se rana poveže zavojem u obliku Herkulovog čvora, brže isceljenje povrede i ozdravljenje bolesnika biće zagarantovani. Makrobije prenosi legendu o dve zmije koje su se preplele u obliku Herkulovog čvora i smatra da je čvor simbol neophodnosti ljubavi i braka, Ferwerda R. 1973, 109–112.

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Uoči venčanja, nevesta je nosila pojas od vune vezan u Herkulov čvor. U prvoj bračnoj noći običaj je nalagao da mladoženja odreši čvor na pojasu. Po Festusu, Herkulov čvor simbolizovao je neraskidiv karakter bračnih zaveta, a njegovo određivanje smatrano je predznakom plodnosti, Fowler W. Warde 1899, 142.

²⁴⁷ Popović I. 1998, 78.

²⁴⁸ Već pomenuti motiv osmice treba posmatrati kao simplifikaciju motiva Herkulovog čvora, koja se na teritoriji Gornje Mezije pojavljuje od II do IV veka n. e., kao sastavni segment ogrlica, Popović I., Donevski P. 1999, 43.

²⁴⁹ Torkves (od latinskog torques) predstavlja metalni obruč otvorenog ili zatvorenog tipa, od zlata, srebra, bronzne ili gvožđa, koji je služio za ukrašavanje vrata. Pored dekorativne, od III veka n. e. torkves dobija i oficijelnu namenu, s obzirom na to da se, u vidu odličja, dodeljivao najhrabrijim i najzaslužnijim vojnicima, Поповић И. 2001, 63. Treba pomenuti i mogućnost ritualne posvete torkvesa u određenom trenutku posle sahrane bogu Herkulu, što je jedna od pretpostavki za objašnjenje ritualnog prilaganja torkvesa u žrtvenom sloju iznad groba na viminacijumskim i juhorskim nekropolama, Поповић И. 2002, 73.

²⁵⁰ Ostava iz Bara predstavlja nalaz iz devete decenije I veka n. e., u okviru koga su utvrđeni srebrni nakit, kulturni predmeti i novac. Verovatno pohranjena u nekom od kriznih sukoba Rimljana i Dačana, svojim sadržajem ostava iz Bara potvrđuje ne samo dačku lokalnu proizvodnju nakita u I veku n. e., već i njeno formiranje pod jakim helenističkim uticajima sa crnomorske obale (posebno Olbije), Поповић И., Борић Брешковић Б. 1994, 46–62.

²⁵¹ Ibid, 39.

²⁵² Nalazi ovoga tipa alki poznati su sa lokaliteta kao što su Arčar, Svištov, Bugojno, Tata, Nova Božurna itd., Ibid.

analogije alkama sa elementima Herkulovog čvora iz sela Bare potiču iz japodske nekropole u Ribiću i sa lokaliteta Piatra Neamt u Rumuniji.²⁵³ Stilski, alke iz ostave iz Bara predstavljaju dački lokalni proizvod iz I veka n. e.

Od nalaza minduša sa glavom u obliku Herkulovog čvora, na teritoriji Gornje Mezije potvrđeno je deset primeraka pojedinačnih minduša i minduša u paru, izrađenih od zlata, srebra i bakra. Njihovo poreklo je bez sumnje helenističko, a hronološki se opredeljuju od kraja II do kraja III veka n. e. Tipološki, mogu se razlikovati dva tipa minduša sa glavom u obliku Herkulovog čvora:

1. minduše bez koničnih ispupčenja od filigranske žice
2. minduše sa koničnim ispupčenjima od filigranske žice.

Prvom tipu minduša pripadaju fragmentovana srebrna minduša iz Nove Božurne (kat. br. 73), par zlatnih minduša iz Male Kopašnice (kat. br. 74), fragmentovana bakarna minduša iz Ravništa (kat. br. 75) i srebrna minduša iz Kostolca (kat. br. 76). Svi navedeni primerci imaju glavu naočarastog oblika koja formira stilizovani Herkulov čvor, granulaciju zastupljenu na obodu i površini prednje strane, kao i filigransku žicu na prednjoj strani petlje Herkulovog čvora. Kod minduše iz Nove Božurne apliciran je i srebrni lim sa filigranskom žicom na zadnjoj strani petlje Herkulovog čvora, dok je ista pojava, samo od zlatnog lima, konstatovana na paru minduša iz Male Kopašnice. Tipološki najbliže analogije ovoga tipa minduša sa glavom u vidu simplificiranog Herkulovog čvora (odnosno u obliku broja osam) poznate su iz nekropola u Kominima i Kolovratu.²⁵⁴ Ujedno, nalazi iz Kolovrata i Ravništa označavaju zapadnu granicu teritorije na kojoj je do sada potvrđena upotreba ovoga tipa minduša. Hronološki, minduše sa glavom u obliku Herkulovog čvora bez koničnih ispupčenja od filigranske žice datuju se u kraj II veka i u III vek n. e.

Drugu grupu minduša sa glavom u vidu Herkulovog čvora sa koničnim ispupčenjima od filigranske žice predstavlja par zlatnih minduša iz Male Kopašnice (kat. 77), par zlatnih minduša sa lokaliteta Lozni Rasadnik kod Niša (kat. br. 78), par zlatnih minduša sa nepoznatog nalazišta (kat. br. 80), srebrna minduša sa nepoznatog nalazišta (kat. br. 81), fragmentovana zlatna minduša sa nepoznatog nalazišta (kat. br. 82) i zlatna minduša iz Prahova (kat. br. 79), koja predstavlja jedini do sada poznati primerak na čiju je prednju stranu petlji Herkulovog čvora apliciran zlatni lim (za razliku od prethodno navedenih minduša, kod kojih je lim apliciran samo na zadnjoj strani petlji Herkulovog čvora).

Pretpostavlja se da bi poreklo ornamenta u vidu koničnih ispupčenja moglo poticati iz ikonografski istih oblika korišćenih na teritoriji centralne Evrope i Podunavlja tokom srednjeg i kasnog latena.²⁵⁵ Primerci gornjomezijskih minduša sa koničnim ispupčenjima od filigranske žice međusobno se razlikuju i po broju pomenutih motiva zastupljenih na petljama Herkulovog čvora. Tako, broj koničnih ispupčenja na glavi minduša varira od jednog (na paru zlatnih minduša sa nepoznatog lokaliteta) do čak sedam, na svakoj petlji Herkulovog čvora. Tipološke analogije ove grupe minduša poznate su sa lokaliteta Vidin i Botevgrad (istočne i jugoistočne Bugarske), kao i sa brojnih rumunskih nalazišta kao što su Padureni (Pădureni), Poinești (Poinești), Virtoskoi (Virtiscoi), Gabara (Gabăra) itd.²⁵⁶ Hronološki, pretpostavlja se da je paralelna lokalna proizvodnja i upotreba oba tipa minduša sa glavom u vidu Herkulovog čvora trajala od kraja II do kraja III veka n. e.²⁵⁷

Do sada su nam poznata dva zlatna lanca lokalnog porekla, sa karikama u obliku Herkulovog čvora, od kojih prvi potiče iz groba u Kostolu (kat. br. 83), a drugi sa nepoznatog

²⁵³ Ibid, 38; Popović I. 1998, 78, Type I, Variant b, fig. 1, Ib.

²⁵⁴ Popović I. 1998, 80.

²⁵⁵ Ibid, 88.

²⁵⁶ Ibid, 87; Jovanović A. 1978, 37.

²⁵⁷ Iako grupa minduša sa glavom u vidu Herkulovog čvora bez koničnih ispupčenja od filigranske žice predstavlja stariju varijantu ovoga tipa minduša, Поповић И. 2001, 38.

nalazišta (kat. br. 84).²⁵⁸ Oba lanca sastoje se od karika u obliku pojednostavljenog Herkulovog čvora, odnosno broja osam, koje su povezane zlatnim žicama, između kojih su na nekim mestima ubačene perle od staklene paste ili biseri. Oba primerka su stilski istovetni, sa jedinom razlikom što su kod lanca iz Kostola na dva mesta upotrebljene perle od staklene paste, a kod lanca sa nepoznatog nalazišta biseri. Teritorijalno najbližu tipološku analogiju predstavlja nalaz sa lokaliteta Silistre, koji datira iz druge polovine II veka n. e., a treba pomenuti i istovetne nalaze iz Olbije (datovan u I vek n. e.) i Sirije (datovan u II ili III vek n. e.).²⁵⁹ Lanac sa nepoznatog nalazišta može se datovati u II ili III vek n. e., dok lanac iz Kostola pripada prvoj polovini IV veka n. e., što potvrđuje upotrebu simplifikovane varijante Herkulovog čvora i u kasnijem periodu od III veka n. e.

2.b Amuleti u obliku Herkulove batine

Amuleti u obliku Herkulove batine predstavljaju vrstu nakita koji nosi istu simboliku kao i prethodno pomenute vrste nakita sa elementima u obliku Herkulovog čvora.²⁶⁰ Prikazujući jedan od dva Herkulu svojstvena atributa, amuleti u obliku Herkulove batine simbolizovali su zaštitnički i fertilni aspekt božanstva, a na osnovu mita o Heraklu i Omfali, smatrani su i simbolima ljubavi.²⁶¹ Pored nošenja na ogrlicama, amuleti su se nosili i kao deo minduša, a metal od koga su najčešće izrađivani bilo je zlato.²⁶² Oblik batine nije uvek verno kopiran, te su poznati amuleti koničnog, prizmatičnog, kuglastog ili višegonaog oblika.²⁶³ Do sada je pronađeno preko 60 zlatnih amuleta u obliku Herkulove batine sa teritorije celog rimskog carstva – R. Nol (R. Noll) broji 64 nalaza - od kojih se najstariji datiraju u kraj II veka n. e., a najmlađi u IV vek n. e. Ipak, period njihove najveće popularnosti predstavlja III vek n. e., što je u skladu sa činjenicom da je Herkulov kult bio vrlo omiljen za vreme vladavine careva iz dinastije Severa, odnosno već krajem II veka n. e., za vreme cara Komoda. Paralelno sa proizvodnjom skupocenih, zlatnih primeraka, tokom prve polovine III veka n. e., počinje i produkcija daleko jeftinijih amuleta u obliku Herkulove batine od kosti. Zbog apotropejskog karaktera i simbolike, ovaj tip amuleta bio je široko prihvaćen među pripadnicima različitih društvenih slojeva. Već tokom IV veka n. e. pojavljuje se varijanta amuleta u obliku Herkulove batine, takozvani amuleti u obliku Donarovog malja, čija pojava se prati do kraja VI veka n. e.²⁶⁴ Amuleti u obliku Donarovog malja sadržavali su istu simboliku kao i amuleti u obliku Herkulove batine, a pretpostavlja se da su predstavljali svojevrsnu gotsku *interpretatio romana* amuleta u obliku Herkulove batine.²⁶⁵

Do sada su ustanovljena dva zlatna amuleta u obliku Herkulove batine na teritoriji Gornje Mezije. Oba primerka pronađena su u Kostolcu, ali predstavljaju stilski različite tipove privezaka. Fragmentovani amulet pod kat. br. 85 u ležištu, na dnu ima utisnutu gemu od karneola sa predstavom hipopotamusa, i na površini omčaste ukrase od filigranske žice. Drugi primerak ukrašen je jednostavnije – horizontalnim i mrežastim urezima (kat. br. 86).

²⁵⁸ Lanci, kao i ogrlice i uopšte ukrasi za vrat (latinski monile) predstavljali su tokom antike jednu od najomiljenijih vrsta nakita. Kao i kod minduša, Rimljani preuzevši osnove helenističkih oblika lanaca i ogrlica, obogaćuju ovu vrstu nakita kombinovanjem različitih vrsta materijala (poludrago i drago kamenje, biseri, staklena pasta, kost itd.), Поповић И. 2001, 47.

²⁵⁹ Popović I., Donevski P. 1999, 40–41. Treba pomenuti i nalaz slične ogrlice iz Nikolaeva, u Bugarskoj, nalaze sa lokaliteta Vez (Vaise), Ne-o-Forž (Naix-aux Forges) i Krakuvil (Cracouville) u Galiji, kao i nalaz iz Tortosa, u Siriji, Поповић И. 2002, 43; Marshall F. H. 1968, cat. 2697, Pl. LVIII i cat. 2730, Pl. LX.

²⁶⁰ Potvrda da amuleti u obliku batine zaista predstavljaju Herkulov atribut pronađena je u nalazu zlatnog priveska u grobu br. 16 iz okoline Kelna, na čijoj je alki napisano DEO/HER, Werner J. 1964, 176–189, 176.

²⁶¹ Поповић И. 2001, 59.

²⁶² Redi su primerci amuleta od srebra, ćilibara i drugih materijala (izuzimajući kost, koja od IV veka n. e. postaje jeftinija i stoga izuzetno često rabljena zamena za zlato), u odnosu na zlatne amulete u obliku Herkulove batine, Noll R. 1984, 444.

²⁶³ Noll R. 1984, 445.

²⁶⁴ Popović I. 1998, 90.

²⁶⁵ Naseljavanjem Gota uz ili na teritoriju rimskog carstva, dolazi do susreta religijskih shvatanja ova dva naroda, kao i do poistovećivanja gotskoga boga Donara sa rimskim Herkulom, odnosno do svojevrsne interpretacije Herkulovih simbola i atributa kao Donarovih (u ovom slučaju Donarovog malja koji je, takođe, smatran za simbol snage, zaštite i plodnosti). U skladu sa time može se i tumačiti istovetnost funkcija ova dva tipa amulet, Petković S. 1995, 41–42.

Tipološke analogije poznate su sa brojnih lokaliteta (već pomenutih 64 nalaza širom rimske imperije), te ćemo navesti samo teritorijalno najbliže, kao što je primerak iz Plovdiva, primerci sa lokaliteta Dunapentele, Zoni (Szöny), Isačea (Isaccea), Orsova i Turde.²⁶⁶ Vrlo zanimljive analogije predstavljaju i zlatni amuleti u obliku Herkulove batine sa lokaliteta u Britaniji, kao što su Ašsted (Ashstead), Kent i Birdosvald (Birdoswald).²⁶⁷ Hronološki, prvi amulet iz Kostolca datuje se u II-III vek n. e., a drugi amulet u IV-V vek n. e.

Amuleti od kosti u obliku Herkulove batine potvrđeni su sa sedam nalaza i zanimljivo je da čak šest primeraka potiče sa lokaliteta na limesu, što potvrđuje da je ova vrsta amuleta uživala posebnu popularnost među vojnicima. Jedini primerak koji nije pronađen na limesu predstavlja amulet pod kat. br. 93, koji je zabeležen na lokalitetu Ravna.

Ujedno, sa amuletima pod kat. br. 87 i 88, on spada u grupu amuleta čija je površina tela bez ijednog ukrasa. Za razliku od njega, na telima drugih amuleta zastupljeni su ornamenti u vidu kanelura (kat. br. 89), tri horizontalna žljeba (kat. br. 90), cikcak i ukrštenih linija (kat. br. 91) i „okaca” (kat. br. 92). Teritorijalno najbližu analogiju predstavlja amulet iz Sirmijuma, koji se datuje u IV vek n. e.²⁶⁸ Kao što je već pomenuto, hronološko opredeljenje ovih amuleta ide od III do V veka n. e.

Amuleti u obliku Donarovog malja, teritorijalno gledano, slično su raspoređeni kao i amuleti u obliku Herkulove batine. Od tri do sada pronađena primerka, dva potiču sa lokaliteta Čezava i Karataš na limesu (kat. br. 94 i 95), a jedan iz Gamzigrada (kat. br. 96). Površina tela sva tri amuleta ukrašena je i to kod prvo navedenog primera ornamentom koncentričnih krugova i „okaca”, a u slučaju preostala dva amuleta mrežastim i duplim cikcak linijama. Brojne su analogije ovog tipa amuleta i potiču, uglavnom, sa lokaliteta černjahovske kulture. Okvirni vremenski raspon njihovog nastanka je od IV do VI veka n. e.²⁶⁹

²⁶⁶ Noll R. 1984, 452–453.

²⁶⁷ Henig M. 1996, 91; Cool H. E. M. 1986, 234, 236.

²⁶⁸ Шарановић–Светек В. 1981, 156, Т. II/10, 13.

²⁶⁹ Popović I. 1998, 82.

V KULT I ASPEKTI HERKULA U GORNJOJ MEZIJI

1. Odnos rimskih imperatora prema kultu boga Herkula

Rimski državnik i vojskovođa Marko Antonije može se smatrati prvim Rimljaninom koji pomera dotadašnje granice rimskoga poimanja boga Herkula – njegovo proglašavanje za Herkulovog potomka najavljuje docnije samoproklamovanje nekih rimskih careva za epifanije ovog božanstva.²⁷⁰ Ujedno, Marko Antonije prvi je slavni rimski vojskovođa, koji dodaje epitet izveden iz svog imena statui boga Herkula (*Antonianus*).²⁷¹ On je i poslednji značajni Rimljanin čije se ime povezuje sa kultom boga Herkula, sve do vladavine cara Kaligule (37–41. godina n. e.).²⁷²

U početku carskog perioda, obeleženog vladavinom Avgusta i njegovom željom za proklamovanjem *felicitas imperii*, nije postojao blagonaklon odnos prema vojničkom kultu Herkula.²⁷³ Avgust je svesno propagirao daleko prigodnija i korisnija božanstva po njegove ideološke ciljeve, kakvi su bili: Apolon, Venera, Mars i Merkur.²⁷⁴ I kod Avgustovih naslednika Herkul se ne pominje u oficijelnom kontekstu – njegovu ulogu boga rata i pobede preuzima bog Mars. Međutim, već sa vladavinom Kaligule počinje nagoveštaj ponovne renesanse zvaničnog Herkulovog karaktera u carevom pojavljivanju kao Herkulove personifikacije (sa batinom i lavljom kožom).²⁷⁵ Neron je, takođe, izdvojio Herkula kao boga čiji su lik i delo mogli poslužiti u njegovim planovima – prilikom inauguracije korintskog kanala, car je posvetio statuu boga Herkula, a u pojavljivanju sa Herkulovim atributima odlazi korak dalje od Kaligule u planiranju da pred javnošću izvede jedan od Heraklovih podviga – ubistvo Nemejskog lava.²⁷⁶ Jedini poznati zvanični pomen Herkula tokom I veka n. e. zapravo je predstavljalo Galbino emitovanje novca sa predstavom ovenčane biste Herkula kao *adsertora*,

²⁷⁰ Naravno, ne mali broj državnika i vojskovođa pokazivao je i pre Marka Antonija naročitu naklonost prema bogu Herkulu. Interesantan primer predstavlja rivalstvo između Krasa i Pompeja oko 70. godine pre n. e., kome je povod bilo ko će napraviti veću svečanost i prineti bogatije žrtve bogu: Kras je finansirao bogate svečanosti u čast boga Herkula Inviktusa, dok je Pompej u isto vreme slavio svoju pobjedu nad Spartakom, u ime Herkula Pompejanusa (*Hercules Pompeianus*). Pompejevo akcentovanje Herkula kao najmoćnijeg rimskog boga prenosi se i na njegov odnos prema Cezaru – Pompejeva posveta pozorišta i hrama Venere Pobednice (*Venus Victrix*) 12. avgusta 55. godine pre n. e., baš na dan svečanosti Herkula Inviktusa, može se posmatrati kao direktna provokacija upućena Cezaru, koji je boginju smatrao svojom ličnom zaštitnicom, Stafford E. 2013, 152.

²⁷¹ Jaszynowska M. 1981, 634. Pored Marka Antonija, poznat je i primer Komoda koji izdaje novac sa natpisom *Hercules Commodianus*, Mattingly H. 1968, III, 390, n. 221.

²⁷² Palagia O. 1986, 145. Naročito na istoku, Marko Antonije je bio poistovećivan sa bogovima Herkulom i Dionisom, Southern P. 1998, 63.

²⁷³ Savez između Avgusta i Herkula je „sklopljen“ 12. avgusta 29. godine pre n. e., kada je Oktavijan proslavio svečanostima kult boga, a već sledećeg dana proslavio trostruki trijumf nad Ilirima, Egipćanima i vojskom Marka Antonija. Ujedno, Herkul je predstavljen na hramu Apolona na Palatinu, koji je posvećen 9. oktobra 28. godine pre n. e., kao simbol Avgustove pobjede nad Markom Antonijem, Welch T. S. 64-66.

²⁷⁴ Cerfaux L., Tondriau J. 1957, 323.

²⁷⁵ Palagia O. 1986, 145.

²⁷⁶ Champlin E. 2005, 136–137. Svetonije navodi da je Neron uživao u igranju uloge Herkula u drami „*Hercules Furens*“, u kojoj heroj ubija članove svoje porodice pod uticajem boginje Here, a onda postepeno dolazi k sebi i shvata kakav je zločin počinio. Neronovo uživanje u igranju uloge poludelog Herkula se možda može objasniti Neronovim nastojanjem da izgovorom sopstvenog ludila opravda ubistvo svoje majke i svoje supruge, Shotter D. 2014, 137.

odnosno onoga koji će povratiti blagostanje Rimu.²⁷⁷ Vespazijan takođe izdaje emisiju novca sa predstavom Herkula, ali u okviru oficijelnog kulta i dalje nema pomena o ovom božanstvu.²⁷⁸ I Domicijanova gradnja Herkulovog hrama na *Via Appia* ne predstavlja obnavljanje zvaničnog kulta božanstva, koje se u punome sjaju odigrava tek tokom vladavine Nervinoga naslednika Trajana.²⁷⁹ Trajan zapravo ostvaruje ono što je Marko Antonije prvi pokušao – da propagira Herkula kao mitski ideal vladara, kao i da ga u potpunosti uključi u zvanični kult imperatora.²⁸⁰ Prva beseda Diona Hrizostoma „O kraljevanju“, najverovatnije održana na početku Trajanove vladavine, predstavlja boga Herkula kao carevog „prototipa i slike i prilike“.²⁸¹ Intenziviranje Herkulovog kulta za vreme cara Trajana možda se najbolje može pratiti na monetarnim predstavama izdanim tokom cele njegove vladavine.²⁸² Ujedno, Trajanovo predstavljanje kao novog Herkula čini da ideja o apoteozi Aleksandra Velikoga i pretvaranju Rima u „svetsku državu“ traje *in continuo*, kako u rimskoj zvaničnoj, tako i u ličnoj carskoj ideologiji. Hadrijanova vladavina nastavlja Trajanovu ideju, te tako na novcu koji on emituje 120. godine n. e. vidimo, pored predstave Herkula u okviru hrama u Gadesu, natpis *Hercules Gaditanus*.²⁸³ Antički izvori navode i Hadrijanovo učešće u eleusinskim obredima po „Herkulovom i Filipovom primeru“.²⁸⁴ Vladavine Antonina Pija i Marka Aurelija beleže jednako poštovanje kulta Herkula, o čemu svedoči već pominjan medaljon Antonina Pija koji potvrđuje kontinuirano održavanje lektisternija bogu Herkulu u okviru njegovog hrama na *Ara Maxima*.²⁸⁵ Iako kratko izdaje bronzani novac na kojem prikazuje sebe kao Herkulovu personifikaciju, monetarne predstave Marka Aurelija svojim gotovo pastoralnim scenama, gotovo u potpunosti odražavaju njegovu stoičku filozofiju.²⁸⁶ Za razliku od svih prethodno pomenutih vladara, Komod predstavlja jedinog cara koji briše granicu između lične i oficijelne ideologije. Ujedno, slobodno se može reći da njegova vladavina predstavlja gotovo histeričnu kulminaciju Herkulovog kulta, koja se odražava potpunom zastupljenošću predstava ovoga božanstva i u najudaljenijim delovima rimske imperije.²⁸⁷ Postepeno intenziviranje Komodovog apsolutizma koje se može pratiti u preimenovanju Rima u *Colonia Commodiana* i dodavanju epiteta *commodianus* svim relevantnim državnim i vojnim institucijama (senat,

²⁷⁷ Na aversu je predstavljena ovenčana glava Herkula, a na reversu Fortuna koja drži venac i cornu copiae, Mattingly H. 1968, I, 184, n. 1.

²⁷⁸ Na aversu je predstavljena ovenčana glava Vespazijana, a na reversu Herkul u stojećem stavu, sa desnom rukom na batinu i levom rukom na cipusu, Mattingly H. 1968, II, 82, n. 575.

²⁷⁹ Palagia O. 1986, 145.

²⁸⁰ Ovde se, najpre, misli na činjenicu da je Trajan poticao iz okoline Gadesa, drevnog centra Melkartovog kulta, te da se u crte rimskoga Herkula uvlače orijentalni uplivi ovoga božanstva. Melkart ili Baal Melkart predstavljao je vrhovno božanstvo tirkog panteona, čije je ime Mil-qart u prevodu značilo „kralj grada“. Kao legendarni osnivač grada Tira, Melkart je smatran ne samo zaštitnikom njegovih stanovnika već, kako se razvijala fenička trgovina, i zaštitnikom trgovaca i trgovine, ali i moreplovaca i moreplovstva. Hramovi posvećeni ovom božanstvu potvrđeni su u Tiru (dva hrama), Siriji, na Kipru, na Malti, na Siciliji i na više lokaliteta u Španiji, Dussaud R. 1957, 1–21, Garcia y Bellido A. 1967, 151–166. Može se reći da su Trajanovome propagiranju Herkulovog kulta išla na ruku i trenutna filozofska strujanja kinika i stoičara, koji su, takođe, rehabilitovali Herkula kao uzor etičke besprekornosti i mudrosti, Cizek E. 1983, 122–136.

²⁸¹ Otprilike u isto vreme i novoformirana legio II Traiana, uzima kao svoj simbol predstavu boga Herkula, Whitby M. 1998, 67.

²⁸² Najčešće monetarne predstave prikazuju na aversu ovenčanu glavu Trajana i na reversu Herkula koji žrtvuje na oltaru ili kako stoji sa prebačenom lavljom kožom oslonjen na batinu, Mattingly H. 1968, II, 255, n. 152, 309, 802.

²⁸³ Na aversu je predstavljena ovenčana bista Hadrijana, a na reversu Herkul koji stoji između dve neidentifikovane ženske figure. Ispod je prikazan rečni bog, Ibid, 348, n. 59–61.

²⁸⁴ Birley A. R. 2013, 175.

²⁸⁵ Za vreme vladavine Antonina Pija izdata je jedna serija ili dve serije novca u Aleksandriji, na kojima su bili prikazani podvizi boga Herkula, Stafford E. 2013, 30.

²⁸⁶ Misli se na emitovanje novca u Rimu od 134–138, Palagia O. 1986, 146. Poznato je da stoici u svome okretanju etičkim vrednostima prošlih vremena (zlatnoga veka) prate Platonov ideal pastoralnog života. Na monetarnim predstavama Marka Aurelija uglavnom se sreće ovenčana bista cara na aversu i Herkul sa batinom, lavljom kožom i maslinovom grančicom u ruci, Mattingly H. 1968, III, 255, n. 510.

²⁸⁷ M. Grant opisuje da je za careve koji su Herkula izabrali za svoga zaštitnika, u zavisnosti od ideološkog, političkog i ličnog cilja, bog imao različito značenje: za Trajana Herkul je bio vladar celoga sveta, za Hadrijana bog je bio veliki putnik, Antonin Pij je Herkula smatrao iskupljenikom koji je simbolisao borbu za dobrobit Rima, za Marka Aurelija bog je bio heroj i mučenik dužnosti. Cilj cara Komoda je, pak, bio da ujedini sve pomenute aspekte u jedan i da dela i život boga Herkula budu mitski simbol njegove vladavine, Grant M. 1994, 75. Vrlo dobar opis Komodovog odnosa prema Herkulu i svemu što je bog simbolizovao za njega daje Ž. Gaze (J. Gagé), pogledati: Gagé J. 1981, 662–683.

legije, afrička flota), dolazi do punoga izražaja u identifikaciji cara sa Herkulom u nazivu *Herculi Commodiano* na novcu iz 192. godine n. e.²⁸⁸ Ne ulazeći dublje u razmatranje mogućih razloga za ovakvu Komodovu opsjednutost Herkulom, pomenućemo samo da je Komod (pored svoje evidentne strasti za gladijatorskim borbama, čiji je patron bio Herkul), na sebi svojstven način možda ispoljavao aspiraciju sličnu Trajanovoj – za dosezanjem *exemplum Alexandri*, čiji je uzor takođe bio Herakle.²⁸⁹

Septimije Sever predstavlja još jednoga od vladara tokom čije vladavine ne samo da Herkul dobija nov hram i upečatljivo mesto na trijumfalnom luku (koji komemoriše trijumf vladara iz dinastije Severa), već i na monetarnim predstavama.²⁹⁰ Od vremena sekularnih igara održanih 204. godine n. e., imena Herkula i Baha/Libera po prvi put bivaju uvrštena u ritualne pesme koje su izvođene ovom prilikom. Septimije Sever ne samo da na monetarnim predstavama prikazuje sebe kako žrtvuje *dii patrii*, Herkulu i Bahu / Liberu, već se tokom njegove vladavine pojavljuje i nezanemarljiv broj dedikacija u kojima se pomenutim božanstvima izražava zahvalnost za zdravlje imperatora i njegove porodice.²⁹¹ Poznato je da je Karakala emitovao istovetne monetarne predstave, u kojima je predstavljen kako žrtvuje bogovima Herkulu i Bahu / Liberu.²⁹² Za vreme vladavine Klaudija Gotskog izlazi novi tip novca na kome se nalazi predstava Herkula obučenog u lavlju kožu, sa batinom u ruci.²⁹³ Na novcu emitovanom za vreme vladavine cara Proba, pojavljuju se legende *comiti probi avg* i *hercvli romano avg*, koje podsećaju na legende prisutne na novcu cara Komoda.²⁹⁴ Druga polovina III veka n. e., obeležena prevashodno spoljnom opasnošću od varvarskih plemena i unutrašnjim vojnim neredima, proklamuje na novcu vojničkih careva zvaničnu ideologiju po kojoj je Herkul prevashodno vojničko božanstvo (*Hercules Augustus* i *Hercules Victor*). To se možda najbolje primećuje na novcu Postuma, koji kuje monetarne predstave Herkula sa natpisima *Herculi comiti Augusti*, *Herculi Invicto*, *Herculi Romano* i *Herculi Magusano* (*Hercules Magusanus* predstavljao je omiljeno božanstvo među vojnicima Donje Germanije).²⁹⁵ Dioklecijanova vladavina označava period poslednjeg zenita Herkulovog kulta. Ustanovljenjem tetrarhije i sistema vladavine dva avgusta i dva cezara, Dioklecijan proglašava sebe i svoga savladara Maksimijana – Jupiterom i Herkulom. Dakle, posle Komoda, Dioklecijan je prvi koji se samoproklamuje kao božanstvo i kao takav zahteva odgovarajuće počasti, te se već od 285. godine n. e., Herkul pojavljuje na novcu. Maksimijanove monetarne emisije obeležene su predstavama Herkula i natpisom *Hercules Comes*,²⁹⁶ ali sa dolaskom cara Konstantina na vlast, Herkul biva potisnut kultovima drugih božanstava kao što su bogovi Apolon i Sol.

2. Penetracija, difuzija i funkcije boga Herkula u Gornjoj Meziji

Neosporno je da problematiku razmatranja kulta Herkula na teritoriji Gornje Mezije treba sagledati u kontekstu mnogobrojnih činilaca analiziranih ne zasebno, već u kontekstu jednih sa drugima, radi što tačnijeg tumačenja rasprostranjenosti, kompleksnosti i trajanja

²⁸⁸ Na aversu je predstavljena ovenčana Komodova bista, a na reversu Herkul u stojećem stavu, koji žrtvuje držeći pateru iznad oltara i cornu copiae. Sa leve strane nalazi se drvo sa koga visi lavlja koža, Mattingly H. 1968, III, 390, n. 221. Na drugim monetarnim predstavama Komod je predstavljen kako ore sa dva vola (simboličan prikaz Komoda kao Herkula u ulozi osnivača Rima), sa natpisom *Herculi Conditori*, Ibid, 436, n. 616, n. 629.

²⁸⁹ O Komodu kao inkarnaciji virtus romana i kao novom Aleksandru pogledati: Gagé J. 1981, 662–683.

²⁹⁰ Herkul i Bah / Liber pojavljuju se na serijama novca kao di patrii i di auspices, a u periodu od 196–198. godine n. e. pojavljuju se i novčići sa legendom *Herculi Defens*, Manders E. 2012, 112–113.

²⁹¹ Na aversu je predstavljena ovenčana bista Herkula, a na reversu Septimije Sever pod velom koji žrtvuje nad oltarom, u društvu Herkula i Baha. Iza oltara nalazi se viktimarius sa svinjom, Mattingly H. 1968, IV, 194, n. 761.

²⁹² Ibid, 280, n. 418. Za vreme Karakaline vladavine izdaju se i dalje serije novca sa legendom di patrii, a zajedno sa bratom Getom Karakala izdaje i novi tip novca na kome se dva brata rukuju dok ih bogovi Apolon i Herkul krunišu, Manders E. 2012, 113.

²⁹³ Na reversu novca emitovanog za vreme vladavine Klaudija Gotskog, pojavljuje se legenda *ventvs/ivventas avg*, Ibid.

²⁹⁴ Ibid.

²⁹⁵ Jaczynowska M. 1977, 416.

²⁹⁶ Palagia O. 1986, 151.

pomenutog kulta za vreme rimske dominacije. Romanizacija jeste predstavljala proces koji je započeo u I veku n. e., ali koji se nije završio rimskim osvajanjem i osnivanjem provincije Gornje Mezije, već koji je nastavio da se odigrava tokom naredna tri veka. Susret autohtonog stanovništva Gornje Mezije sa Rimljanima predstavljao je dodir već ustoličenih verovanja i običaja sa novim religijskim shvatanjima, koja su negde prihvatana, negde odbacivana, a negde prilagođavana već postojećim, sličnim verovanjima (tu bi se podrazumevalo i već pomenuti proces *interpretatio romana* božanstava autohtonog stanovništva Gornje Mezije, potvrđen u kultu Herkula sa natpisom posvećenim *Hercules Naissas*).²⁹⁷ Neprekidna fluktuacija etnički različitih naroda i konstantna heterogenost stanovništva ove rimske provincije, posvedočene su epitetima i ikonografskim predstavama Herkula,²⁹⁸ kao i popularnost, odnosno nepostojanje određenih aspekata božanstva (čije dosadašnje nekonstatovanje na tlu Gornje Mezije ne isključuje mogućnost njihovog postojanja tokom perioda rimske vladavine).²⁹⁹

Kult Herkula u Gornjoj Meziji zastupljen je sa 17 epigrafskih spomenika, tri anepigrafska spomenika, 20 mermernih skulptura (uključujući tri nesigurne predstave božanstva), 12 bronzanih statueta, četiri lampe sa predstavom Herkulove tragične maske, odnosno Herkulove tragične maske na žrtveniku, 13 gema i indirektno, kao manifestacijom njegove apotropejske moći, nakitom sa elementima u obliku Herkulovog čvora i amuletima u obliku Herkulove batine. Analiza epigrafskog i arheološkog materijala ukazala je na vrlo jasnu rasprostranjenost i zastupljenost ovog kulta među autohtonim stanovništvom Gornje Mezije, ali i nametnula pitanje – koliko je u pitanju karakterističan rimski *libido dominandi*, a koliko stvarna popularnost kulta boga Herkula? Osvajačka i eksploatorska politika Rimljana prema provincijama unutar kojih su uspostavljali svoju vlast može se nazvati nepokolebljivom, ali ne i nemilosrdnom. Kao narod čija je primarna karakteristika bio *ratio*, Rimljani nisu nametali svoju volju u slučajevima gde je to bilo ne samo nepotrebno, već i nepoželjno. Brojni primeri *interpretatio romana* poznati iz drugih provincija, potvrđuju mišljenje da je analogno njima, rimska vlast u Gornjoj Meziji imala tolerantan stav prema već postojećim religijskim shvatanjima i da je prilikom uvođenja sopstvenih kultova nastupala oprezno.³⁰⁰ Takvoj tvrdnji, a u prilog postojanju *interpretatio romana* nekog od autohtonih božanstava izjednačenog sa rimskim Herkulom, ide natpis posvećen Herkulu Naisatusu (*Hercules Naissas*) iz okoline Niša. Međutim, ono što se učinilo posebno zanimljivim tokom analize epigrafskog i arheološkog materijala u vezi sa kultom boga Herkula, prevashodno je činjenica da se otkrilo ne samo više aspekata pod kojima je ovo božanstvo bilo poštovano u Gornjoj Meziji, već i da su potvrđeni neki od aspekata za koje nam se čini da su u ranijim tumačenjima autora bili ili potpuno ignorisani ili, u najboljem slučaju, marginalizovani. Pre osvrta na takve aspekte, razmotrili bismo verovatno najviše akcentovanu dimenziju Herkula, pod kojom je on poštovan u Gornjoj Meziji, a to je njegov karakter vojničkog božanstva.

Statistički gledano, na većem broju epigrafskih spomenika zavet Herkulu čine vojna lica. Teritorijalno, ti votivni spomenici uglavnom potiču iz oblasti severoistočne i istočne Gornje Mezije, a hronološki se mogu opredeliti u II i III vek n. e. Sve do sada rečeno potvrđuje ranije uočenu neospornu popularnost Herkula među vojnicima podunavskog limesa, ali i revidira pretpostavku o „gotovo ravnomernoj raspoređenosti natpisa” posvećenih Herkulu.³⁰¹ Naime, grupisanje do sada poznatih epigrafskih spomenika čiji su dedikanti vojnici, ukazalo je na to da se njihova koncentracija odnosi isključivo na oblast severne i istočne Gornje Mezije, dok ih u zapadnom delu provincije uopšte nema. Ovakvo zapažanje navodi na pretpo-

²⁹⁷ Petrović P. 1995, 129–130, n. 102.

²⁹⁸ Mirković M. 1986, 68, n. 15.

²⁹⁹ Na primer, do sada nepotvrđeno postojanje epigrafskih natpisa Herkulu kao zaštitniku kamenorezaca, dakle za sada nepotvrđen aspekt na teritoriji Gornje Mezije, a koji je posvedočen u Dalmaciji i drugim rimskim provincijama, Jeličić J. 1981, 97–103.

³⁰⁰ Posvete Hercules Gaditanus iz Španije, Hercules Ogmios iz Galije, Hercules Saegontius iz Britanije, Hercules Magusanus iz Donje Germanije ili Hercules Saxanus, potvrđuju *interpretatio romana* lokalnih bogova, kao i rimsko tolerisanje istih, Thevenot E. 1968, 122–124; Wightman E. M. 1986, 542–589; Birley E. 1986, 3–112; Jaczynowska M. 1977, 412–420.

³⁰¹ Петровић П. 1968, 53–54.

stavku da je zvanični kult Herkula našao svoje najbrojnije poštovaoce među vojnicima koji su boravili u brojnim utvrđenjima na limesu, odnosno među vojnicima koji su služili u okviru legijskih logora smeštenih u okviru većih centara (kao, na primer, Singidunum i Viminacijum). Važnost Gornje Mezije za odbranu rimske granice na Dunavu svakako je podrazumevalo brojno prisustvo italske vojske, koja već krajem II veka n. e. počinje da se popunjava iz redova autohtonog stanovništva. Kult Herkula sa epitetima *augustus*, *conservator*, *invictus* i *victor*, spadao je u zvanične kultove rimske države, koji je u zavisnosti od političke situacije i ideologije trenutnog vladara, bio manje ili više popularan.³⁰² Stoga je logično što iz perioda vladavine careva kao što su Komod, Septimije Sever i Aleksandar Sever, potiče ne samo najveći broj epigrafskih spomenika, već i mermernih statua, sitnih bronzanih figura i određenih tipova nakita u obliku Herkulovih simbola. Neke od mermernih skulptura Herkula koje kopiraju tip skulpture poznat kao *Herakle Farneze*, odnosno na kojima je bog prikazan u trenutku odmora posle uspešno obavljenih podviga, stajale su možda u okviru svetilišta logora u Viminacijumu ili kastela Dijana kod Karataša.³⁰³ Analogije koje postoje u primerima vojnih logora u Panoniji ili na rajnskom limesu, idu u prilog ovakvoj pretpostavci.³⁰⁴

Tako se značaj koji panonski vojnici pridaju Herkulu tokom III veka n. e., a u kontekstu posvete bogu kao nepobedivom junaku i zaštitniku od nadolazećih neprijatelja, ogleda u žrtveniku iz Akvinkuma posvećenom Herkulu Ilirikusu (*Hercules Illyricus*), čije su borbe protiv različitih neprijatelja iz ciklusa *dodekatlos* poistovećene sa rimskim ratovanjima protiv varvara.³⁰⁵ U vremenima unutrašnjih nereda i spoljne opasnosti za carstvo, *exemplum Herculi* predstavljao je za oficire i vojnike rimske vojske jedini ispravan i relevantan uzor za ugledanje i poštovanje.³⁰⁶ Kao vojničko božanstvo na epigrafskim spomenicima Donje Germanije (ali i Dakije i Galije), Herkul se ne pominje samo pod epitetima oficijelnog karaktera, kao što su *augustus* i *victor*, već i pod epitetima lokalnog porekla (a u istom značenju), kao što su *magusanus* i *deusoniensis*.³⁰⁷

Analogno Gornjoj Meziji, i na teritoriji Dakije je kvantitativno najviše spomenika posvećeno Herkulu sa epitetima *augustus*, *conservator*, *invictus* i *victor* od dedikanata koji su po zanimanju bili vojna lica.³⁰⁸ Takođe, u Dakiji srećemo reljefne predstave Herkula i drugih *dii militares*, kao što je na primer Mars.³⁰⁹ U Donjoj Meziji posvedočeno je prisustvo zvaničnog kulta Herkula, koji je poštovan u okviru vojnog miljea, i to brojnim natpisima posvećenim Herkulu Inviktusu ili Viktoru (*Hercules Invictus* ili *Victor*), za razliku od Trakije, gde su dedikanti većinom romanizovani stanovnici.³¹⁰ U okviru ovih provincija, kao i na teritoriji Gornje Mezije, ustanovljen je određen broj bronzanih statueta Herkula sa batinom u ruci i prebačenom lavljom kožom preko ramena, koje bi se mogle povezati sa njegovom ulogom Herkula Viktora. Međutim, do sada nije poznata nijedna reljefna kompozicija ili sarkofag sa

³⁰² Epiteti Augustus i Conservator spadaju među najčešće epitete Herkula na teritoriji svih provincija rimskog carstva. Za primer potvrde oficijelnog kulta Herkula i razmatranje spomenika posvećenih božanstvu sa epitetom augustus pogledati: Corbier P. 1974, 95–104. Takođe, izuzetno detaljnu i značajnu studiju o važnosti oficijelnog kulta Herkula, o poistovećivanju određenih rimskih careva sa njim, kao i o epigrafskim spomenicima posvećenim Herkulu čuvaru (*Herculus Conservator*), predstavlja rad: Rostovtseff M., Mattingly H. 1923, 91–109.

³⁰³ Vojnička utvrđenja predstavljala su Rim u malom, odnosno religiozni mikrokosmos u okviru kojeg je postojalo svetilište za određeno božanstvo koje se poštovalo i u čast koga su slavljani verski praznici, Helgeland J. 1978, 1470–1504.

³⁰⁴ Treba pomenuti da su kult Herkula u Donjoj Panoniji poštovali prevashodno vojnici, dok su dedikanti u zapadnopanonskim gradovima bili pretežno romanizovani stanovnici, Pinterović D. 1967, 49.

³⁰⁵ Birley E. 1978, 1533; Jenő F. 1957, 18.

³⁰⁶ U prilog ovakvoj pretpostavci naveli bismo brojne epigrafske posvete koje potiču iz rimskih provincija kao što su Britanija, Galija, Španija, Afrika itd., Birley E. 1986, 27; Jaczynowska M. 1981, 653–657; Thevenot E. 1968, 117–121.

³⁰⁷ Herkul se pominje pod epitetom *magusanus* na epigrafskim spomenicima iz Donje Germanije (oblast Batavia) i na emisiji novca cara Postuma. *Hercules Magusanus* je bio sinkretističko božanstvo rimskog Herkula i *Magusanusa*, lokalnog (batavskog) boga sličnih nadležnosti. Sudeći po dedikantima votivnih spomenika, poklonici Herkula *Magusanusa* pretežno su bili vojnici i veterani, što potvrđuju i votivni darovi kao što je oružje u npr. svetilištu Herkula *Magusanusa* u Empelu, Roymans N. 2004, 244–248. Pod epitetom *Deusoniensis*, Herkul je komemorisan isključivo na monetarnim primercima izdatim od 261. do 264. godine n. e., Jaczynowska M. 1977, 412–420.

³⁰⁸ Bărbulescu M. 1978, 220–221.

³⁰⁹ Misli se na reljefni prikaz Herkula i Marsa pronađen u oblasti Dobrudže, Covacef Z. 1987, 337–343, fig. 7.

³¹⁰ Sarafov T. 1963, 179–180.

predstavama iz Heraklovog kulta, kao što je spomenik iz Starčeva.³¹¹ Ipak, posebno verovanje vojnika u profilaktičke i soterološke moći Herkula je potvrđeno u Gornjoj Meziji i primercima amuleta u obliku Herkulove batine, koji su do sada zabeleženi na lokalitetima duž limesa.

Značajnu popularnost među vojničkim legijama Herkul ipak nije stekao samo kao vojničko božanstvo, već i kao zaštitnik puteva i putnika. Hrabri duh pustolova koji je prešao dugačak put od Tebe do nepoznate divljine Trakije i koji je upoznavši obale Libije, Španije, Etrurije, Egipta, u potrazi za hesperidskim jabukama stigao čak do podnožja Kavkaza – sigurno je bio pravi uzor za sve rimske putnike namernike, ali možda prevashodno za vojnike koji se upućuju u nepoznate krajeve novoosvojenih rimskih provincija.³¹² Da li se u ovom aspektu Herkula mogu raspoznati crte grčkoga Herakla *ἥγεμὼν* i feničkog Melkarta, boga ekspanzije? Može li se pretpostaviti da su i rimski vojnici pratili uzor grčkog Herakla *Ἀλεξίκακκος* ili Herakla *καλλίνικος* u vidu rimskog Herkula sa epitetom *tutor* (*Hercules Tutor*), koji bdije nad njima dok u novim pohodima prolaze nesigurnim gornjomezijskim putevima?³¹³ Znajući da su tokom vladavine cara Trajana u kult rimskog Herkula bile uključene i neke od osobina feničkog boga Melkarta, koji je slavljen i kao zaštitnik moreplovaca, pitamo se da li je možda i tu funkciju bog Herkul imao u ovoj rimskoj provinciji (imajući u vidu pristaništa u Gornjoj Meziji) pod nekim od epiteta oficijelnog karaktera?³¹⁴ Sva ova pitanja za sada potpadaju u domen nagađanja i samo možemo pretpostaviti da su, shodno rimskom običaju, i putnici Gornje Mezije prinostili žrtve Herkulu uoči putovanja.³¹⁵ Takođe, može se samo pretpostaviti postojanje hrama ili hramova posvećenih bogu Herkulu kao zaštitniku puteva, blizu mesta koja su tokom antike poznata kao *Ad Herculem*, *statio Herculana* i *Castra ad Herculem*. U prilog tome idu i nalazi natpisa posvećenih Herkulu, u blizini *statio Herculana* (okolina sela D. Gušterica na brdu Veletin), kao i epigrafski spomenik iz okoline stanice *ad Herculem* (današnja Žitorađa), na putu Naissus–Lissus. Pored epigrafske građe, aspekt Herkula kao zaštitnika putnika potvrđuju i bronzane figurine pronađene uglavnom na značajnijim magistralnim komunikacijama, a treba pomenuti i potvrdu istovetne nadležnosti boga Herkula u Panoniji i na rajnskom limesu.³¹⁶

Jednaku zaštitu boga Herkula uživali su, pored vojnika, i njihovi nezaobilazni pratioci u kolonizaciji osvojenih teritorija – trgovci. Funkcija Herkula kao zaštitnika trgovaca i trgovine verovatno predstavlja relikv prvobitnoga karaktera ovoga božanstva, odnosno aspekt pod kojim je Herkul poštovan u okviru privatnoga kulta iz prerepublikanskog perioda.³¹⁷ Međutim, možda treba skrenuti pažnju na to da ovaj aspekt božanstva, iako zastupljen u Italiji i drugim rimskim provincijama (kao što su Norik, Galija, Dakija) nije primarno atribuiran Herkulu u provincijama Rimskog carstva, možda usled činjenice da se iskonskim bogom trgovine i zaštitnikom trgovaca smatrao Merkur, bog izobilja i blagostanja, a možda i zbog

³¹¹ Spomenik iz Starčeva predstavlja fragmentovanu reljefnu kompoziciju sa nekoliko predstava Herkulovih herojskih podviga (nedostaju scene Herkulovog savladavanja Kerinejske košute i Diomedovih kobila, čišćenje Augijinih staja, sukob Herakla i Hipolite i izvođenje Kerbera iz Hada). Pretpostavlja se da je spomenik nastao povodom nekog od uspešno okončanih ratova Rimljana protiv Sarmata, možda u okviru manjeg vojnog utvrđenja na teritoriji jugozapadnog Banata, Јовановић А. 1991, br. 3, 44–51, sl. 1.

³¹² Prevashodno se misli na funkciju Herkula kao božanstva koje otvara puteve u nepoznate zemlje, ali i na njegovu civilizatorsku ulogu.

³¹³ Herakla su poštovali kao zaštitnika mornara i moreplovstva ne samo Feničani, već i Grci i Etrurci, Bayet J. 1926, 90; Annequin Jourdain C. 1989, 309.

³¹⁴ Smatra se da kult boga Melkarta, glavnoga boga feničkog grada Tira, datira od oko 1200 godine pre n. e. U pitanju je božanstvo koje je u početku bilo bog vegetacije (bog koji svake godine umire i svake godine se ponovo rađa), a potom zaštitnik trgovaca, moreplovaca, vojnika. Ime boga Melkarta je prvi put potvrđeno u IX veku pre n. e., na votivnoj steli pronađenoj u severnoj Siriji. Herodot navodi postojanje Melkarta koji je „bio poštovan kao Herakle sa Tasosa“. U svakom slučaju, usled vrlo sličnih nadležnosti, grčki bog Herakle i fenički bog Melkart, su bili izjednačeni i poštovani kao osnivači gradova i moćni zaštitnici trgovine, putovanja, prekomorskih putovanja itd., među pripadnicima različitih socijalnih statusa, Aubet M. E. 2001, 144 i dalje.

³¹⁵ Петровић П. 1968, 54.

³¹⁶ Jenö F. 1957, 20–21; Römer am Rhein 1967, 59.

³¹⁷ Najstarije svetilište bogu Herkulu u Rimu bilo je sagrađeno u okviru trgovačke četvrti Forum Boarium, kao što je i trgovina bila primarna vokacija njegovih grčkih i feničkih, a potom i italjskih poštovaoca. U okviru toga je već pomenuti običaj *decuma Herculis*, odnosno prilaganje jedne desetine svega što je stečeno trgovinom bogu Herkulu, bio praktikovan radi zaštite postojećeg i budućeg imetka, ali i zbog bolje sreće pri pogodbama i sklapanjima ugovora, Bayet J. 1926, 327–8.

opšteprihvaćene dimenzije Herkula kao boga energije (onoga koji je davao snagu trgovcima), pre nego zaštitnika trgovačke profesije i onih koji su se njom bavili.³¹⁸

Značaj epigrafskog spomenika sa natpisom posvećenim Herkulesu Naisatusu već je pominjan, kako u kontekstu potvrde *interpretatio romana* nepoznatog autohtonog kulta, tako i u kontekstu dedikanta Klaudije Plotine, koja je pored Vecilije Tirani jedini ženski dedikant Herkulu, na epigrafskim spomenicima Gornje Mezije. Ono što nije pomenuto jeste zapanjujući broj *interpretatio romana* autohtonih božanstava ustanovljen u drugim rimskim provincijama, koji svedoči ne samo o postojanju lokalnih bogova sličnih nadležnosti Herkulu, već i o izraženoj polivalentnosti rimskoga kulta boga Herkula. Tako u Dakiji nailazimo na već pomenutog Herkula Magusanusa, koji zapravo predstavlja *interpretatio romana* božanstva germanskog plemena Batava, obožavanog i u Galiji i Donjoj Germaniji. Galija, pak, pruža jedan zapanjujuće širok dijapazon lokalnih epiteta Herkula, kao što su *ilunnus*, *andossus*, *tolianandossus*, *graius*, *gallicus*, *oglaius* i *ogmios*.³¹⁹ Nije poznato koja su se keltska božanstva krila iza pomenutih epiteta, izuzev *ogmios*, o kome posedujemo značajna saznanja zahvaljujući piscu Lukijanaju.³²⁰ U Gornjoj i Donjoj Germaniji poštovan je i Herkul Saksanus, pored Herkula Magusanusa i Herkula Deusoniusa, koji je, sudeći po dedikantima, bio poštovan kao njihov zaštitnik (većinom su to bili vojnici i romanizovano stanovništvo koji su radili u kamenolomima).³²¹ Epigrafski spomenik pronađen na lokalitetu *Calleva Atrebatum* (danas Silčester), ukazuje na to da su antički stanovnici Britanije poštovali Herkula Saegontijusa (*Hercules Saegontius*), za koga se pretpostavlja da predstavlja *interpretatio romana* keltskog boga Segona.³²²

Ali, vratili bismo se votivnom spomeniku posvećenom Herkulesu Naisatusu i činjenici da je pronađen u okolini stanice *Ad Herculem*, kao i odatle izvedenoj pretpostavci da je spomenik verovatno podignut u čast božanstvu koje je poštovano kao zaštitnik trgovaca. Verovatno bi se ista pretpostavka mogla izvesti povodom votivnih spomenika posvećenih Herkulu u okolini mesta Lece, da nije još jednog aspekta boga Herkula koji bi mogao doći u obzir, a odnosi se na ijatrički karakter ovoga božanstva.

U prilog mogućnosti da je na teritoriji Gornje Mezije Herkul bio poštovan i kao bog izlečenja i indirektno zdravlja, govore ne samo dva natpisa (od kojih je povod za podizanje jednog od njih zdravlje dedikanta Aurelius Firmusa), već i činjenica da je Herkul bio smatran zaštitnikom termalnih izvora.³²³ Činjenica da se u okolini Leca nalazi Sijerinska banja, mogla bi predstavljati argument za pretpostavljanje ijatričkog karaktera božanstva na dva spomenika pronađena u blizini banje, kao i prisustvo spomenika posvećenog Omfali, čije je svetište u južnoj Tesaliji bilo podignuto pored izvora tople vode.³²⁴ Ujedno, na ijatrički karakter Herkula ukazuju i spomenici posvećeni Herkulu sa epitetom *salutifer* (na kojima

³¹⁸ Na više panonskih i galskih lokaliteta posvedočen je karakter Herkula kao zaštitnika trgovine i trgovaca, Kolšek V. 1990, 7–8; Bărbulescu M. 1978, 229–230; Dimezil Ž. 1997, 339.

³¹⁹ Jaczynowska M. 1981, 653–655; Петровић П. 1968, 54.

³²⁰ U keltskoj mitologiji bog Ogma (Ogmios, Ogmios) predstavljao je tip snažnog božanstva, prototipa ratnika, ali i boga elokvencije. Ove osobine su ga činile bliskim kako Herkulu, tako i Marsu. Ujedno, Ogmios je bio blizak Herkulu i po tome što je smatran zaštitnikom pojedinca od zlih sila, Moitrieux G. 1992, 120. Lukijan iz Samosate navodi da Ogmios podseća na stariju verziju Herakla, da je poput njega obučen u lavlju kožu i nosi batinu u ruci, kao i da poseduje veliku mudrost i moć. O popularnosti Herkula u Galiji svedoči preko 300 kulturnih spomenika posvećenih ovom božanstvu, Thevenot E. 1968, 122–124.

³²¹ Kult Herkula Saksanusa u Nemačkoj bio je predmet ozbiljnog proučavanja G. Bauhensa (G. Bauchhenß), koji je na osnovu brojnih arheoloških i epigrafskih spomenika posvećenih pomenutom božanstvu izneo nove činjenice: da suprotno dotadašnjim stavovima o Herkulu Saksanusu, kao božanstvu Donje Germanije, svi natpisi (mahom iz kamenoloma Gornje Germanije) ukazuju na to da je bog poštovan i u Gornjoj i u Donjoj Germaniji, a da su vojnici Donje Germanije bili glavni pobornici njegovog kulta, Bauchhenß G. 1986, 90–95. Kult Herkula Magusanusa potvrđen je epigrafski kako donjoj Germaniji, CIL XIII 8010, 8610, 8777, tako i u Britaniji, RIB 2140.

³²² Keltski bog Segon (u prevodu moćan, pobedonosan) bio je božanstvo snage i pobede, koji je prevashodno poistovećivan sa Herkulom i Marsom. Posebno je poštovan u južnoj Galiji, RIB 87.

³²³ Epitet sanctus uglavnom stoji uz imena božanstava izlečenja, kao što su Asklepije i Higija, Bayet J. 1926, 384. Kult Herakla kao zaštitnika termalnih izvora posvedočen je na brojnim lokalitetima kopnene i ostrvske Grčke, Male Azije, južne Italije, Galije, Britanije, odnosno na lokalitetima Lindos na Rodosu, Bitiniji, Termopilima, Siciliji, Trezeni, Bayet J. 1926, 24; Annequin Jourdain C. 1989, 526.

³²⁴ Петровић П. 1999, 153.

je on predstavljen sa božanstvima izlječenja, kao što su: Asklepije, Higija i Nimfe), a koji su poznati iz Dalmacije (posebno Salona i njena okolina), Dakije (u mestu *Ad Mediam* poštovan je kult nimfi i Herkula), Galije, Britanije itd.³²⁵ Preko kulturne zajednice sa nimfama, Herkul je verovatno ušao i u kulturnu zajednicu sa Silvanom, s obzirom na spomenike koji ga prikazuju i sa ovim božanstvom.³²⁶ Možda su u vezi sa ijatričkim karakterom Herkula i mermerne statue boga iz Medijane, koje su pronađene zajedno sa fragmentovanim skulpturama ijatričkih božanstava Asklepija i Higije.³²⁷ Zajednička nadležnost pomenutih bogova i boginje kao lečničkih božanstava navodi na ozbiljno razmatranje možda i zastupljenijeg ijatričkog karaktera Herkula na teritoriji Gornje Mezije nego što se ranije smatralo.

Iako svesni poštovanja Herkula kao htonskog božanstva u drugim rimskim provincijama, ne bismo ni razmišljali o njegovoj zastupljenosti u tom vidu na teritoriji Gornje Mezije da nas na to nije navelo postojanje fragmentovane funerarne stele Herakla sa Alkestom. Htonska dimenzija grčkoga boga Herakla potvrđena je još u okviru svetilišta božanstva na Tasosu (koje datira još iz VII-VI veka pre n. e.), gde je on poštovan i pod ovim aspektom.³²⁸ Međutim, pravi značaj ovoga aspekta Herkula tokom rimskog perioda otkrivaju brojni reljefni prikazi i predstave sa sarkofaga, uglavnom Herkula sa Kerberom, Alkestom, Merkurrom, Saturnom, ali i usamljeni prikazi na votivnim spomenicima božanstva kako se gosti.³²⁹ Herkulovo preuzimanje uloge psihopompa od boga Merkura, posebno tokom II i III veka n. e., sasvim je razumljivo – da li je postojao prikladniji uzor za običan plebs od njega, smrtnika, koji je, doživевši apoteozu, dospao u društvo bogova, postavši i sam bog? Da li su njegova

³²⁵ Kult Herkula kao zaštitnika zdravlja, čija su svetilišta podizana u okolini termalnih izvora i banja, potvrđuju spomenici sa konsekracionom formulom pro salute sa lokaliteta kao što su Salona, Zadar itd., Bojanovski I. 1977/78, 115–131. Na reljefu iz Svištova predstavljeni su Higija, Dionis i Herakle, te se u skladu sa tim može pretpostaviti njegova ijatrička dimenzija, Тодоровъ Я. 1928, 72. U Dakiji na epigrafskom spomeniku iz Sarmizegetuze Herkul nosi epitet salutifer, a u dačkim centrima, kao što su Baile Herkulane (Băile Herculane), ad Mediam i Germisara, poštovan je u zajednici sa Eskulapom i Nimfama, Moitrioux G. 1992, 125; Bărbulescu M. 1978, 226–229. U Galiji je na lokalitetu E-le-ban (Aix-les-Bains), pored termi pronađena grupa bronzanih statua Herkula sa batinom u jednoj ruci i lukom u drugoj ruci, koje su bolesnici bacali u bazen u znak zahvalnosti Herkulu kao božanstvu zdravlja, pod čiju su se protekciju stavljali. Kult Herkula kao boga izlječenja poštovao se i na drugim galskim lokalitetima kao što su: Viši (Vichy), Bonfonten (Bonfontaine), Fonten Sale (Fontaines Salées), San Remi (Saint Rémy) itd., Thevenot E. 1968, 99, 121–122. No, svakako najpoznatiji galski centar Herkula kao ijatričkog božanstva predstavlja lokalitet Glanum, gde je on poštovan kako samostalno, tako i u zajednici sa drugim bogovima i boginjama (Jupiter, Mars, Eskulap, Valetudo i Dijana). U Glanumu je pronađeno sedam votivnih ara posvećenih Herkulu, kao i kamena statua Herkula (visina 1,3 m), gde je božanstvo predstavljeno kako drži sud u ruci. Najbližu analogiju svetilištu Herkula u Glanumu predstavlja ruralno svetilište Herkula iz mesta Liu (Lioux), Haussler R. 2001–2002, 107. Vrlo značajnu studiju o kultu boga Herkula i njegovom ijatričkom aspektu predstavlja knjiga G. Moitriuksa (Moitrioux G. 1992). Od britanskih lokaliteta u kojima je poštovan kult Herkula kao ijatričkog božanstva, najpoznatije je svakako Bath, Thevenot E. 1968, 121.

³²⁶ Osim poznatog vatikanskog reljefa, na kojem su predstavljeni Dijana, tri nimfe, Silvan i Herkul, poznat je i reljef iz Vrbe (Glamočko polje), na kome su predstavljeni Silvan, tri nimfe i Herkul, Bojanovski I. 1977/78, 117–126, sl. 2. Inače, većina spomenika posvećenih Silvanu (ali i kulturnoj zajednici Silvana i nimfi) iz Dalmacije može se grupisati u tri zone, od kojih prvu predstavlja okolina Sinja i Vrljički kraj, drugu oblast Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko polje, a treću okolina Solina, Rendić Miočević A. 1974, 29–42. Poznato je, međutim, da su nimfe smatrane i zaštitnicama limesa, o čijem poštovanju možda svedoči poliedar od kvarca pronađen na lokalitetu Čezava, kome su pripisivane magične moći (možda u vezi sa neopitagorejskom i hermetičkom filozofijom II i III veka n. e.); detaljnije pogledati: Vasić M. 1994, 167–176.

³²⁷ Јовановић А. 1975, 58–60; Bayet J. 1926, 375–379. Smatramo da treba pomenuti predstave iz drugih rimskih provincija, na kojima Herkul nije prikazan sa Asklepijem ili Higijom, već sa njihovim atributima u funkciji reduciranih prikaza boga ili boginje (na primer sa zmijom koja predstavlja reducirani izraz boga Asklepija), Ботушарова Л. 1959, 135–143, Обр. 1.

³²⁸ Na Tasosu je postojao dvostruki kult Herakla – kult Herakla heroja i kult Herakla boga, u okviru kojih je on poštovan i kao celestijalno, ali i kao htonsko božanstvo, Berquist B. 1973, 40–41. J. Bayet smatra da je Herkul u mnogim gradovima južne Italije i Etrurije (Trezena, Posejdonija, Kuma itd.) bio poštovan kao htonsko božanstvo, Bayet J. 1926, 408.

³²⁹ Iako određeni autori, kao što je L. Ogenova Marinova, smatraju da predstave Herkula sa krunom ili vencem na glavi u kamenoj skulpturi i sitnoj bronzi simbolizuju njegov htonski aspekt, treba pomenuti mišljenje jednog od najznačajnijih poznavaca Herkulovog kulta današnjice, prof. Gerharda Bauhensa koji nam je u usmenoj komunikaciji izneo svoj čvrst stav da predstave Herkula sa krunom ili vencem na glavi isključivo predstavljaju divinizovanog Herkula (kao i predstave drugih Olimpijskih božanstava sa krunom ili vencem), te da se tako predstavljenom Herkulu nikako ne može pridavati značenje htonskog božanstva. Ostale predstave Herkula moguće je, pak, drugačije tumačiti, kao što je slučaj sa brojnim predstavama Herkula sa Dionisom i sa psom, potvrđene na teritoriji Trakije i Donje Mezije, na kojima je Herkul tumačen kao zaštitnik stada, pašnjaka i pastira. Čini se, međutim, da je moguće ponuditi i drugačije objašnjenje koje bi, uzimajući u obzir htonski aspekt Dionisa i htonsku dimenziju psa, moglo implicirati Herkula kao htonsko božanstvo na predstavama ove vrste, Sarafov T. 1963, 177–179. Takođe pronađene tračke predstave Herakla iz prerimskog perioda ukazuju na to da je on prevashodno poštovan kao bog snage i plodnosti, što bi se moglo dovesti u vezu sa htonskom dimenzijom koja je paralelno sa faličnom često zastupljena u predstavama Herakla iz prerimskog perioda, Jesi F. 1964, 271–276; Rabadžiev K. 1986, 254–257.

hrabrost i vrlina pokazale zapravo model po kome treba proživeti život da bi se dostigla besmrtnost? I, konačno, ima li boljeg primera od onoga koji je uspeo da se, otišavši u Had, trijumfalno vrati iz njega i time simbolično nadvlada smrt?

Naravno, ovde je predstavljeno pojednostavljeno razmišljanje blisko filozofskim pravcima II i III veka n. e., koji su ne samo propagirali Heraklov život i njegovu apoteozu u svojim razmatranjima, već i njega samoga kao model za ugledanje u kontekstu besprekorne vrline.³³⁰ Njihov uticaj, ali i postojeća popularnost imali su za posledicu već pomenute predstave Herkula, među kojima se posebno isticala scena Herkulove apoteoze (uglavnom na sarkofazima), a koja je, usled svoje višestruke simboličnosti, bila i jedna od omiljenih kompozicija među funerarnim predstavama.³³¹

Votivni spomenik sa Smederevske tvrđave, sa scenom „Povratka Alkeste” nosi sličnu simboliku. Predstava Herakla koji drži Alkestu za ruku i iz Hada je vraća u svet živih, jasna je implikacija na neopitagorejski koncept ljudske tranzicije iz ovozemaljskog života u život posle smrti, kao i na težnju ka besmrtnosti. Čak prisustvo hipopotamusa u akroterijama spomenika doprinosi tumačenju kompozicije svojom simbolikom „mora”, odnosno neopitagorejskog tumačenja „prostora kroz koji duša pokojnika prolazi do konačne destinacije”.³³² Naravno, u kontekstu ovakve funerarne simbolike predstave „Povratak Alkeste”, neminovno je pretpostaviti da je Herkul ili predstavljen kao božanstvo koje ima određenu htonsku simboliku ili možda ulogu posrednika – između podzemnog sveta i sveta živih.³³³

Znatan broj kulturnih spomenika iz Dalmacije, Makedonije, Dakije, Galije, severne Afrike itd. potvrđuje poštovanje Herkula kao zaštitnika mrtvih. Tako spomenik iz okoline Kavadara predstavlja Herakla iznad čijeg desnog ramena stoji umanjena figura Merkura, a iznad levog ramena – umanjena figura Nike, koja u desnoj podignutoj ruci drži venac.³³⁴ Prikaz Merkura koji, takođe, ima nadležnost htonskog božanstva i Nike koja kruniše Herakla, mogli bismo protumačiti kao trijumf Herakla nad smrću.³³⁵ Sličan spomenik pronađen je u selu Rosoman, na kome je prikazan Herakle sa uobičajenim atributima (batinom i lavljom

³³⁰ Renesansu kiničke i stoičke filozofije u Rimu uslovljava sveopšte opadanje morala i, u skladu sa time, ponovno okretanje etičkim vrednostima. Za razliku od helenističkih kiničara, koji su videli uzor za savršenog vladara u Heraklu, kiničari I veka n. e., iako ga stavljaju na pijedestal etički nedodirljivog ideala, i dalje ne polažu mnogo na njegove intelektualne mogućnosti. Prema njihovom mišljenju, Herkul je „nosilac istine i slobodnog govora”, Jeffrey Bingham D. 2009, 26. Stoici poput Cicerona, Seneke i Epikteta, mogu se pak, smatrati zaslužnima za rehabilitovanje Herkula u svome viđenju božanstva kao ideala staloznosti i mira. Ujedno, stoička škola može se smatrati prvom posle sofističke koja ističe Herkulovu mudrost, s obzirom na raniji trend u filozofiji i književnosti koji, uglavnom, tretira njegove fizičke sposobnosti. Iako već u Sofoklovim i Euripidovim delima, Herakle predstavlja simbol individualizma i humanosti, kod stoika on postaje nesebični dobročinitelj pro bono publico, pro salute gentium, onaj koji korača putem vrline i teži doseganju iste. Za stoike Herkul predstavlja exemplum čoveka koji bez gneva i pružanja otpora podnosi svoju sudbinu, koji prolazi kroz razna iskušenja i zasluženno doživljava apoteozu. U svome trpljenju on je sličan mudracu – stoici tako i zamišljaju svoj ideal, kao spoj fizičkog i duhovnog savršenstva – kao Herkula, Cumont F. 1966, 22, 473, 480–481; Cerfaux L., Tondriau J. 1957, 169; Galinsky K. 1972, 147–149, 167–168.

³³¹ Herkulova apoteoza vrlo je čest motiv u funerarnom repertoaru, kao i scena funerarnog banketa božanstva koje leži na klini i gosti se. Ovakve predstave često su prisutne na votivnim spomenicima ili sarkofazima i jasno simbolišu heroizaciju pokojnika, sigurno spasenje i vinuće njegove duše među bogove i simboličnu pobeđu smrti. Popularnost ove dve tematski različite kompozicije može se objasniti istovetnom simbolikom – identifikujući se sa božanstvom, pokojnik sebi obezbeđuje istu sudbinu koju i ono ima, odnosno besmrtnost, Cumont F. 1966, 174, 239.

Pored pomenutih predstava, poznat je i znatan broj prikaza pokojnika u identičnim scenama, kao što je na primer slučaj sa pelagonijskim stelama na kojima susrećemo deifikovane pokojnike. Tako su na steli iz Prilepa neimenovana deca prikazana kao Herakle i Afrodita, dok je na drugoj steli iz Prilepa pokojnik predstavljen u liku Herakla, Proeva N. A. 1992, 48. Na steli iz Nebregova, sin veterana Valensa diviniziran je kao Herakle, Proeva N. A. 1992, 53. A. Jovanović smatra da na određenim predstavama sa nadgrobnih spomenika možemo sagledati redukovani izraz ideje imitatio Herculis, kao što je slučaj sa spomenikom iz Skupa, iznad čijeg je natpisnog polja (gotovo na vrhu spomenika) prikazan Herkulov čvor. Slična predstava poznata je i sa cipusa iz Municipiuma S i cipusa iz Komina, a A. Jovanović veruje da obe predstave simbolično izražavaju davanje zasluga pokojniku i njegovu zasluženu apoteozu, Jovanović A. 2005, 521–523.

³³² Kastelic J. 1999, 264–267.

³³³ O pretpostavljenoj ulozi Herkula, kao posrednika između sveta mrtvih i sveta živih, videti detaljnije: Moitrioux G. 1992, 122–123.

³³⁴ Вудић Н. 1941–48, 72, br. 149.

³³⁵ I. Čremošnik I. 1956, 111–126. Međutim, I. Čremošnik je bez dovoljno argumenata pokušala da reljefnu predstavu iz Kavadara protumači kao kulturnu zajednicu keltskih božanstava. N. Proeva sa pravom ukazuje na analogne predstave steli iz Kavadara, kao što je neobjavljena stela iz muzeja u Velesu na kojoj je, takođe, prikazan Herakle sa Nikom, Proeva N. A. 1992, 102. Predstava Nike koja kruniše Herakla potiče još iz vaznog slikarstva V i IV veka pre n. e., a tokom rimskog perioda prisutna je na različitim kulturnim spomenicima, novcu i medaljonima Antonina Pija (predstava Viktorije koja kruniše Herkula), Boardman J. 1990, 177–178.

kožom), sa čije leve strane stoji Nika i drži venac u desnoj ruci, kojim kruniše boga.³³⁶ Treba pomenuti i reljefnu predstavu iz Crkvine kod Golubića (takođe, dakle, iz okoline Bihaća), na kojoj je prikazana scena Heraklovog oslobađanja Alkeste iz Hada, a koja bi se, takođe, mogla povezati sa htonskim karakterom božanstva.³³⁷ Kao što je već pomenuto, iz Makedonije su nam poznati nadgrobni spomenici sa predstavom pokojnika u vidu Herakla, čija je simbolika već navedena.³³⁸ U Dakiji je htonska dimenzija Herkula posvedočena na sarkofagu nesigurne provenijencije (možda potiče sa lokaliteta Sarmisegetuza), sa predstavom Herkula, Kerbera i Merkura.³³⁹ U Galiji je Herkul sa htonskim karakterom bio poznat kao *Herkules Ogmios*, koji je očigledno imao ulogu psihopompa, analognu Merкуру.³⁴⁰ Sa teritorije severne Afrike poznat je votivni spomenik sa reljefnom predstavom Herkula i Saturna, čiji je zajednički htonski karakter potvrđen još tokom prerepublikanskog perioda.³⁴¹

Bez želje za prejudiciranjem, ukoliko bi se reljefna predstava sa nadgrobnog spomenika iz Stojnika protumačila kao prikaz Herkula i Hesione, njena ikonografija ukazivala bi, takođe, na htonsku dimenziju božanstva.³⁴²

Pomenuli bismo još dva aspekta pod kojima je možda Herkul bio poštovan u Gornjoj Meziji.³⁴³ Prvi od njih odnosi se na nadležnost Herkula kao zaštitnika rudnika i rudara. Naime, u rudarskom panteonu Herkul je bio poštovan prevashodno kao božanstvo fizičke snage i izdržljivosti.³⁴⁴ Epigrafski spomenik posvećen Jupiteru i Herkulu, pronađen na Kosmaju, ne samo da svedoči o postojanju hrama posvećenog pomenutim božanstvima, već potiče iz rudarske oblasti. Imajući u vidu da je Jupiter, jednako kao Herkul, uživao popularnost među administrativnim licima rudnika, čini se mogućim da se dedikant natpisa sa Kosmaja obraća bogu Herkulu kao zaštitniku rudara. Poštovanje božanstva u ovoj nadležnosti potvrđeno je na teritoriji Dakije, gde je čak možda postojao i kolegij Herkula, zaštitnika rudara.³⁴⁵ U prilog pretpostavci poštovanja Herkula u Gornjoj Meziji ide i činjenica da je za rimsku državu ova provincija prevashodno bila od značaja zbog svojih rudnih bogatstava.³⁴⁶

Drugi aspekt Herkula ostaje u domenu teoretske pretpostavke, a predstavljao bi njegovu nadležnost zaštitnika kamenoloma i kamenorezaca. Slično kao i rudari, klesari su, takođe, poštovali Herkula kao personifikaciju fizičke snage i izdržljivosti. Ovakav karakter Herkula potvrđen je votivnim spomenicima iz Dalmacije (Brač, okolina Trogira), Dakije

³³⁶ Драгојевић Јосифовска Б. 1997, 29–30.

³³⁷ Imamović E. 1977, 221, kat. 204.

³³⁸ Nadgrobni spomenici sa predstavom Herakla ili pokojnika sa Heraklovim atributima poznati su sa područja Pelagonije, iz sela Brod i Mogila, iz okoline Bitolja, iz Prilepa, Varoši i sa lokaliteta Kudretino, Пирова Н. 1985, 123–128.

³³⁹ Bărbulescu M. 1977, 188. Slična predstava poznata je sa fragmentovanog friza funerarnog naiskosa iz Tarenta, Cumont F. 1966, 29.

³⁴⁰ Iako su neki autori tumačili Lukijanovo spominjanje Herkula Ogmiosa kao zaštitnika govornika i boga elokvencije (uzimajući u obzir do sada poznate predstave Ogmiosa kao starca za čiji su jezik jednim krajem vezani mnogobrojni lanci koji se svojim drugim krajem vezuju za uši ljudi), pronalazak dve olovne tablice na kojima se proklinje ime Herkula Ogmiosa potvrdile su htonski karakter ovog božanstva, Thevenot E. 1968, 122–123.

³⁴¹ Leglay M. 1966, 245. Ž. Bajе navodi zajednički htonski kult Herakla i Kronosa na Kritu i u Olimpiji, kao i istovetnost verskih ceremonija u kultu Herkula i Saturna u Rimu, koje po njemu ukazuju na htonski karakter Herkula tokom prerepublikanskog perioda, Bayet J. 1926, 458.

³⁴² Mirković M., Dušanić S. 1976, 136, n. 120. Opisujući ikonografsku predstavu sa stele iz Stojnika, N. Vulić ne identifikuje mušku i žensku figuru kao Herakla i Hesionu, već na str. 246, u napomeni br. 586, navodi da ga od svih poznatih skulpturalnih predstava, mitološka scena sa stele iz Stojnika najviše podseća na Heraklovo oslobađanje Hesione, Вулић Н. 1931, 219, бр. 586. M. Mirković i S. Dušanić smatraju da bi se, s obzirom na popularnost Herkulovog kulta na rudarskom području Kosmaja, moglo raditi o predstavi Herakla i Hesione, Mirković M., Dušanić S. 1976, 136, n. 120). Mi smo, međutim, mišljenja da, usled nepostojanja nijednog atributa tipičnog za Herakla (batina, lavlja glava kao kapuljača, lavlja koža kao ogrtač), određenje ikonografske predstave sa stele iz Stojnika ostaje diskutabilno.

³⁴³ Ne znači da su to jedini preostali aspekti pod kojima je moguće tumačiti ovo božanstvo, na šta nam ukazuje primer poštovanja Herkula na teritoriji Prijepolja i Pljevalja, gde je on smatran zaštitnikom stada i pašnjaka (R. Zotović pretpostavlja i mogućnost nadležnosti zaštitnika cirkuskih igara), Зотовић Р. 2001, 181–195.

³⁴⁴ Dušanić S. 1999, 133.

³⁴⁵ Natpisi posvećeni Herkulu iz Ampeluma i Micie, svedoče o poštovanju Herkula kao zaštitnika rudara, a na natpisu iz Micie pominje se čak i kolegij Herkula, Dušanić S. 1999, 133.

³⁴⁶ Dušanić S. 2000, 346.

(okolina Aksiopolisa) i Germanije.³⁴⁷ Treba pomenuti i natpis posvećen Herkulu Sakrumu (*Hercules Sacrum*), pronađen prilikom izgradnje rimskog puta u Donjoj Klisuri Đerdapa (čiji su dedikanti vojnici legije IV Flavije), a koji se obraća Herkulu kao zaštitniku kamenorezaca.³⁴⁸ Uzimajući u obzir sve ove činjenice, kao i postojanje i eksploataciju kamenoloma u Gornjoj Meziji tokom rimske vladavine, učinilo nam se mogućim da pretpostavimo njegovu dimenziju zaštitnika kamenoloma i kamenorezaca. Nažalost, sem pomenutih analogija ne raspoložemo nikakvom činjenicom koja bi potkrepila ovu pretpostavku.

Vežu Herkula sa drugim božanstvima do sada u Gornjoj Meziji potvrđuju votivni natpisi sa Kosmaja i iz Prizrena. Zanimljivo je da je u oba slučaja reč o zvaničnom kultu božanstava, odnosno da su na prvom spomeniku bogovi Jupiter i Herkul verovatno poštovani u svojstvu oficijelnih zaštitnika rudnika, a na drugome zavetu božanstva Jupiter, Minerva, Herkul i Neptun poštovana su u svojstvu *dii militares*. Eventualne kultne zajednice Herkula sa drugim božanstvima (kao što su Venera, Mars, Merkur itd.), potvrđene u drugim rimskim provincijama, do sada nisu pronađene na teritoriji Gornje Mezije.³⁴⁹

U vezi s pretpostavkom o postojanju hrama ili hramova posvećenih bogu Herkulu, treba pomenuti tekst votivnog spomenika sa Kosmaja u kome se govori o podizanju hrama bogovima Jupiteru i Herkulu. Osim činjenice da je teritorija Kosmaja arheološki znatno istražena, do sada nisu konstatovani tragovi bilo kakve sakralne konstrukcije.³⁵⁰ Još jedna pretpostavka koja se može učiniti u kontekstu kulturnih građevina posvećenih Herkulu jeste hipoteza o lociranju neke od njih u okolini mesta Lece i Prokuplja. Činjenica da iz ove oblasti potiče nekoliko votivnih spomenika podignutih u čast boga Herkula i skulptura, mogla bi ukazivati na postojanje svetilišta ovoga božanstva. Mišljenje P. Petrovića da se u Prokuplju verovatno nalazio hram boga Herkula zasnovano je ne samo na ploči sa natpisom posvećenom Herkulu Augustusu (kat. br. 10), koja je mogla stajati na zidu hrama, već i na nalazima fragmenata mermernih statua.³⁵¹ Nažalost, kao i u slučaju pretpostavljenog hrama Jupitera i Herkula na Kosmaju ili svetilišta iz južnog dela Galerijeve palate u Gamzigradu, do sada u okolini Leca nisu zabeleženi nikakvi materijalni tragovi postojanja hrama koji bi se mogao dovesti u vezu sa kultom boga Herkula.³⁵²

Iako ne raspoložemo arhitektonskim ostacima kulturnih građevina, na osnovu pisanih izvora, monetarnih predstava i ikonografskih predstava sa kulturnih spomenika iz drugih rimskih provincija, možemo pretpostaviti kako je izgledao verski ritual prinošenja žrtvi božanstvu. Kult Herkula mogao se održavati u hramu (*aedes, templum*), pred žrtvenikom (*ara*) ili u jednostavnim svetilištima (kao što je *sacellum* u okviru vojnog utvrđenja). Ispred ili unutar

³⁴⁷ Dedikanti žrtvenika i reljefnih spomenika kod Škripa na Braču, posvećenih Herkulu, jesu vojna lica koja su vršila funkciju nadzornika kamenoloma, Jeličić J. 1981, 97–10. Iz okoline Aksiopolisa potiče natpis Herkulu Saksanusu, koji je poštovan i u Germaniji kao zaštitnik kamenoloma, Bauchhenns G. 1988, 90–95; Muntenu M. 1973, 73–86.

³⁴⁸ Gabričević M. 1972, 408–416.

³⁴⁹ Interesantan nalaz predstavlja fragmentovani mermerni rimski sunčani sat iz Sirmijuma, izrađen u obliku tri figure: Atlasa, Herkula i Ifikla. S obzirom na to da je sunčani sat pronađen u okviru italske grobnice, pretpostavlja se da je pripadao spomeniku funerarnog karaktera, kao i da je nastao tokom druge polovine I veka ili početkom II veka n. e., Милошевић П. 1985, 195–201, sl. 1–2. Zajednički kult Herkula i Venere kao ijatričkih božanstava ustanovljen je na ostrvu Sapaja i lokalitetu ad Mediam, Томас Е. 1958, 31–40. Takođe, pretpostavlja se sinkretičko poštovanje boga Herkula sa Tračkim konjanikom u okviru svetilišta u selu Sandanski, pored kojeg se nalaze termalni izvori, te je tu Herkul verovatno imao nadležnost ijatričkog božanstva, Иванов Т. 1984, 1–16.

³⁵⁰ Zajednički hram Jupitera i Herkula pronađen je na Visu, gde se kao dedikant pominje sveštenik Kvint Baronije, Marić R. 1933, 45; Sanader M. 1994, 91.

³⁵¹ Petrović P. 1979, 117–118.

³⁵² Na lokalitetima drugih provincija zabeležena su svetilišta posvećena bogu Herkulu, kao na primer u Marvincima, gde su pronađeni ostaci hrama u kome je poštovan zajednički kult Herkula i imperatora Komoda, koji potiče iz II veka n. e., Битракова Грозданова В. 1999, 193. U rimskoj koloniji Puli (čije se ime Colonia Iulia Pola Pollentia Herculeana dovodi u vezu sa Herkulovim kultom i njegovim patronatom nad gradom) pretpostavlja se postojanje Herkulovog hrama, Starac A. 2000, 233–248, Jurkić V. 1979–1980, 147–171. Na teritoriji Panonije pretpostavlja se postojanje Herkulovih svetilišta na lokalitetima Carnuntum, Siscia, Savaria, Emona, Akvinkum, Alta Ripa, Mursa i Cibalae, a potvrđeni su ostaci Herkulovog hrama u Ajci, Jaczynowska M. 652; Jenő F. 1998, 72. U Dakiji se, takođe, pretpostavlja poštovanje Herkula u okviru zajedničkih hramova sa drugim božanstvima, kao što je kulturna zajednica sa Venerom na lokalitetu ad Mediam i postojanje hrama u Sarmisegetuzi, Bărbulescu M. 1978, 231–232. Naravno, bez sumnje potvrđeno je postojanje monumentalnog Herkulovog hrama u Gadesu, koji je tokom vladavine Trajana i Hadrijana imao oficijelni karakter, Cizek E. 1983, 131.

takvih svetih mesta slavio se državni kult Herkula (na trgu zvanom *Ara Maxima* svakog 12, odnosno 13. avgusta, prinošenjem žrtve u vidu hrane, pića, cveća ili živih životinja).³⁵³ Kako smo već pomenuli, potvrdu da su i tokom II veka n. e. priređivani lektisterniji u čast Herkulu, predstavlja medaljon Antonina Pija, sa prikazom jednog od takvih ritualnih banketa u čast ovoga božanstva.³⁵⁴ Ujedno, već pomenuti natpis iz Bjele ukazuje na postojanje *collegia* boga Herkula, čiji su avgustali, predvođeni vrhovnim sveštenikom *vir magister Augustali*, bili zaduženi za održavanje oficijelnog kulta boga Herkula. Potvrde postojanja ovakvih *collegia* pronađene su u Dalmaciji, Panoniji, Noriku, Dakiji, Galiji, Španiji, pa čak i Numidiji.³⁵⁵

Iako su hipoteze o poreklu, zanimanju i socijalnom statusu dedikanata Herkulovog kulta već pomenute u okviru poglavlja o epigrafskim spomenicima, ovde bismo se samo ukratko osvrnuli na činjenice koje bi eventualno doprinele stvaranju slike o vernicima boga Herkula. Većinu dedikanata neosporno čine vojna lica (legionari, beneficijari) i to iz redova romanizovanog stanovništva, na šta ukazuju onomastičke formule i gentilna imena poštovaoca. Na nekoliko spomenika može se ustanoviti grčko ili maloazijsko poreklo dedikanata (kat. br. 3 i 8), što navodi na zaključak da su poticali iz redova doseljenika, ali se, nažalost, ništa detaljnije ne može reći o njihovom zanimanju. Moguće je da su u pitanju administrativna lica koja su radila u okviru rudnika ili kamenoloma, trgovci, zanatlije ili oslobođenici, kao što je slučaj sa Vecilijom Tirani, dedikantom spomenika Jupitera i Herkula.³⁵⁶ Na osnovu analogija sa drugim rimskim provincijama može se pretpostaviti da pored vojnih i administrativnih lica, veći deo poštovaoca kulta boga Herkula u Gornjoj Meziji čine romanizovani stanovnici različitih društvenih statusa i zanimanja. U prilog ovakvoj pretpostavci išla bi i tvrdnja o polivalentnosti ovoga božanstva na teritoriji Gornje Mezije.

U III veku n. e. kultovi paganskih božanstava postaju marginalizovani i potisnuti kultom persijskog boga Mitre, a nesto kasnije i monoteizmom hrišćanskih vernika. Kult Herkula nije predstavljao nikakav izuzetak – naprotiv, uz bogove Dionisa, Atisa, Sola, Mitru, bog je bio direktan oponent i opasnost po novu religiju – hrišćanstvo. Hrišćanski *odium* prema božanstvu se izražavao na više različitih načina: hrišćanski apologeti su omaložavali boga, rugali mu se ili ga isticali kao primer za najveće bludi i grehe, dok su sa druge strane hrišćanski vernici uništavali spomenike sa imenom boga i dekapitalirali njegove statue.³⁵⁷ Nakon donošenja Konstantinovog edikta 313. godine n. e. kojim je hrišćanstvo priznato jednakim paganskim religijama i privlači sve više pristalica, Herkul doživljava poslednju renesansu za vreme cara Julijana koji ga suprotstavlja Hristu, Eugenija koji 393-394. godine n. e. obnavlja hram boga u Ostiji i čija je vojska prilikom bitke sa Teodosijem na kopljima nosila Herkulov

³⁵³ Od životinja, Herkulu su se najčešće prinosili na žrtvu svinja ili bik. Sa monetarnih predstava poznate su scene žrtvovanja imperatora Komoda koji pod velom žrtvuje iznad osvetljenog tripoda Herkulu (negde je sa strane prikazan victimarius koji se sprema da ubije žrtvenog bika), Mattingly H. 1968, III, 376, n. 99a, 434, n. 602. Takođe su poznate slične predstave sa novca Septimija Severa i Karakale (imperator pod velom žrtvuje nad oltarom, ispred njega stoji Herkul sa batinom i lavljom kožom prebačenom preko ramena, kao i victimarius sa svinjom i bog Bah koji drži sud i tirsus), Mattingly H. 1968, IV/1, 194, n. 761, 280, n. 418.

³⁵⁴ Treba pomenuti održavanje ritualnih banketa u svetilištu Herkula na Tasosu i tokom vladavine Karakale, koji podiže trijumfalni luk ispred ulaza u Heraklejon, Berquist B. 1973, 84. Otkriće statue Herakla Epitrapeziosa u okviru termi lokaliteta Alba Fucens, kao i postojanje kolegija cultores Herculis, ukazalo je, takođe, na pretpostavku održavanja ritualnih gozbi u čast boga Herkula, Visscher F. de 1962, 38–39.

³⁵⁵ Poznato je da su mnogi kolegiji posvećeni Herkulu, pored finansiranja svečanosti i drugih aktivnosti u čast boga, plaćali i zajednička grobna mesta. Vernici Herkula Pobednika bili su izvan Rima podeljeni u dva kolegija – kolegij koji je uključivao i imperijalni kult (Herculanei Augustales) i kolegij Herkulovih mladih (Herculanei iuvenes), Stafford E. 2013, 196-197. Na primer, najstariji kolegij u Panoniji potvrđen je epigrafskim natpisom iz Tibura, na kome se pominje collegium Herculaneum, koji docnije prerasta u collegium Herculaneum Augustalium, Jenö F. 1957, 17; Jaczynowska M. 1981, 649–650.

³⁵⁶ Analogno Dalmaciji, u čijim se istočnim delovima vršila eksploatacija rudnih bogatstava, i u Meziji su ista nalazišta privlačila imigrante iz istočnih provincija (isto važi i za kamenolome), Škegro A. 1998, 89–118.

³⁵⁷ Broj hrišćanskih apologeta i pisaca koji se u negativnom smislu dotiču Herkulovog života i kulta zaista je veliki, te ćemo pomenuti samo neke od najistrajnijih protivnika boga: Kliment Aleksandrijski, Euzebije i Teodoret složno su osuđivali ljubavne avanture boga, naročito njegovu ljubav prema mladiću Hilu. Laktancije smatra da s obzirom na Heraklove turbulentne ljubavne dogodovštine, ne samo da on treba biti optužen za „sramotnu žudnju“, već i oni koji ga poštuju, Holladay C. R., Fitzgerald J. T., Thompson J. W., Sterling G. E. 2013, 669. Justin optužuje Herkula da je lažov, a Tertulijan se podsmeva religijskom zanosu pagana tokom gledanja gladijatorskih igara u kojima „kriminalci oponašaju mitološke scene i identifikuju se sa bogovima, pa i Herkulom“, Jeffrey Bingham D. 2009, 28.

lik. Ali, jačanje hrišćanstva neminovno uzima svoj danak i većina paganskih kultova iščezava do V veka n. e. – Sv. Avgustin beleži događaje u severno-afričkom gradu Sufes 408. godine n. e., kada je hrišćansko uništenje Herkulove statue izazvalo veliki gnev pagana što je dovelo do međusobnog krvavog sukoba i smrti 60 hrišćana³⁵⁸ Činjenica da je Herkul, naročito u stoičkoj filozofiji, smatran nesebičnim junakom, moralnim spasiocem i dobročiniteljem čovečanstva, predstavljala je veliku opasnost po hrišćansku veru u kontekstu neizbežnog povlačenja analogija između Herkula i Hrista. Na to skreće pažnju i Celsus, koji u svojim pisanjima pita Hrišćane zašto nisu zadovoljni Herkulom, kada on ima mnogo sličnosti s njihovim bogom.³⁵⁹ Međutim, najveći neprijatelj Herkulu bio je zapravo on sam – njegov umnogome kontradiktoran život predstavljao je glavnu metu napada hrišćana, čija nepokolebljiva vera i isticanje čistote karaktera Hrista, odnose pobeđu i nad kultom najvećeg rimskog heroja – Herkula.

3. Herkulov kult i carska ideologija – primer Romulijane

Tetrarhijski poredak, ustanovljen 293. godine n. e., predstavljao je hronološki poslednju fazu od značaja za kult Herkula. Proglašen za cara nakon pobune protiv imperatora Karina, Dioklecijan imenuje Maksimijana najpre za cezara, a potom 286. godine n. e. za drugog avgusta i suvladara. Sedam godina kasnije, 293. godine n. e., uz Maksimijanovu saglasnost, Dioklecijan odlučuje da vlast podele sa dva cezara (hijerarhijski podređena avgustima).³⁶⁰ Tako Dioklecijan proizvodi Galerija, a Maksimijan Konstancija I za cezara. Kako je svaki od savladara „rukovodio” određenim delom rimskog carstva, Galerije postaje „zadužen” za dijeceze Panonije, Mezije i Trakije, sa glavnom rezidencijom u Sirmijumu.³⁶¹

Galerije predstavlja jednog od najprotivrečnijih imperatora koga, sa jedne strane, paganski pisci slave kao novog Aleksandra Velikog ili drugog Romula, dok su ga hrišćanski autori smatrali krajnje primitivnim i beskrupuloznim.³⁶² Prekretnicu u životu ovog vladara skromnog porekla, ali ambicioznog duha nesumnjivo je predstavljala njegova pobeđa nad Persijancima 297–298. godine. Od tog trenutka u prvi plan Galerijeve oficijalne ideologije isticano je njegovo božansko poreklo, a u ikonografskim predstavama bogovi Dionis, Herkul i Asklepije.³⁶³ Kasnoantička palata u Gamzigradu predstavlja najbolji primer preplitanja kultova pomenutih božanstava (prevashodno Dionisa) i carske ideologije.³⁶⁴ Arhitektonski i skulptoralni ostaci, kao i mozaici Romulijane ukazuju na njenu dvojaku funkciju – kao palate, ali i kao memorijalnog zdanja koje je Galerije podigao svojoj majci i sebi.³⁶⁵ Naklonost Galerija u Romulijani prevashodno je usmerena ka Dionisu – na to ukazuje više elemenata (dekoracija vile, fragmenti skulptoralne plastike), ali je očito i prisustvo poštovanja Herkula, argumentovano nalazom glave Herkula (kat.26) i fragmentovanom skulpturom koja je, tako-

³⁵⁸ Lavan L., Mulryan M. 2011, 247.

³⁵⁹ Jeffrey Bingham D. 2009, 26.

³⁶⁰ Za detaljnije o tetrarhiji pogledati: Seston W. 1946; Corcoran S. J. J. 1996; Rees R. 2004.

³⁶¹ Iako je svaki od vladara putem svog prefekta vladao nad tri od ukupno dvanaest dijeceza, ne može se govoriti o podeli Rimskog carstva na četiri dela u kontekstu regionalne jurisdikcije – svaki tetrarh imao je svoju oblast sa glavnim gradom (Nikomedėja, Sirmijum, Meiolanum i Avgusta Treverorum), Odahl C. M. 2004, 45 i dalje.

³⁶² Kao poklonik hrišćanstva i neosporno pristrasan u svom oslikavanju Dioklecijana i Galerija, Laktancije u svom delu *De mortibus persecutorum* daje, između ostalog, i značajne podatke opisujući Galerija i njegovu majku Romulu, McDonald S. M. F. 1965, 149–150; Attridge H. W., Hata G. 1992, 669.

³⁶³ Dionis, Herkul i Asklepije takođe su deca majke smrtnice i oca vrhovnog boga.

³⁶⁴ Mišljenje D. Srejovića jeste da je Galerije počeo sa gradnjom Romulijane 298. godine n. e., odmah nakon pobeđe nad Persijancima. Ipak, svoju fizionomiju carske palate u potpunosti podređene proklamovanju Galerija za *invictus senior Augustus* i deifikaciji vladara, Romulijana počinje dobijati od 303–304. godine, Srejović D. 1993, 50.

³⁶⁵ Hrišćanski pisci pružaju uvid o obožavanju tzv. „planinskih bogova” od strane Galerijeve majke, koju na primer Laktancije opisuju i kao „vrlo sujevnu ženu”, McDonald S. M. F. 1965, 150. Pod planinskim bogovima podrazumevali su se Magna Mater i Atis, Silvan, Dijana i Liber Pater. Ipak, otkriće kripte nalik fossa sanguinis, u manjem hramu u centru severnog dela Gamzigrada, ukazivalo bi na to da je Romula bila poklonica kulta Magne Mater, Srejović D., Lalović A., Janković Đ. 1978, 59–62; Srejović D. 1993, 39.

de, verovatno predstavljala Herkula (kat. 33).³⁶⁶ Skulpture Herkula u Romulijani, kao i njihovo mesto nalaska (u okviru hrama u kome je stajala monumentalna statua Herkula u prirodnoj veličini) jasno ukazuju na želju Galerija da kroz odnos Jupiter–Herkul naglasi ideju tetrahije, sopstvenu vezu sa savladarima, ali i sa simbolom neustrašivosti i snage – Herkulom.³⁶⁷ Arhitektonski ostaci dva hrama u Gamzigradu ukazuju na to da se verovatno u manjem hramu odavalo poštovanje bogovima Galerijeve majke Romule, dok su se u većem hramu poštovala božanstva tetrahije. Ujedno, kao pripadnik „Jupiterovog roda”, a poštujući Herkula, Galerije je implicirao blisku i snažnu vezu sa svojim savladarima. Na taj način, kroz jupitersko-herkulovsku imperijalnu teologiju i ukazivanje poštovanja Herkulu kao jednom od dvojice patrona rimskih careva, Galerije je pokazivao uvažavanje svog zemaljskog (Dioklecijan) i božanskog (Jupiter) oca, ali i svoju naklonost prema Herkulu, već omiljenom bogu rimske vojske i civilnog stanovništva Gornje Mezije.

Koliko je za Romulijanu jasan kult Herkula kao zaštitnika jedne grane Tetrahije i kao božanstva čija je majka bila smrtnica, a što je u svojoj ideologiji potencirao Galerije, toliko je nalaz skulptura iz Medijane drugačijeg koncepta. Skulpture (kat. br. 31: 32; 34; 36; 40) pronađene su u jednoj od prostorija vile s peristilom, u ostavi u kojoj su otkrivene i skulpture drugih božanstava (Eskulapa i Higije, Dionisa, članova Dionisovog tijasa itd.).³⁶⁸ Tokom novijih arheoloških iskopavanja oko vile, koja je deo carskog rezidencijalnog kompleksa u Medijani, otkrivena je ostava u kojoj su bili sklonjeni i delovi bronzane ograde.³⁶⁹ Na jednoj hermi ograde nalazi se poprsje Eskulapa. Izneto je mišljenje da je u jednom trenutku, najverovatnije u vreme boravka imperatora Julijana u Nišu 361. godine, triklinijum/aula vile s peristilom pretvoren u svetište i da su u apsidi stajale skulpture donete s raznih strana, kasnije sakrivene u ostavi, a da je apsidu zatvarala bronzana ograda, isto tako doneta u Medijanu iz nekog drugog svetilišta.³⁷⁰ Ovakvo mišljenje navelo je na zaključak da se u tom svetilištu slavio kult ijatričkih božanstava. Imajući u vidu Julijanovo interesovanje za medicinu i njegovo poštovanje ijatričkih božanstava, u tom svetlu možemo sagledati i Herkulove skulpture iz Medijane, jer je očigledno da je ijatrička funkcija boga upravo ona pod kojom je on poštovan na Medijani.

³⁶⁶ Mit o Dionisu i propaganda ovog boga u političkoj i religioznoj ideologiji Galerija najbolje je poslužila imperatoru u postizanju cilja o proklamovanju samog sebe za božanstvo. To najbolje definiše D. Srećević, koji smatra da kao što je Dionis nakon pobeda na Istoku uvrstio svoju majku u red božanstava, tako i Galerije posle svoje pobede nad Persijancima 297. godine počeo graditi svoj odnos prema majci Romuli, ali i mit o samom sebi, Срејовић Д. 1993, 42–43.

³⁶⁷ Avgusti su svoje poreklo vodili od Jupitera i Herkula, te samim činom usvojenja od strane Dioklecijana koji se izjednačavao sa Jupiterom, Galerije je ušao u božanski red Jovija, Rees R. 2004, 54–58.

³⁶⁸ Петровић П. 1994, 36–39.

³⁶⁹ Vasić M. 2004.

³⁷⁰ Ibid.; Vasić M. 2005, 173; Vasić M. 2008, 15–19.

VI KULT HERMESA/MERKURA U ANTICI

1. Hermes/Merkur u grčko-rimskom svetu

Bog Hermes, najmlađi od dvanaest olimpskih bogova, bio je sin Zevsa i Maje, naj-lepše Plejade.³⁷¹ Njegovo ime *Ἑρμῆς* verovatno potiče od reči *έρμης* (latin. herma, -ae), u pre-vodu *pravougaoni stub*, nekad sa glavom i urezanim (oblikovanim) muškim genitalijama.³⁷² Iako rođen četvrtog dana u mesecu, kao i Herakle, Hermes je imao daleko lakši i bezbrižniji život. Već u najranijim danima svog detinjstva, Hermes je dokazao svoju pripadnost Olimpu sledećim delima: od kornjačinog oklopa napravio je liru (koju docnije poklanja Apolonu), uzeo je pedeset krava iz Apolonovog krda i dve životinje žrtvovao bogovima, a umilnom muzikom i sopstvenim lukavstvima umilostivio se ne samo bratu Apolonu, već i ocu Zevsu. Grčka mitologija opisuje Hermesa uglavnom kao pomoćnika bogova i ljudi ili posrednika između besmrtnika i smrtnika – on pomaže Apolonu i Artemidi pri kažnjavanju Titija, daje liru Amfionu, pomaže Perseju da uzme krilatu obuću i Hadovu kapu uz pomoć koje će biti nevidljiv, pomaže Odiseju, Tezeju, Dionisu itd. Starost Hermesovog kulta doseže u drugu polovinu II milenijuma pre n. e.³⁷³, kada je Hermes verovatno bio poštovan kao božanstvo stada i polja, zaštitnik pastira i seljaka.³⁷⁴ S obzirom na to da su herme posvećene bogu imale ne samo funkciju međa već i putokaza, verovatno je Hermes u tom periodu smatran i zašti-nikom puteva i putnika (*hodos*) i trgovaca.³⁷⁵, ali i htonskim božanstvom, o čemu svedoči Hermesov epitet *Chthonios*.³⁷⁶ Herme su postavljane i ispred kuća i svetilišta, te je Hermes i zaštitnik kućnog praga (*Propylaios*), odnosno zaštitnik od svakog zla (*Apotropaios*).³⁷⁷ Her-mes je smatran i posrednikom između bogova i ljudi, ali i vodičem ljudskih duša sa ovoga

³⁷¹ Maja je bila ćerka Atlanta i Plejone, a živela je u pećini, u kojoj ju je često posećivao Zevs, Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1979, 242, 473.

³⁷² Siebert G. 1990, 285; Oliver Brown N. 1990, 32.

³⁷³ Ime boga Hermesa se pojavljuje na tablicama linearnog pisma B, a u homerskoj himni Hermesu, između ostalog opisani su doživljaji iz detinjstva boga i čuvena krađa Apolonovih goveda. Oblast planinske Arkadije se smatra prostorom na kome je ponikao kult boga, koji je ovde bio vrlo poštovan kao bog stada i granica. Homer pominje Hermesa kao vesnika bogova, ali i psihopompa – vodiča duša mrtvih, što ga već od arhajskog perioda definiše kao boga koji prelazi granicu između sveta živih i sveta mrtvih, Larson J. 2007, 144-149.

³⁷⁴ Na takav aspekt Hermesa bi ukazivale i rane predstave boga kao pastira–muzičara sa lirom ili sirinksom, Siebert G. 1990, 286. Sinteza određenih atributa boga Hermesa i egipatskog boga Tota, se dešava nakon Homerovog perioda – Herodot je prvi pisac koji jednači dva boga, kao i Plutarh i Diodor, Friedlander W. J. 1992, 61.

³⁷⁵ Ulogu Hermesa kao zaštitnika trgovine i trgovaca potvrđuje njegov nadimak *agoraios*, izveden od reči *agora*, u prevodu mesto za trgovanje, koje je u gradovima stare Grčke predstavljalo sveto mesto u gradu, na kome su se nalazili i hramovi božanstava, Oliver Brown N. 1990, 39.

³⁷⁶ Još u Odiseji, Hermes vodi duše mrtvih u podzemni svet svojim zlatnim štapom. Teopomp navodi da su pri obeležavanju atinskog festivala Chytri, ljudi prinostili žrtve bogu Hermesu Htoniusu (*chthonius*), Shrimpton G. S. 1991, 264. Hermes Htonios (*Chthonios*) je poznat sa nadgrobnih natpisa iz Tesalije, a mitska uloga boga kao psihopompa se oslikavala u religioznoj praksi kroz molitve i žrtve nudene Hermesu Htoniusu na grobnim mestima u Tesaliji i Argosu, Larson J. 2007, 149; Versnel H. 2011, 374.

³⁷⁷ Od kasnog VI veka pre n. e., herme su služile Atinjanima, ali i drugim Grcima, ne samo kao miljokazi i oznake granica, već i kao zaštita od zlih duhova i lopova, te postaju predmet poštovanja u svakodnevnom životu grčkog naroda (scene običnih ljudi koji prinose žrtve hermama predstavljaju čest prizor na antičkim vazama), Larson J. 2007, 146. Po mišljenju J. Milonopoulos (J. Mylonopoulos), herme ili hekataia su na neki način predstavljale supstitut kulturnih statua. H. Versnel smatra da su herme, predstavljajući boga sa ljudskim crtama pristupačnog običnim ljudima, imale uticaj da im se narod spontano obraća i prinosti darove sa mišlju da direktno komunicira sa božanstvom, Versnel H. 2011, 337.

sveta u carstvo mrtvih, odnosno *Psihopompom*. Pošto je Hermes uvek dobronamerni vodič duša, koji ih oslobađa svih muka, smatran je i gospodarem snova (*oneiropompus*), koji us-pavljuje i budi ljude svojim čarobnim štapićem.³⁷⁸ Ostale funkcije boga nisu bile manje važne – Hermes je poštovan i kao zaštitnik omladine, gimnazija, palestri, govornika, kockara, ali je i važio za pronalazača mera za dužinu i težinu i pronalazača vatre (*ploutodotes*).³⁷⁹ On je bio bog muzike, plesa i ljubavi, bog izobilja, ali i uspešan prodavac i kupac – *Ἐμπολαίος*.³⁸⁰ U umetnosti arhajskog doba, Hermes je predstavljan kao stariji bradati muškarac, sa dugom kosom, u kratkom hitonu.³⁸¹ Na glavi ima pastirski ili putnički šešir, a u rukama pastirski štap (*kerykeion, caduceus*). Od V veka pre n. e., pojavljuju se Hermesove mladalačke predstave kao golobradog mladića sa krilatim putničkim šeširom (*petasos*) na glavi i ponekad krilatim sandalama (*talaria*) na nogama. Od III veka pre n. e., Hermesovom atributu štapa dodate su dve uvijene zmije, a krilate sandale postaju uobičajena pojava.³⁸² Kult boga Hermesa je slav-ljen prilikom svečanosti Hermeja (*Hermea*), kada su se održavala gimnastička takmičenja.³⁸³ Postoji pretpostavka da su takmičenja ujedno predstavljala i jednu vrstu inicijacije, s obzirom da je učešće u njima bilo zabranjeno vrlo malim dečacima i odraslima. Najpoznatije grčke skulpture Hermesa prikazuju ga sa ovnom na ramenima (*Kriophoros*),³⁸⁴ u IV veku pre n. e. pojavljuje se čuvena Praksitelova skulptura Hermesa sa Dionisom, a tokom helenističkog perioda poznate su i dečake predstave božanstva.³⁸⁵ Osim već pomenutih predmeta – putnič-kog šešira, glasničkog štapa i krilatih sandala, često obeležje Hermesa bila je trgovačka kesa (*marsupium*).³⁸⁶ Hermesove svete životinje bili su: pas, konj, kornjača, a u znak žrtve božan-stvu prinošeni su: svinja, ovan, koza, jare, ali i kolači, voće, med itd.³⁸⁷ Hermes je najčešće prikazivan u društvu Afrodite, Aresa, Atene, Dionisa, Here, Herakla, Maje, Posejdona, Zevsa itd.³⁸⁸ Hramovi boga Hermesa su bili retki tokom klasičnog perioda – Pausanija pominje samo tri hrama u Arkadiji i četvrti hram u Elidi.³⁸⁹

Poreklo kulta boga Merkura, kao i poreklo kulta boga Herkula, predstavlja jednako diskutabilnu temu među istoričarima rimske religije. Iz različitih teorija izdvojile su se dve glavne. Prema prvoj teoriji, Merkur predstavlja *interpretatio romana* grčkoga Hermesa, dok je, prema drugoj teoriji, Merkur autohtono rimsko božanstvo koje samo preuzima ikonogra-fiju boga Hermesa.³⁹⁰ Ne ulazeći dublje u dosadašnja razmatranja porekla kulta Merkura i eventualnih etrurskih ili feničkih uticaja na njegovo formiranje, pomenućemo samo da ime

³⁷⁸ Legrand A. 1904, 1808.

³⁷⁹ Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1979, 475.

³⁸⁰ Siebert G. 1990, 287–289.

³⁸¹ Legrand A. 1904, 1806.

³⁸² Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1979, 475.

³⁸³ Od V veka pre n. e., Hermes postaje poznat kao patron atletskih takmičenja i u skladu sa time su i njegovi epiteti Agonios i Enagonios. Kao zaštitnik gimnazija i palestri, Hermes se prikazuje kao golobrad, mlad atleta, a Pindar pominje boga kao „davaoca pobeđe i onoga koji rukovodi takmičenjima i nagradjuje pobednike“, Larson J. 2007, 147.

³⁸⁴ Skulptura vajara Onatasa, nastala u V veku pre n. e., koja je kao poklon stanovnika Feneje stajala u hramu u Olimpiji, je predstavljala Hermesa u hitonu i hlamidi sa šlemom, kako nosi ovna ispod ruke. Pretpostavlja se da je Onatasovo delo bilo preteča skulptura tipa Hermesa Krioforosa odnosno „Hermesa koji nosi ovna na ramenima“, vrlo popularnih u IV veku pre n. e.

³⁸⁵ Legrand A. 1904, 1809–1810. O autentičnosti skulpture Hermesa sa Dionisom pronađene 1877. u ruševinama Herinog hrama u Olimpiji, pogledati: Richter G. M. A. 1931, 277–290.

³⁸⁶ Atribut trgovačke kese isprva je najverovatnije simbolizovao Hermesa kao boga izobilja i boga prirodnih bogatstava, dok u rimskom periodu izraz marsupium prevashodno označava profit pri božanskom posredništvu u poslovljima i novčanu razmenu, Siebert G. 1990, 373.

³⁸⁷ Zanimljivo je da je petao, vrlo često prikazivan uz Merkura, retko predstavljan uz Hermesa. Detaljnije o Hermesu i životinjama: Ibid, 380.

³⁸⁸ Predstave Hermesa i Herakla metaforično su predstavljale spoj inteligencije i snage, britkosti i jačine, Ibid, 374.

³⁸⁹ Hermes je češće bio poštovan zajedno sa drugim božanstvima unutar njihovih hramova – tako je drvenaagalma Hermesa stajala u hramu Atene Polijas na Akropolju u Atini, kao i u hramu Afrodite, Paus. I, 27.1, Paus. VIII, 31.5.

³⁹⁰ Osim mišljenja Rošera, koji je iz onomastičkog značenja imena Ἑρμείας i Ἑρμηνς pokušao izvući zaključak da je Hermes, odnosno Merkur personifikacija vetra, treba pomenuti i autore poput Berarda, koji je iz etrursko-feničkih trgovinskih veza zaključio da je Merkur feničkog porekla, Legrand 1904, 1802–1803. Ujedno, poznata je i analogija Merkura sa etrurskim božanstvom Turmsom, Bonfante L. 1986, 265; Dimezil Ž. 1997, 510.

Merkur potiče verovatno iz latinske imenice *merx*, koja u prevodu znači *trgovina, roba*.³⁹¹ Pisani izvori svedoče o starosti kulta u Rimu – već 495. godine pre n. e. u okviru Velikog cirka na Aventinu, centurion najvišeg ranga Marko Laetorije posvećuje hram Merкуру.³⁹² Na starost kulta ovog božanstva upućuje i postojanje „Merkurovog izvora” pored Kapenskih vrata, odakle su trgovci uzimali vodu kojom su prskali svoju robu i molili Merkura za uspešne poslove.³⁹³ Stoga se od tri božanstva (Herkula, Apolona i Merkura) koja su poštovana tokom prerimskog perioda *graeco ritu*, Merkur može smatrati najstarijim bogom, kome biva podignut hram u Rimu, tokom V veka pre n. e. Koliko je ovo božanstvo bilo korisno za Rimljane, ukazuje i njegovo uvrštavanje u tri para bogova kojima se priređuje lektisternij 399. godine n. e., a na kome se Merkur pojavljuje u paru sa Neptunom.³⁹⁴

Ne može se pretpostaviti da je tokom republikanskog perioda Merkur shvatan u onom kontekstu boga zaštitnika trgovaca u kojem je poštovan tokom carskog perioda, s obzirom na činjenicu da je sve do I veka n. e. akcenat, uglavnom, stavljan na njegovu ulogu božanstva elokvencije, dara i umeća govorništa (izuzetno bitnog u sklapanju poslova), kao što je bog smatran i personifikacijom posredništva (implikacija na Merkurovu ulogu posrednika između bogova i ljudi). Ne mislimo da se njegova uloga posrednika gubi nakon I veka n. e., naprotiv, ona se intenzivira, ali Merkur prevashodno postaje božanstvo trgovine i blagostanja, a u okviru funerarnog konteksta, Merkur *logios* postaje Merkur *htonios*, odnosno *psihopomp*. U kontekstu Merkurove nadležnosti boga trgovine, dodaju mu se i atributi koji naglašavaju njegovu ulogu – štap (*kaducej*), koji ovde ne stoji u značenju glasnika, već garanta obavljene trgovačke transakcije i kesa novca (*marsupium*), koja simbolizuje uspešnost posla i zaradu. Ujedno, ovde treba pomenuti i funkciju Merkura kao zaštitnika izvora i termalnih voda, koja možda nastaje iz sakralne veze Merkura sa vodom („Merkurov izvor” i prethodno pomenuti običaj), odnosno iz tradicije da se pre trgovine ili sklapanja ugovora vršio obred libacije kojim su simbolično bile osvećene ugovorne strane i pri kom se upućivala molitva za uspešnost poslova.³⁹⁵ Kao i personifikacije *Pecunia* ili *Argentinus*, Merkur je mogao biti povoljan ili nepovoljan za trgovce i njihove transakcije. Ujedno, verovatno prilikom ili nakon osnivanja Merkurovog hrama 495. godine pre n. e., osnovano je i udruženje trgovaca, *collegium mercatorum*, koje je bilo blisko povezano sa kolegijem sveštenika *Mercuriales*, koji su brinuli o Merkurovom kultu.³⁹⁶ Godišnji praznik proslavljan u Merkurovom hramu održavao se svakog 15. maja, možda zbog toga što je u njemu poštovana i staroitalska boginja Maja, smatrana za Merkurovu majku. Treba pomenuti i da Merkurovi epiteti, kao što su *Lucri conservator*, *Potens*, *Repertor* ukazuju na to da je, osim svoje uloge zaštitnika trgovaca, Merkur poštovan i kao zaštitnik umetnika.³⁹⁷ Usled simbolike koja je bila daleko od impliciranja Merkura kao boga snage ili pobede (poput Marsa ili Herkula), on nije predstavljao uzor za slavne vojskovođe i vladare, ali zato ga već Avgust bira kao jednog od božanstava koja predstavljaju *felicitas imperii*.

³⁹¹ S obzirom na to da rimski latinski poznaje samo konsonantsku osnovu *merx*, dok je izvan Rima (na hidri iz okoline Kapue i fragmentovanom peharu iz Falerija) potvrđen puni izraz *mercuri*. Ž. Dimezil i B. Kombe Farnu (B. Combet Farnoux) pretpostavljaju da ime Merkur nije originalna rimska tvorevina, već da je pozajmljeno od suseda, Dimezil Ž. 1997, 339; Combet Farnoux B. 1981, 464–466.

³⁹² Tit Livije navodi da je na dan majskih Ida 495. godine pre n. e., trebalo da bude posvećen ne samo hram bogu Merкуру, već i da je trebalo da se osnuje udruženje trgovaca, Tit Liv. II. 27; Bayet J. 1926, 185. Na novcu Marka Aurelija predstavljen je restaurirani hram Merkura na Aventinu, Kroll W. 1912, 975–982.

³⁹³ Iako Merkur nije imao svog sveštenika, 15. maja svake godine su se proslavljale svečanosti u čast boga (Mercuralia), tokom kojih su se trgovci simbolično prskali vodom iz svetog bunara boga Merkura pored Kapenskih vrata. za srećnu i uspešnu trgovinu.

³⁹⁴ Tit Liv. V. 13.

³⁹⁵ Combet Farnoux B. 1981, 485.

³⁹⁶ Hram boga Merkura je izgrađen 495. godine pre n. e., na Cirkus Maksimusu, između brežuljaka Palatina i Aventina. Situiranje Merkurovog hrama između većinom patricija koji su živeli na Palatinu i plebejske većine koja je naseljavala Aventin, simbolično je podvlačilo ulogu boga kao posrednika, Tit. Liv. II 21, 27.

³⁹⁷ Legrand 1904, 1818.

VII EPIGRAFSKI SPOMENICI POSVEĆENI MERKURU

Iako su do sada na teritoriji Gornje Mezije potvrđena samo dva votivna spomenika posvećena bogu Merkuru, znatno slabiju zastupljenost ovoga božanstva na epigrafskim spomenicima u odnosu na istovetne spomenike boga Herkula, nikako ne treba tumačiti nerasprostranjenošću i nepopularnošću njegovog kulta među stanovnicima Gornje Mezije.³⁹⁸ Naprotiv, čak je u vidu nažalost nesačuvanog natpisa *Mercurius Naissas* zabeležena *interpretatio romana* nepoznatog lokalnog božanstva sa rimskim bogom prosperiteta i blagostanja.³⁹⁹

Prvi votivni spomenik posvećen Merkuru potiče iz Kostolca i u njemu se čini zavet Merkuru, Liberu i Liberi (kat. 97).⁴⁰⁰ Tumačenje ovoga spomenika otežano je činjenicom da se uz ime boga Merkura ne pominje nikakav epitet, kao i da ne postoje podaci o imenu ili zanimanju dedikanta, koji bi pomogli u određenju aspekta pod kojim se ovde poštuje Merkur.⁴⁰¹ Epigrafski natpisi posvećeni Liberu i Liberi potvrđeni su na teritoriji Norika, Panonije, Dalmacije i Makedonije.⁴⁰² Treba pomenuti votivni spomenik iz Dakije sa zajedničkom posvetom Liberu i Merkuru, koji svedoči o poštovanju ovih božanstava ili kao zaštitnika trgovaca i bogova blagostanja ili o njihovoj ulozi psihopompa.⁴⁰³ S obzirom na nepostojanje analognog spomenika na teritoriji Gornje Mezije ili susednih provincija, kao i na oskudne podatke kojima raspolazemo, nismo u stanju da pretpostavimo u kojoj su funkciji tri božanstva sa spomenika iz Kostolca bila poštovana.⁴⁰⁴ Hronološko opredeljenje spomenika moglo bi biti u II ili III vek n. e.

Drugi epigrafski natpis pronađen je u selu Koš, u okolini Peći i poznat je zahvaljujući prepisu G. P. Petrovića (kat. br. 98).⁴⁰⁵ Iz njega saznajemo da zavet Merkuru čini M. Ulpius Severianus, po čijem bi se gentilnom imenu *Ulpus* moglo pretpostaviti dobijanje rimskog građanskog prava za vreme vladavine cara Trajana. S obzirom na to da i ovde uz ime boga Merkura ne stoji epitet koji bi ukazao na aspekt pod kojim je božanstvo poštovano, pitanje njegove funkcije ostaje otvoreno.⁴⁰⁶ Votivni spomenik iz Peći verovatno potiče iz II veka n. e.

³⁹⁸ U prilog izuzetnoj popularnosti kulta Merkura na teritoriji Gornje Mezije govori preko 40 bronzanih statueta božanstva sa različitih lokaliteta ove rimske provincije.

³⁹⁹ Petrović P. 1995, 129, n. 102.

⁴⁰⁰ Epigrafski spomenici posvećeni zajednici Libera i Merkura potvrđeni su na lokalitetu Apulum u Dakiji AE 1930, 9; u Gornjoj Panoniji (Karnuntum) posvedočen je zavet posvećen Liberu, Liberi, Fortuni i Merkuru, CIL III, 14356; u Rimu je pronađen epigrafski spomenik Jupiteru, Solu, Serapisu, Liberu Pateru, Merkuru i Silvanu, CIL VI 707. Na teritoriji Gornje Mezije votivni spomenici Liberu i Liberi potvrđeni su u Singidunumu (dva spomenika), Mirković M., Dušanić S. 1976, 52–53, n. 16–17; u selu Ljuboten, severno od Skoplja, Dragojević Josifovska B. 1982, 55–56, n. 11.

⁴⁰¹ Uobičajeni epiteti ovoga božanstva poznati sa epigrafskih spomenika iz susednih rimskih provincija jesu: augustus, conservator, consentius, domesticus, gubernator, sacrum i viator, Bodor A. 1989, 1106–1107. Spomenik iz Silistre posvećen je Merkurijsu Sanktusu Sakrumu (*Mercurius Sanctus Sacrum*), Георгиев П. 1974, 97.

⁴⁰² Kolšek V. 1968, 277; Imamović E. 1977, 163–165; Popescu C., Popescu M. 1995, 227–235.

⁴⁰³ Sa lokaliteta Napoka (Napoca) u Dakiji poznat je i fragment nadgrobnog spomenika sa predstavom Libera, Merkura i Herkula, koji svedoči o njihovom zajedničkom htonskom karakteru, Popescu C., Popescu M. 1995, 229.

⁴⁰⁴ Religiozni sinkretizam Libera i Dionisa posvedočen je na reljefnim predstavama u Dalmaciji, na kojima Liber preuzima psihopompsku dimenziju Dionisa Htonija. Možda se i ovde može pretpostaviti grupisanje Libera, Libere i Merkura na osnovu zajedničkog htonskog aspekta, Paškvalin V. 1986, 61–70.

⁴⁰⁵ Вулић Н. 1931, 112. br.272; ILJug 1986, n. 1457.

⁴⁰⁶ Pored prvobitnih epiteta, kao što su: potens, repertor i docnijih felix, custos, caelestis, conservator i sanctus, uz ime boga Merkura obično stoje epiteti negotiator i nundiator, ukoliko se misli na njega kao na zaštitnika trgovaca, ali i posrednika pri obavljanju poslova; epitet viator označava božanstvo kao zaštitnika puteva i putnika (mornara i luka); pod epitetom cultor Merkur je poštovan kao zaštitnik poljoprivrede i zemljišnih radova itd., Legrand 1904, 1818–1820; Thevenot E. 1968, 74–77.

VIII ARHEOLOŠKI SPOMENICI MERKURA U GORNJOJ MEZIJI

1. Kamena skulptura Merkura

Kamene skulpture boga Merkura do sada potvrđene na teritoriji Gornje Mezije znatno su malobrojnije u odnosu na kamene skulpture boga Herkula. Poznate su nam tri skulpture, od kojih je samo jedna argumentovano protumačena kao figura Merkura (glava Merkura iz Kostolca), dok se za skulpturu Hermesa iz zbirke Milana Stojmirovića iz Narodnog muzeja u Smederevu pretpostavlja da bi mogla predstavljati pomenuto božanstvo.

Glava Merkura iz Kostolca (kat. br. 99) predstavlja mladalački lik sa okruglom kapom na glavi, koji odaje klasicistički stil grčke skulpture IV veka pre n. e., i to ponajviše skulpture vajara Praksitela.⁴⁰⁷ Crte lica verno su prikazane, a čitav izraz odaje mekoću, smirenost i idiličnost, toliko karakteristične za Praksitelov stil.⁴⁰⁸ Navedene karakteristike glave Merkura iz Kostolca ujedno ukazuju na to da se kao verovatni datum njenog nastanka može smatrati prva polovina II veka n. e.⁴⁰⁹

Mladički torzo iz Kostolca (kat. br. 100), protumačen kao Hermesov, predstavlja figuru nagog mladog božanstva koje je, takođe, modelovano po uzoru na neku od grčkih skulptura mladih božanstava iz IV veka pre n. e., ali ne Praksitela, već Lisipa. Na ovakvo mišljenje M. Tomovića prevashodno navodi vitka, ali snažna muskulatura tela, svojstvena Lisipovim skulpturama bogova i heroja.⁴¹⁰ S obzirom na analogiju sa skulpturom Merkura iz Murse, verovatno je u pitanju predstava Hermesa koja se po načinu obrade muskulature tela može datovati u prvu dekadu IV veka n. e.⁴¹¹

Poslednju diskutabilnu skulpturu Hermesa možda je i najteže opredeliti, s obzirom na mogućnost dvojake interpretacije atributa koji je predstavljen u levoj ruci božanstva. Naime, u levoj ruci statue iz Smedereva (kat. 101) prikazan je sumarno oblikovani predmet koji

⁴⁰⁷ Skulptura Hermesa Htoniosa pronađena na Androsu (te stoga poznata i kao Hermes sa Androsa) iz I veka n. e., predstavlja kopiju Praksitelove figure nastale oko 325. godine pre n. e. Skulptura je dobila ime Hermes sa Androsa usled činjenice da je pronađena u grobu mladića na ostrvu Andros (nekada se nalazila u Arheološkom muzeju u Atini, inv. br. MNA 218, a sada se čuva u muzeju na Androsu, inv. br. MA 245). Ovaj tip predstava poznat je i kao Hermes Farneze (Hermes Farnese), po drugoj kopiji istoga tipa skulpture, a koja je tako nazvana, jer se nekada nalazila u kolekciji antikviteta bogate porodice Farneze (sada u Britanskom muzeju, inv. br. 1599). Tip skulpture Hermes sa Androsa iskazuje svu senzualnost Praksitelovog modelovanja – crte lica su mekše, ali ozbiljnije, što po M. Bibir (uz činjenicu da je statua Hermesa sa Androsa predstavljala grobni prilog) ukazuje na to da je ovaj tip skulptura svakako predstavljao Hermesa psihopompa, Bieber M. 1955, 16–17.

⁴⁰⁸ Mišljenje D. Srejovića i A. Cermanović Kuzmanović jeste, međutim, da autor glave Merkura iz Kostolca ne kopira direktno neku od Praksitelovih skulptura, već delo nastalo pod uticajem Praksitelovog stila, Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, 66, kat. br. 24.

⁴⁰⁹ Tomović M. 1992, 110–111, no. 155.

⁴¹⁰ Ibid, 115, no. 176. Od kopija Lisipovih skulptura koje bi se uzele u razmatranje za uzor skulpturi Hermesa iz Kostolca, pomenućemo skulpturu Hermesa koji vezuje sandalu („Sandalbinder Hermes”). Sačuvane su četiri kopije pomenute Lisipove skulpture (u muzejima u Kopenhagenu, Parizu, Minhenu i Turskoj), na kojima se jasno ogleda Lisipov stil modelovanja glave slično skulpturi Apoksiomena i vitkog atletskog tela mladića sa podignutom desnom nogom, levom rukom koja odmara na butini i torzom blago nagnutim ka napred dok desnom rukom poseže ka trakama sandale, Bieber M. 1955, 33–34; Siebert G. 1990, 368, n. 958. Naročito skulptura pronađena u Pergamu, u Turskoj, po detaljima kao što su podignuto stopalo koje počiva na kornjači i ostacima kerikejona na levom ramenu, potvrđuje da je u pitanju Lisipov tip Hermesa koji vezuje sandalu (doduše, na ovoj skulpturi jasno se vidi da Hermes ne vezuje, već odvezuje sandalu), Ridgway B. S. 2001, 81–82.

⁴¹¹ Dautova Ruševljanin V. 1983, 117, T. 35/1; Tomović M. 1992, 115.

može da predstavlja liru, obeležje boga Apolona, ali i kaducej, karakterističan za boga Merkura. Nije isključena ni treća mogućnost – predstava boga Merkura sa lirom.⁴¹² Stilski, uzor skulpturi iz Smedereva predstavlja, kao i kod prethodno pomenutih skulptura Merkura, grčka skulptura IV veka pre n. e., na šta ukazuju stav figure i oblikovanje muskulature tela. Određena mekoća linije tela, kao i pažnja posvećena detaljima (neprenaglašenost mišića), ukazuju na II ili prvu polovinu III veka n. e., kao verovatni datum nastanka skulpture.⁴¹³

2. Bronzane figurine Merkura

Kao što je već pomenuto, sa teritorije Gornje Mezije potiče veliki broj bronzanih statueta i aplika boga Merkura – čak 38. Među njima su i bronzane figure Hermes Tota, božanstva koje predstavlja sinkretističku sliku Hermesa i egipatskog lunarnog božanstva Tota (predstave Hermes Tota gotovo su identične Merkurovim, sa razlikom u peru umetnutom u kosu ili između krilca petasosa). Figure Merkura potiču sa lokaliteta kao što su: Arčar, Beograd, Smederevo, Selevac, okolina Negotina, Tekija, Karataš, okolina Bora, Ravna, Medijana, Gračanica, okolina Skoplja. Takođe, ustanovljeno je 18 statueta nepoznate provenijencije.

Većina gornjomezijskih statueta Merkura pripada vrlo popularnom ikonografskom tipu *Hermesa kerdosa*, odnosno Hermesa sa putničkim šešikom ili krilatim šešikom (*petasos*), obučenog u kratak hiton i ogrnut hlamidom, koji u desnoj ruci drži kesu sa novcem (*mar-supium*), a u levoj, preko koje je prebačena hlamida, glasnički štap kaducej (*kerikejon*).⁴¹⁴ Varijacije ovoga tipa u detaljima mogu biti različite (negde umesto kese, Hermes drži pateru ili umesto kaduceja, kornjaču ili petla, a negde ima krilate sandale *talaria*).

Iz Arčara su nam poznate tri figure boga Merkura koje pripadaju istom ikonografskom tipu statueta ovog božanstva: nag, golobradi mladić stoji sa osloncem tela na desnoj nozi i blago savijenom, povučenom unazad, levom nogom; na glavi ima krilati petasos, u levoj ruci (preko koje pada dugačka hlamida), drži kaducej, a u desnoj marsupijum. Prva i druga statueta iz Arčara (kat. br. 102 i 103) ikonografski su skoro identične, s tom razlikom što druga statueta između krilaca petasosa ima pero, koje upućuje na to da je u pitanju predstava Hermesa Tota. Obe statuete slično su obrađene, a s obzirom da potiču iz iste oblasti, mogli bismo pretpostaviti isti uzor koji je lokalnom majstoru poslužio za modelovanje ovih figura.⁴¹⁵ Pomenute statuete se datuju u II ili III vek n. e.

Treća i četvrta figura Merkura (kat. br. 104 i 105), koje, takođe, potiču iz Arčara, predstavljaju daleko solidniji rad lokalnih majstora. Međusobno se razlikuju u detaljima, kao što su ispružena desna ruka kod statuete pod kat. br. 104, odnosno spuštena desna ruka kod statuete pod kat. br. 105. Stilski, kvalitetniji rad možda bi predstavljala statueta pod kat. br. 104, na šta bi ukazivali pažljivo oblikovan krilati petasos i verno predstavljena muskulatura tela. Brojne su ikonografske analogije ovih statueta, a teritorijalno najbliže predstavljaju Hermesa iz oblasti Nevrokopa i Hermesa iz Botevgrada.⁴¹⁶ Kao i prethodni primerci, i ove dve figurine datuju se okvirno u II ili III vek n. e.

Bronzana figura Merkura sa nepoznatog lokaliteta (kat. br. 106) ikonografski je, a i stilski (prema obradi muskulature tela) analogna Merkuru sa Karataša, s obzirom na to da takođe predstavlja rad solidnog kvaliteta. Iako je jednaka pažnja posvećena oblikovanju

⁴¹² Grčka kultura pripisuje Hermesu izum lire od kornjačinog oklopa i najstariji pomen o ovome događaju nalazi se u homerskoj Himni Hermesu iz kasnog VI ili ranog V veka pre n. e. Predstave boga Hermesa / Merkura sa lirom poznate su većinom sa antičkih vaza (gde je Hermes, uglavnom, predstavljen kao zreo, bradati čovek), antičkih gema i novca, Hägg T. 2004, 309–323.

⁴¹³ Томовић М., Марковић Николић Љ. 2001, 467.

⁴¹⁴ Rimski Hermes Kerdos predstavlja arhajskog Hermesa Krioforosa, a atributi kao što su marsupijum (atribut pridodat Merkuru tek na rimskim ikonografskim predstavama) i kaducej simbolizuju blagostanje i glasničku ulogu Hermesa, kao posrednika između ljudi i bogova i vodiča duša mrtvih (Hermes psihopomp), Siebert G. 1990, 373–374.

⁴¹⁵ Ognenova Marinova L. 1975, 109, n. 117, fig. 117; n. 121, fig. 121.

⁴¹⁶ Ibid, 100, n. 96, fig. 96 i 103, n. 101, fig. 101.

frizure, koničnog petasosa, crtama lica, a nadalje muskulaturi, identitet lokalnog majstora odaju predimenzionirani kaducej i utisak neproporcionalnosti donjeg dela trupa u odnosu na torzo božanstva.⁴¹⁷ Vrlo sličan ikonografski pandan sa takođe predimenzioniranim kaducejem predstavlja figura Merkura iz Liona.⁴¹⁸ Okvirno datovanje ove figure jeste II ili III vek n. e.

Bronzani primerci Merkura iz Beograda (kat. br. 107), odnosno nepoznate provenijencije (kat. br. 108) predstavljaju prosečne lokalne proizvode karakteristične za II i III vek n. e. Dok se kod Merkura iz Beograda majstor pridržava poznatog ikonografskog uzora (pažljivo oblikovan petasos, kao i pokušaj realnog modelovanja tela i atributa), kod Merkura sa nepoznatog lokaliteta preovladavaju stilizacija i manirizam, svojstveni produktima serijske proizvodnje.⁴¹⁹

Dve bronzane statuete sa nepoznatog nalazišta (kat. br. 109 i 110) predstavljaju figuru nagog, golobradog Merkura ogrnutog hlamidom preko levog ramena, sa kaducejem i marsupijumom u rukama, kako stoji na kupastom postolju. Jedinu ikonografsku razliku između ove dve figure predstavlja nedostatak petasosa na statueti pod kat. br. 110. Najbliže analogije figurama Merkura na postolju potiču sa lokaliteta Kupe kod Siska, iz okoline Prilepa i iz sela Vranestene u Bugarskoj.⁴²⁰ Stilski, one predstavljaju sumarno i stilizovano oblikovane lokalne proizvode karakteristične za III vek n. e.

Figura Merkura sa nepoznatog lokaliteta (kat. 111) na kojoj je božanstvo predstavljeno na niskom, pločastom postolju, namerno je izostavljena iz grupe prethodno pomenutih figurina, s obzirom na njenu ikonografsku i stilsku srodnost sa grupom statueta Merkura koje potiču iz okoline Prilepa.⁴²¹ Reč je o izuzetno lošem provincijskom radu iz III veka n. e. Jednako sumaran i stilizovan provincijski produkt predstavlja figura Merkura, takođe nepoznate provenijencije (kat. br. 112), koja najbližu analogiju ima u statueti Merkura sa nepoznatog lokaliteta u Makedoniji.⁴²²

Dva naredna bronzana primerka (kat. br. 113 i 114) nepoznate provenijencije, svojom stilskom obradom predstavljaju nešto uspešnije provincijske proizvode. To posebno važi za statueta pod br. 114, prilikom čijeg modelovanja veća pažnja posvećena je detaljima kao što su petasos i hlamida. Datum nastanka ovih figurina je, takođe, verovatno III vek n. e.

Bronzana statueta nepoznate provenijencije, pod kat. br. 115, predstavlja tip figura Hermesa–Tota.⁴²³ Nago, golobrado božanstvo stoji sa osloncem tela na desnoj nozi, glave okrenute na desnu stranu. Pošto nedostaje desna podlaktica, može se samo pretpostaviti da je u toj ruci Hermes Tot držao marsupijum, dok je kaducej prikazan u levoj ruci (preko čijeg je ramena prebačena hlamida). Na kratkoj, kovrdžavoj kosi nalazi se krilati petasos, iz koga izvire perom. Crte lica solidno su predstavljene, za razliku od neproporcionalno širokog vrata i prenaplašene muskulature. Najsrodnije ikonografske analogije Hermesa Tota sa nepoznatog lokaliteta predstavljaju bronzana figura sa Novog Beograda, kao i statuete pod kat. br. 117

⁴¹⁷ Predstave predimenzioniranog kaduceja nisu retke, kao ni predstave Merkura sa predimenzioniranom kesom novca, Alicu D. 1994, 17–22.

⁴¹⁸ Boucher S. 1973, 87, n. 139, fig. 139.

⁴¹⁹ Stilsku analogiju Merкуру iz Donjeg grada predstavlja figura Hermesa iz sela Arabadžievo, Ogenova Marinova L. 1975, 102, n. 100, fig. 100.

⁴²⁰ Tadin Lj. 1979, 16, kat. 22, sl. 21 a, b, c; Величковић М. 1972, 31–33, kat. 31, sl. 31, kat. 33, sl. 33, kat. 35, sl. 35; Ogenova Marinova L. 1975, 106, n. 109–110, fig. 109–110.

⁴²¹ Frapantna sličnost između statuete Merkura sa nepoznatog nalazišta i šest figura Merkura koje potiču iz okoline Prilepa i Negotina na Vardaru navodi na pretpostavku, prema M. Veličkoviću, da je ona ili nastala po uzoru na pomenute statue ili da i ona vodi poreklo iz okoline Prilepa, Величковић М. 1972, 35–36, kat. 44–49, sl. 44–49.

⁴²² Величковић М. 1972, 32, kat. 34, sl. 34.

⁴²³ Hermes Tot ili Hermes Trismegist, tvorac hermetičke filozofije i inkarnacija univerzalne misli – λογος, jeste zapravo nastao mešanjem atributa Hermesa i egipatskog boga Tota u vreme rimske dominacije, usled sličnih nadležnosti koje su pripisivane obojici bogova (glasnici bogova, dobročinitelji čovečanstva, izumitelji alfabeta, astronomije itd.). Već u III veku pre n. e. dolazi do stvaranja ikonografskog tipa Hermesa Tota, koji u potpunosti preuzima lik Hermesa, samo sa specifičnim perom ili lotosovim cvetom na glavi (negde u pratnji ibisa). Kao što je već pomenuto, razlikuje se od postojećih figurina Merkura jedino po peru umetnutom u kosu božanstva ili između krilca petasosa, Kroll W. 1912, 792–823; Cutler A. 1990, 5–32.

i 118, iz Starog sela.⁴²⁴ Stilski, očigledna je sličnost sa statuetom Hermesa Tota iz Osijeka, s tom razlikom što je u slučaju gornjomezijske figure muskulatura tela božanstva umešnije prikazana.⁴²⁵

Bronzana aplika Merkura iz Smedereva koja prikazuje nagog, golobradog boga u poluležećem stavu predstavlja jedini poznati ikonografski nalaz ove vrste u Gornjoj Meziji (kat. br. 116). Božanstvo je oslonjeno na levi kuk, u levoj ruci drži kaducej, a u desnoj pateru. Leđa su mu pokrivena ogrtačem, zakopčanim na grudima, a na glavi počiva krilati petasos. Očigledno je da je u pitanju predstava Merkura kako se odmara ili gosti, po uzoru na istovetne helenističke scene. Ikonografski sličan primerak Merкуру iz Smedereva predstavlja poznat primerak iz muzeja u Trevizu (Treviso).⁴²⁶ Stilski, aplika spada u stilizovane provincijske proizvode II ili III veka n. e.

Već pomenute dve figure Hermesa Tota iz Starog sela (kat. br. 117 i 118) prikazuju nago, golobrado božanstvo u stojećem stavu, sa krilatim petasosom iz koga izviruje pero i uobičajenim atributima – kaducejem i marsupijumom u rukama. Može se samo primetiti da u odnosu na statueta pod kat. br. 117, druga figura predstavlja znatno kvalitetniji lokalni rad.⁴²⁷ Izuzetno blisku ikonografsku i stilsku analogiju figuri Hermesa Tota pod kat. br. 118 takođe predstavlja statueta Hermes Tota iz Karnuntuma (Carnuntum).⁴²⁸ Obe statuete mogu se opredeliti u II ili prvu polovinu III veka n. e.

Pod provincijske proizvode II ili III veka n. e. potpadaju i dva bronzana Merkura iz okoline Negotina (kat. br. 119 i 120), koji predstavljaju ikonografski verne kopije *Hermesa kerdosa*, ali stilski spadaju u radove prosečnog kvaliteta.⁴²⁹ Najsrodniju analogiju Merkura pod kat. br. 118 nalazimo u Merкуру iz okoline Dižona (Dijon).⁴³⁰

Bronzane figure Merkura iz Tekije i Karataša (kat. br. 121 i 122) predstavljaju izuzetno kvalitetne importovane primerke statueta ovog božanstva. Ikonografski, obe statuete prikazuju nagog, golobradog Merkura u stavu kontraposta, sa glavom blago okrenutom na desnu stranu. Na glavama statueta nalazi se krilati petasos, a na nogama sandale sa krilcima. Jedinu razliku predstavljaju detalji, kao što je kornjača umesto kaduceja u ruci Merkura, pod kat. br. 121, i prisustvo hlamide na levom ramenu statuete pod kat. br. 122. Predstave Merkura sa kornjačom nisu česte, ali ni neuobičajene, s obzirom na svojevrsnu simboliku ove životinje kao Merkurovog pratioca.⁴³¹ Najbližu analogiju ovoj statueti iz Tekije predstavlja figura Merkura iz Tinjana, koja datira iz II veka n. e.⁴³² Treba, takođe, pomenuti i analogiju sa Merkurom iz Odenbaha (koji se razlikuje od statuete iz Tekije samo po nedostatku krilatih sandala) i dve figure Merkura iz Liona.⁴³³ Druga figura, Merkur sa Karataša svojom minucioznošću izrade i fizionomskom sličnošću sa portretima julijevsko-klaudijevske dinastije, potvrđuje da je reč o izuzetno kvalitetnoj importovanoj statueti, čiji je lik najsljedniji mlađim

⁴²⁴ Stilski analogne primere predstavljaju i tri statuete iz oblasti Stare Zagore i okoline Svištova, Ogenova Marinova L. 1975, 112–113, n. 122–124, fig. 122–124.

⁴²⁵ Tadin Lj. 1979, 29, kat. br. 58, sl. 56 a–b.

⁴²⁶ Simon E., Bauchhenss G. 1992, 500–554, 508, n. 49.

⁴²⁷ Treba pomenuti i sličnost sa aplikom Hermes–Tota iz okoline Đevdelije, koja kopira helenistički uzor, Antička bronza u Jugoslaviji 1969, 113, kat. br. 177, sl. 177.

⁴²⁸ Gschwantler K. 1994, 183–187, Abb. 1–4.

⁴²⁹ Figura iz Negotina pod kat. br. 20 pogrešno je datovana u I vek n. e. u skladu sa pretpostavkom o popularnosti kulta za vreme vladavine Nerona i Domicijana. Analogni primerci na kojima je primetna stilizacija i linearno oblikovanje muskulature, ukazuju na pozniji datum nastanka ove statuete, odnosno na II ili III vek n. e., Зотовић–Жунковић Љ. 1958/59, 209–214; Ogenova–Marinova L. 1975, 109, n. 115, fig. 115 i n. 116, fig. 116.

⁴³⁰ Lebel P., Boucher S. 1975, 51, n. 72, fig. 72.

⁴³¹ Poznato je da u grčkoj mitologiji veza Hermesa i kornjače potiče iz homerske Himne Hermesu, po kojoj je Hermes napravio liru od kornjačinog oklopa i docnije je poklonio Apolonu. Pausanija govori o brojnim kamenim figurama kornjača u Hermesovim hramovima u Grčkoj, a da je od davnina kornjača smatrana simbolom plodnosti svedoče brojni nalazi figurina ove životinje (od terakote, mermera, slonovače itd.) u hramovima boginja Atene i Artemide, Paus. VIII, 30. Vrlo zanimljiv podatak predstavlja nam pomen statue Hermesa koji drži kornjaču od koje namerava da napravi liru, koja je stajala u svetilištu Apolona Likija u Argosu, Paus. II, 19, 7. Međutim, dok je u grčkim predstavama kornjača rede prikazivana uz Hermesa, dotle je u rimskim predstavama ona čest pratilac Merkura (posebno uz petla u Galiji). Pod dvojakim karakterom kornjače misli se na kornjaču kao simbol plodnosti, ali i na njenu htonsku dimenziju, te kao atribut Hermesa ona samo naglašava istovetne aspekte ovog božanstva, Bevan E. 1988, 1–6.

⁴³² Reč je o verovatno importovanoj statueti izuzetno solidnog kvaliteta, Grupa autora 1971, 103, sl. 103.

⁴³³ Menzel H. 1960, 6, n. 9, T. 8–9; Boucher S. 1973, 64, n. 102, fig. 102; 69, n. 110, fig. 110.

portretima cara Kaligule.⁴³⁴ Teritorijalno, ali i stilski najbližu analogiju predstavlja Merkur iz Šapca,⁴³⁵ a ikonografski bliske predstave (sa hlamidom koja pada preko levog ramena i rukama do visine kolena) poznate su sa lokaliteta u Italiji i Galiji.⁴³⁶ Za razliku od prve statuete koja se datuje u II vek n. e., druga figura Merkura nastala je, verovatno, tokom I veka n. e.

Naredne tri bronzane statuete (kat. 123–125) takođe spadaju u ikonografski tip Merkura sa dugačkom hlamidom, koja pada preko levog ramena do visine kolena, s tom razlikom što figura Merkura iz Medijane predstavlja tip Hermesa Tota. Figura Merkura iz Bora (kat. br. 124) stilski je bliska statuetama Merkura iz Kramolina i Botevgrada, a figura Merkura iz Ravne analogna je po nedostatku petasosa (predstavljena su samo krilca) Merkuru iz Liona.⁴³⁷ Treba još pomenuti zapanjujuću ikonografsku i stilsku sličnost figure Merkura iz Ravne i Merkura sa lokaliteta Krepča u Bugarskoj.⁴³⁸ Predstava Hermesa Tota iz Medijane stilski korespondira sa već pomenutim primerima iz Stare Zagore i okoline Svištova. Sve tri figurine nastale su u II veku n. e. ili u prvoj polovini III veka n. e.

Skulptoralna kompozicija Merkura sa Plutonom iz Gračanice jedini je do sada poznati primerak ovoga tipa predstave na teritoriji Gornje Mezije (kat. br. 126). Merkur je predstavljen kao nago, golobrado božanstvo, koje u desnoj ruci drži kesu, a levom (preko koje je prebačena hlamida i u kojoj drži kaducej) grli Plutona prikazanog u obliku herme. Oko Merkurvih nogu nalaze se figure petla, kornjače, ovna i guštera.⁴³⁹ Ovako koncipirana kompozicija navodi na pretpostavku da ovde Merkur ne predstavlja Hermesa Psihopompa, već možda Hermesa Htoniosa. Iako nam ikonografski identična analogija nije poznata, treba pomenuti kompoziciju Merkura sa životinjama (petao, ovan, kornjača) iz Luvra, Merkura sa genijem, petlom, ovnom, kornjačom i jarcem iz Beča, kao i figuru Merkura sa petlom, kornjačom i jarcem iz okoline Otana (Autan) u Francuskoj.⁴⁴⁰ Stilski, statuarna predstava iz Gračanice umnogome zaostaje za pomenutim analogijama i po svojoj neveštoj obradi predstavlja lokalni proizvod iz II ili III veka n. e.

Bronzani primerak nagog, golobradog Merkura u stavu kontraposta, sa trorigim marsupijumom u desnoj ruci i hlamidom prebačenom preko levog ramena, predstavlja redak primer božanstva bez krilatog petasosa i kaduceja sa teritorije Gornje Mezije (kat. br. 127). Pažljivo oblikovane crte lica, kao i anatomske precizno predstavljena muskulatura ukazuju na kopiranje grčke skulpture iz V veka pre n. e., odnosno neke od rimskih kopija Polikletovog originala (ili statuete sa karakteristikama Polikletovog stila).⁴⁴¹ Ikonografski, analogna joj je figura Merkura sa nepoznatog lokaliteta (kat. br. 128), koja se razlikuje samo po prisustvu krilaca u kosi božanstva. Ujedno, treba pomenuti i vrlo brojne ikonografske analogije sa teritorije Galije.⁴⁴² Bronzana figura Merkura bez petasosa i njoj analogna statueta pod kat. br. 16, verovatno predstavljaju import iz I ili II veka n. e.

⁴³⁴ Poznato je da je Kaligula u početku svoje vladavine poštovao Merkura, Apolona i Marsa, kao i da je (ugledajući se na primer Avgusta) predstavljan sa Merkurvim atributima, kaducejem i hlamidom, Cerfaux L., Tondriau J. 1957, 343–344; Poulsen V. 1962, T. XC–XCII.

⁴³⁵ U pitanju je importovana bronzana figura Merkura iz mesta Grušići kod Šapca, koja predstavlja izuzetan rad nastao verovatno u drugoj polovini I veka n. e., Cerović M. 2001, 21–35. Ujedno i kod figure Merkura iz Grušića primećena je sličnost crta lica figure sa fizionomijom careva julijevsko-klaudijevske dinastije, tačnije Germanika ili Kaligule, Poulsen V. 1962, T. XC–XCII, fig. 54–55.

⁴³⁶ Boucher S. 1973, 70–79, n. 112–113 i n. 118–127, fig. 112–113 i fig. 118–127.

⁴³⁷ Boucher S. 1973, 67, n. 105, fig. 105; Ogenova–Marinova L. 1975, 103, n. 101–102, fig. 101–102.

⁴³⁸ Велков И. 1932, 311, Obr. 236.

⁴³⁹ Pomenute životinje, kao i prisustvo Plutona, jasno ukazuju na htonski karakter kompozicije. Petao je životinja koja je prikazivana i uz Merkura i uz Plutona, zbog svoje psihopompske dimenzije (kao i pas i konj), dok je simbolika kornjače kao htonskog simbola već pomenuta. Ovan je uz Merkura prikazivan u funkciji simbola plodnosti i snage koju božanstvo ima kao Mercurius sanctus, u ulozi zaštitnika pastira i stada (Hermes Kriofor), dok je gušter takođe simbol reprodukcije, ali i htonska životinja koja ovde možda predstavlja reducirani oblik zmije (koja je kao Agathos Daimon bila čuvar mrtvih), Campbell L. A. 1968, 17, 216.

⁴⁴⁰ Iz Galije je poznat znatan broj reljefnih i statuarnih predstava Merkura sa petlom i ovnom, kao što je kompozicija iz Liona, Boucher S. 1973, 84–85, n. 136, fig. 136; Siebert G. 1990, 369–370, n. 965–966, fig. 965–966; Lebel P., Boucher S. 1975, 46, n. 62, fig. 62.

⁴⁴¹ Najpoznatija od kopija Polikletove bronzane statue po kojoj su rađeni primerci ovoga tipa bronzanih figura Merkura jeste bronzana statueta Efeba sa lokaliteta Le fin Danensi (les Fins d'Annecy), poznata i kao éphèbe d'Annecy, nastala između 50. i 30. godine pre n. e. Hermes je predstavljen nag, bez marsupijuma i kaduceja, ali na nekim bronzanim figurama može se videti cornu copiae umesto kaduceja, Siebert G. 1990, 365; Boucher S. 1976, 95–102.

⁴⁴² Kao, na primer, figure Merkura iz Lion, Boucher S. 1970, 66, n. 104, fig. 104; 81, n. 131, fig. 131.

Ikonografski tip Hermes Tota predstavljen je figurama koje se vode pod kat. br. 129 i 130, a koje potiču sa nepoznatih lokaliteta. Prva statueta predstavlja daleko kvalitetniji rad, najverovatnije importovan proizvod iz II veka n. e. Njegovu najbližu ikonografsku i stilsku analogiju predstavlja kvalitetnija figurina Hermesa Tota sa Novog Beograda.⁴⁴³ Druga statueta (kat. br. 130) predstavlja uočljivo lošiji rad, koji se može pripisati lokalnom majstoru, a nastao je verovatno tokom II ili III veka n. e.

Dve bronzane figure Merkura (kat. br. 134 i 135) sa nepoznatog nalazišta predstavljaju ikonografski istovetan tip figura nagog boga sa uobičajenim karakteristikama, kesom i kaducejem, ogrnutog hlamidom preko levog ramena, u stavu sedenja ili možda jahanja (s obzirom na poznate predstave Merkura na ovnu).⁴⁴⁴ Razlike su uočljive samo u stilskim detaljima, kao što je nedostatak krilatog petasosa sa glave Merkura pod kat. br. 134 i znatno kvalitetnijoj obradi iste figure u odnosu na drugu. Ikonografske analogije pomenutih figura poznate su iz Galije, pri čemu treba pomenuti da je statueta gologlavog Merkura vrlo slična Merкуру grčke provenijencije, koji se nalazi u Muzeju lepih umetnosti u Lionu.⁴⁴⁵ Stilski, figura Merkura pod kat. br. 135, znatno je slabijeg kvaliteta, prevashodno zbog sumarne obrade lica i stilizacije tela. Obe figure su lokalni produkti iz II ili III veka n. e.

Izuzetno grub provincijski rad predstavlja bronzana figura iz Ripnja (kat. br. 136). Da nije atributa koje božanstvo drži u desnoj ruci (marsupijum), pravilna identifikacija statuete ni ne bi bila moguća. Stilski, u pitanju je vrlo grub i nevešt rad lokalnog majstora koji nije dobro poznao ni proporcije tela (prevelika glava figure, premršav torzo). Bronzana statueta iz Ripnja može se datovati u III vek n. e. Preostale tri bronzane figurine Merkura iz Gračanice, Kladova i Smedereva (kat. br. 137, 138 i 139), predstavljale su božanstvo sa uobičajenim atributima kaducejem i marsupijumom (koji nedostaju kod statueta iz Kladova i Smedereva) i po načinu obrade u pitanju su vrlo prosečni i nevešti provincijski proizvodi okvirno datovani u II-III vek n. e.

3. Lampa sa predstavom Merkura

Jedini nama poznati primerak lampe sa predstavom Merkura na disku iz Gornje Mezije potiče sa lokaliteta „Bazilika 1” iz Skoplja (kat. br. 140). Na disku je nag golobradi Merkur u stojećem stavu prikazan *en face*, glave blago okrenute na desnu stranu. U desnoj ruci, savijenoj u laktu, Merkur drži kesu, a u levoj kaducej. Pored njegove desne noge nalazi se jagnje. Ikonografski i teritorijalno najbliža analogna predstava poznata nam je iz sela Prilepac, s tom razlikom što je glava Merkura prikazana iz profila, kao i jagnje sa njegove desne strane.⁴⁴⁶ Stilski, lampa predstavlja solidan lokalni rad od fine gline oker boje, premazane blede crvenim firnisom. Datuje se u II vek n. e.⁴⁴⁷

4. Geme i kameje sa predstavom Merkura

Na predstavama gema i kameja sa teritorije Gornje Mezije, jedno od najčešće predstavljenih božanstava jeste bog Merkur. Do sada su utvrđene 24 geme i jedna kameja sa pred-

⁴⁴³ Hermes Tot sa Novog Beograda predstavlja mladičku figuru u stavu kontraposta, sa kaducejem u levoj i verovatno marsupijumom (atribut nedostaje) u desnoj ruci. Preko leve podlaktice Hermesa Tota prebačena je hlamida. Glava božanstva okrenuta je tri četvrti nadesno i na njoj se nalazi traka sa lovorovim vencem iz koga izviruju krilca, sa perom umetnutim između njih. Bronzani primerak Hermesa Tota sa Novog Beograda kopira grčki uzor Hermesa sa Androsa iz III veka pre n. e., a takođe predstavlja importovan rad iz I ili II veka n. e., Цермановић Кузмановић А. 1957, 47–51, sl. 1–5.

⁴⁴⁴ Булоклев Х. 1972, 189–193, obr. 4–5.

⁴⁴⁵ Boucher S. 1973, 65, n. 103, fig. 103 ; Lebel et Boucher, 1975, 56, n. 80, fig. 80.

⁴⁴⁶ Kokić M. 1934, 189–192, sl. 5.

⁴⁴⁷ Antičko Skupi 1984, 37–38; 57; kat. 46, sl. 46.

stavom ovog božanstva.⁴⁴⁸ Među njima možemo razlikovati devetnaest gema sa predstavom figure Merkura koji stoji, dva primerka gema sa predstavom Merkura koji sedi na steni i tri primerka gema sa predstavom biste božanstva.

Tip stojećeg, nagog Merkura sa marsupijumom i kaducejem u rukama predstavlja najčešći tip predstava Merkura na gemama iz Gornje Mezije. Određene alternacije ikonografskog rešenja takođe su potvrđene, a sastoje se od draperije koja pada sa leve, odnosno desne ruke božanstva ili predmeta (žrtvenik, *cornu copiae*), odnosno životinje (petao), koje se nalaze pored figure Merkura. Tip predstave stojećeg nagog Merkura nalazi ikonografski uzor u skulptoralnim delima helenističke umetnosti (koja su opet imala uzora u vajarskim delima iz V i IV veka pre n. e.). Na većem broju gema prikaz Merkura osrednjeg je kvaliteta ili čak sumaran, te treba istaći gemu nepoznate provenijencije (kat. br. 142), koja predstavlja izuzetan umetnički rad. Takođe, na većini primeraka Merkur je predstavljen u profilu, okrenut na desnu stranu, dok je na manjem broju gema božanstvo okrenuto glavom na levu stranu, sa marsupijumom u desnoj ruci, a kaducejem u levoj ruci (kat. br. 143 i 154). Ikonografski, najbliže analogije pomenutim primercima predstavljaju gema pronađene u Fojnici, Starom gradu na Hvaru, Budimpešti i Bonu.⁴⁴⁹ Na dve gema je uz Merkurovu nogu predstavljen petao (kat. br. 155 i 156), koji ovde ima možda funerarnu simboliku.⁴⁵⁰ Ujedno, na tri primerka je pored Merkurovih nogu prikazan žrtvenik (kat. br. 150, 163 i 164).

Tip predstave Merkura koji sedi na steni zastupljen je na dve gornjomezijske gema (kat. br. 160 i 161). Prva gema (kat. br. 160) predstavlja vrlo kvalitetan umetnički rad na kome je nag Merkur sa petasosom na glavi, prikazan kako sedi na steni, oslonjen na desnu ruku, a u levoj ruci drži kaducej okrenut nadole. Figura Merkura je vrlo detaljno i skladno predstavljena, dok je stena na kojoj sedi prikazana u vidu više okruglih kamenova. Za razliku od nje, drugi primerak (kat. br. 161) predstavlja sumaran rad lokalnog majstora koji je ne baš uspešno prikazao figuru Merkura koji sedi na steni sa jedva razaznatljivim marsupijumom u ruci.

Tri gema prikazuju bistu božanstva iz profila (kat. br. 162–164). Golobradi Merkur prikazan je iz profila, glave okrenute na desnu stranu, sa kratkom kovrdžavom kosom. Na prva dva primerka božanstvo ima krilati petasos, dok je na trećem gologlav. Na sve tri gema crte Merkurovog lica prikazane su solidno, ali same po sebi ne bi omogućile identifikovanje mladičke biste da na glavi ne nosi petasos, odnosno da se u pozadini jasno ne raspoznaju konture kaduceja. Ikonografski, poznate su tri vrste predstava Merkurove biste iz profila na rimskim gemama:⁴⁵¹

1. sa krilatim petasosom,
2. bez krilatog petasosa, sa kaducejem u pozadini,
3. sa krilatim petasosom i kaducejem u pozadini.

Analogni ikonografski primerci trećem primerku gema nepoznate provenijencije (kat. br. 164) predstavljaju gema iz Berlina, dve gema iz Beča, gema iz Minhena i gema iz Hanovera.⁴⁵² Treba pomenuti i dve gema iz Smirne, kao i primerak koji potiče sa nepoznatog lokaliteta u Jugoslaviji.⁴⁵³

Kameju nepoznate provenijencije sa predstavom gologlavog i golobradog Merkura ostavili smo za kraj, jer je opredeljena u grupu kameja *dubitandae*. Na njoj je božanstvo prikazano iz profila (kat. br. 165). Pero koje izviruje iz kratkih kovrdža navodi na zaključak da je reč o prikazu Hermes Tota. Crte lica jasno su predstavljene, sa nešto većim nosom i

⁴⁴⁸ Predstave Merkura na gemama se pojavljuju se već tokom klasičnog i helenističkog perioda, a česte su (mada ne i najrasprostranjenije) tokom rimske vladavine, Нововић Кузмановић И. 2006, 65.

⁴⁴⁹ Patsch C. 1897, 173–176, cat. 4, fig. 6; Kirigin B. 1976, 205–216, kat. 3–4; Simon E., Bauchhenss G. 1992, 512, cat. 115, fig. 115; Platz–Horster G. 1984, 95, cat. 87, T. 24, fig. 87.

⁴⁵⁰ Нововић Кузмановић И. 2006, 67.

⁴⁵¹ Simon E., Bauchhenss G. 1992, 510–511.

⁴⁵² Ibid, 511, n. 95–99, fig. 95–99.

⁴⁵³ Marshall F. H. 1907, cat. 484 i 503, Pl. XIV. Gema sa nepoznatog lokaliteta iz Jugoslavije sada se nalazi u J. Paul Getty muzeju, Spier J. 1992, 144, cat. 401, ph. 401.

isturenijom bradom. Kao što je već pomenuto, ova kameja spada u grupu kameja *dubitandae*, odnosno kameja koje kopiraju antičke primerke, a potiču iz docnijeg perioda.⁴⁵⁴

5. Nakit sa predstavom Merkura

Predstava Merkura potvrđena je na bronzanom prstenu nepoznate provenijencije, gde je Merkur prikazan kao nag golobrad mladić koji stoji u stavu *kontraposta*, sa hlamiđom preko leve ruke i predmetom sličnim kaduceju u desnoj ruci (kat. br. 166). Glava figure predstavljena je u profilu, dok je telo prikazano *en face*. Iza Merkura nalazi se četvoronožna životinja (ovan?). Ikonografski, analogiju predstavi sa gornjemezijskog prstena predstavljaju predstave poznate sa gema nepoznate provenijencije, primerka iz Ksantena (Xanten), kao i primerka iz Vircburga (Wurzburg).⁴⁵⁵ Stilski, iako su profil figure i detalji (poput kese) jasno izvedeni, telo figure predstavljeno je neproporcionalno.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ I. Popović smatra da se ne može pouzdano utvrditi da li je u pitanju antički ili postantički proizvod, Поповић И. 1989, 45.

⁴⁵⁵ Gema nepoznate provenijencije sada se nalazi u Džon Pol Geti (J. Paul Getty) muzeju, četvoronožna životinja prikazana iza Merkura jeste ovan, a datuje se (kao i naš primerak) u I vek n. e., Spier J. 1992, 104, cat. 254, ph. 254. Na gemi iz Ksantena, četvoronožna životinja je takođe ovan, Platz Horster G. 1987, 91, cat. 157, T. 32/157; Simon E., Bauchhenss G. 1992, 512, cat. 120.

⁴⁵⁶ Zbog toga što nije u direktnoj vezi sa kultom boga Merkura, u okviru kataloga nije navedena vrsta staklenih posuda poznatih kao Merkur bočice. Međutim, zbog ikonografske povezanosti ovog tipa toaletnih bočica sa bogom Merkurom, treba ukratko pomenuti da su dobile ime po čestim predstavama ovoga božanstva (ili pak, njegovih životinjskih pratioca kao što su ovan, petao i kornjača) na dnu posude, a koristile su se za čuvanje kozmetičkih i medicinskih preparata (mirisa, masti). Osnovne odlike ove vrste bočica predstavljaju prizmatični recipijent (koji može biti četvrtast ili heksagonalan) i dug, cilindričan vrat. Na teritoriji Gornje Mezije registrovano je 8 fragmentovanih i celih Merkur bočica sa četvrtastim i 2 primerka sa heksagonalnim recipijentom. Tip Merkur bočica sa četvrtastim recipijentom pronađen je na lokalitetima Kostol (3 primerka), Kostolac (1 primerak) i 4 primerka iz arheološke zbirke Dunjić nepoznate provenijencije. Dva primerka drugog tipa Merkur bočica sa heksagonalnim recipijentom takođe su nepoznate provenijencije (iz arheološke zbirke Dunjić). Gornjomezijski nalazi Merkur bočica potiču iz perioda od I do III veka n. e., Ružić M. 1994, 20, kat. 119–128; Kirigin B. 1980, 64, kat. 2, sl. 2; Simon–Hiervard D. 2002, 343; Damevski V. 1974, 65–79, T.VII/4. U prilogu pretpostavci da se figura Merkura pojavljuje i na drugim tipovima toaletnih posuda svedoči, na primer, medaljon sa kutijice za šminkanje iz grobnice u Miklavžu (okolina Maribora), pri čemu je ovde ikonografska predstava Merkura u vezi sa njegovom simbolikom boga blagostanja, Pahič S. 1969, 35–109.

IX KULT I ASPEKTI MERKURA U GORNJOJ MEZIJI

1. Odnos rimskih imperatora prema kultu boga Merkura

Među božanstvima koje propagira u oficijelnoj ideologiji, Avgust izdvaja Merkura upravo zbog njegove simbolike dobročinitelja, kao i onoga koji donosi blagostanje i sreću.⁴⁵⁷ Bez namere da ulazimo detaljnije u eventualne drugačije razloge Avgusta za odabir Merkura kao jednog od „svojih” božanstava, pomenućemo samo da je Merkur za Avgusta *pacifer* i onaj koji obezbeđuje obilatost i bogatstvo među ljudima.⁴⁵⁸ Stoga su i monetarne predstave Avgusta sa Merkurom bezbrižne i poetične.⁴⁵⁹ Kaligula je, takođe, u svoj izbor božanstava uvrstio Merkura, pa se čak i predstavljao sa njegovim atributima.⁴⁶⁰ Neron je isto tako imao običaj da se prikazuje poput Merkura, u govorničkoj pozi. I Vespazijan, koji pokušava da se vrati Avgustovom uzoru, ukazuje predstavama sa monetarnih emisija na poštovanje jednog od Avgustovih omiljenih božanstava – Merkura.⁴⁶¹ Trajanova vladavina, iako u znaku boga Herkula, takođe beleži poštovanje božanstava avgustovske tradicije, kao što su: Roma, Vesta, Mars i Merkur.⁴⁶²

Iako izdvajanje Merkura nije zabeleženo u oficijelnoj religiji Antonina Pija i Marka Aurelija, monetarne predstave svedoče o njihovome ličnom stavu prema svemu onome što Merkur simboliše.⁴⁶³ Početkom svoje vladavine, Komod se, isto kao Neron, predstavlja u odori i sa atributima boga Merkura, a čak je zabeleženo i njegovo posedovanje zlatnog kaduceja sa kojim je sedeo na prestolu.⁴⁶⁴ Od narednih careva i Valerijan predstavlja Merkura na svojim monetarnim predstavama, kao i Galijen na čijim emisijama su prisutne predstave

⁴⁵⁷ Pored Apolona, Marsa, Venere i Silvana, Avgust bira i Merkura kao božanstvo koje će najpodesnije oglašiti pax augusta, Étienne R. 1974, 340–342.

⁴⁵⁸ Misli se na tumačenja Avgustovog izbora u kontekstu simbolike Hermes–Trismegistosa, odnosno Hermes logios, Combet Farnoux B. 1981, 488–489; Deonna W. 1920, 5. Međutim, direktna veza Avgusta sa bogom Merkurom nikada nije eksploatisana u političkoj ideologiji – naklonost prema bogu je izražavana u umetnosti, poeziji i votivnim natpisima. Razlog se verovatno može pronaći u propagandi Marka Antonija da je Avgust imao pretke među zanatlijama i trgovcima, te bi poređenje sa bogom koji je zaštitnik trgovaca, bilo previše sramotno za Avgusta koji se smatrao divi filius, Fishwick D. 1993, 88.

⁴⁵⁹ Kao npr. monetarna predstava gde je na aversu prikazana bista Avgusta, a na reversu figura Merkura koji sedi na steni i svira liru, Mattingly H. 1968, I, 62, n. 25.

⁴⁶⁰ Odluka Kaligule da oponaša boga Merkura svodila se na carevo oblačenje u dugačku hlamidu i nošenje beloga štapa i pričvršćenih krila, Cerfaux L., Tondriau J. 1957, 344.

⁴⁶¹ Za vreme Vespazijanove vladavine kuju se monetarne predstave Merkurove glave sa krilatim petasosom i kaducejem u pozadini, ali i sa atributima svojstvenim Merkurom (na aversu krilati petasus, na reversu krilati kaducej), Mattingly H. 1968, II, 219, n. 29–32. Sadržaj Vespazijanovog edikta o privilegijama učitelja i lekara (u pitanju je bilingvalni natpis pronađen na mermernom spomeniku iz Pergama 1934. godine), potvrđuje da je car smatrao Merkura patronom mudrosti i inteligencije, uglađenog ponašanja i vrline, Coleman-Norton P. R., Bourne F. C. 1961, 151.

⁴⁶² Monetarne predstave sa bustom Merkura i u pozadini kaducejem na aversu i prikazom Odiseja koji sreće svog psa Argosa na reversu, Mattingly H. 1968, II, 306, n. 780.

⁴⁶³ Na novcu Antonina Pija predstavljena je na aversu ovenčana glava cara, a na reversu krilati kaducej između dva prekrštena roga izobilja, Mattingly H. 1968, II, Ibid., 44, n. 705. Na novcu Marka Aurelija prikazivana je na aversu ovenčana bista cara, a na reversu figura Merkura u stojećem stavu, sa paterom i kaducejem, Mattingly H. 1968, II, 237, n. 308.

⁴⁶⁴ Cerfaux L., Tondriau J. 1957, 365.

njega samog sa atributima boga, kao i natpis *Mercurio Consenti*.⁴⁶⁵ Vreme vojnih previranja i tzv. vojne anarhije doprinosi da prvi u nizu careva Ilira, Klaudije Gotski, takođe priziva uzore iz Avgustove epohe, što se jasno vidi na njegovim monetarnim predstavama, na kojima često figurira Merkur.⁴⁶⁶ I na novcu Klaudijevog naslednika, Aurelijana, vidimo istovetne predstave.⁴⁶⁷ Međutim, u zvaničnoj ideologiji sledećih careva preovlađuju sasvim drugačiji uzori od onih u kojima bi bila korisna simbolika Merkura, te je ovo božanstvo istisnuto drugim bogovima poput Sola, Marsa, Herkula itd.

2. Penetracija, difuzija i funkcije boga Merkura u Gornjoj Meziji

Kult Merkura na teritoriji Gornje Mezije dokumentovan je sa svega dva epigrafska spomenika, tri mermerne skulpture, 38 bronzanih figurina i 24 geme. Analiza votivnih spomenika posvećenih Merкуру nije nam mnogo pomogla u sagledavanju funkcija koje je ovo božanstvo moglo imati na teritoriji Gornje Mezije, s obzirom na to da se na oba spomenika njegovo ime spominje bez epiteta. Na teritoriji drugih provincija Merkur se, uglavnom, pominje pod epitetima: *augustus, conservator, consentius, fatalis, felix, finitimus, gubernator, melevolus, negotiator, nundiator, repertir, sanctus, sacrum* i *viator*, dok teritorija Galije ubedljivo prednjači ne samo u brojnosti, već i u raznolikosti epiteta, većinom lokalnog porekla.⁴⁶⁸ Takođe, s obzirom na to da je reč o samo dva, odnosno tri do sada potvrđena nalaza gornjo-mezijskih votivnih spomenika (izgubljeni natpis posvećen Merkuriusu Naisatusu), njihova provenijencija iz Kostolca, Peći i verovatno okoline Niša ne pomaže nam u tumačenju koncentracije Merkurovog kulta. Možemo samo da pretpostavimo da se u vidu Merkura Naisatusa poštovalo neko od lokalnih božanstava nepoznate nadležnosti (moguće zaštitnik trgovaca i trgovine, putnika i puteva ili ijatričko božanstvo).⁴⁶⁹ Na teritoriji Gornje Mezije do sada nisu konstatovane ni reljefne predstave Merkura, kakve su nam poznate sa teritorije Trakije, Dakije, Galije ili Germanije, niti pak sarkofazi sa predstavom Merkura psihopompa.⁴⁷⁰

Nalazi fragmentovanih mermernih skulptura Merkura takođe nisu bili od veće pomoći, s obzirom na činjenicu da samo jednu skulpturu nesumnjivo možemo identifikovati kao Merkura, a ona je pronađena u Kostolcu. Za ostale dve fragmentarne skulpture iz Kostolca i Smedereva, takođe nemamo dovoljno (ili bar minimalno) elemenata, koji bi ukazali na

⁴⁶⁵ Poznate su monetarne predstave sa bismom Valerijana na aversu i figurom Merkura sa kesom i kaducejem, na reversu, Webb P. 1968, 54, n. 214. U težnji samopromocije kao cara mira i prosperiteta, Galijen se identifikovao sa Merkurom, ponajpre iz razloga jer je bog bio jedno od božanstava kojima je Avgust bio naklonjen, De Blois L. 1976, 126, 130, 162. Na Galijenovim monetarnim predstavama sa natpisom *Mercurio Consenti*, na aversu je prikazana careva ovenčana bista, a na reversu nilski konj, Webb P. 1968, 152, n. 242;

⁴⁶⁶ Merkur je, uglavnom, prikazan u stojećem stavu, sa kaducejem i kesom, Ibid, 185, n. 607; 187, n. 634; 188, n. 653; 217, n. 84 itd.

⁴⁶⁷ Merkur je predstavljen na istovetan način, kao na novcu Klaudija Gotskog, Ibid, 303, n. 336.

⁴⁶⁸ Na teritoriji Panonije, Merkur se pominje kao Augustus, Kolšek V. 1968, 277; na teritoriji Dakije se pominje na 16 natpisa, kao augustus, conservator, consentius, i gubernator, Bodor A. 1989, 1106–1107; na lokalitetu Kangue el Bej (Khanguet el Bey) iz severne Afrike potvrđen je do sada jedini natpis posvećen Merкуру Fatalisu Augustusu, koji se po mišljenju autora odnosi na Merkurovu dimenziju psihopompa, Khanoussi M. 1990, 647–649; na teritoriji Donje Mezije Merkur je poznat kao Sanctus, Георгиев П. 1974, 97; na teritoriji Galije kao alaunus, arcecius, arvernus, atusmerios, canetonensis, cissonius, cultor, dumias, moccus, negotiator, nundiator, teutates, tourenus, viator i visucius, Legrand A. 1904, 1821–1822; Thevenot E. 1968, 76–94. Poznat je i natpis iz Kolčestera u Britaniji, posvećen Mercurius Andescocivoucus, odnosno Merкуру sa funkcijom „Velikog pokretača”, Birley E. 1986, 74.

⁴⁶⁹ Ukoliko bi se natpis doveo u vezu sa privrednim procvatom Naisa, možda bi se moglo pretpostaviti da je reč o božanstvu koje takođe, kao i rimski Merkur, simboliše bogatstvo i blagostanje.

⁴⁷⁰ Mermerne reljefne ploče sa predstavom Hermesa sa uobičajenim atributima – kaducejem i kesom novca, kao i psom i pticom (?) su poznate sa lokaliteta Cosev kamen u okolini Kratova, Вулић Н. 1941–48, 312, br. 95; zatim sa lokaliteta Goražde i Donji Unac, Imamović E. 1977, 149–151, sl. 139–140; u Dalmaciji na lokalitetima Vis, Magnum, Salona, Split, Vid i Muč, Ibid, 150; istovetne predstave su izuzetno brojne na lokalitetima u dolini reke Marice (Plovdiv, Stara Zagora itd.), Младенова Я. 1967, 40–48; Velkov V., Gerassimova Tomova V. 1989, 1357–1358; u Dakiji je takva predstava poznata sa fragmentovanog reljefa iz Drobete, Petolescu C. C. 1976, 287–302; do sada je potvrđeno nekoliko stotina kulturnih spomenika posvećenih Merкуру sa teritorije Galije (posebno u oblasti Liona, dok je znatno manja koncentracija zabeležena u zapadnom delu provincije), a na teritoriji Belgije i Germanije preko 300 reljefnih predstava, Thevenot E. 1968, 72; Pored predstava Hermesa psihopompa, sa sarkofaga potiču i scene Merkura koji drži pokojnika za ruku i odvodi ga na nebo, Cumont F. 1966, 81, 337.

nadležnost Merkura kao na primer boga trgovine, zaštitnika puteva ili ijatričko božanstvo.⁴⁷¹

Imajući u vidu prethodno rečeno, fokusirali smo se na najbrojniju grupu kulturnih spomenika posvećenih Merкуру – bronzane figurine i na osnovu njih pokušali smo da rastumačimo neke od aspekata pod kojima je Merkur poštovan. Nalazi bronzanih figura na lokalitetima kao što su: Arčar, Beograd, Smederevo, Selevac, okolina Negotina, Tekija, Karataš, okolina Bora, Ravna, Medijana, Gračanica, Ripanj i okolina Skoplja (ovde treba ubrojiti i statuete nepoznate provenijencije), ukazuju na to da one potiču sa većih komunikacionih centara ili sa lokaliteta na limesu. Ujedno, primećuje se da je koncentracija bronzanih statueta isključivo ograničena na severni, istočni i južni deo Gornje Mezije, za razliku od zapadnoga dela provincije. To se može dovesti u vezu sa urbanizovanim većim centrima u okviru kojih su statuete i nalažene, ali i sa delom populacije među kojom je Merkur bio posebno omiljen – vojskom i trgovcima. I jedni i drugi poštovali su ga prevashodno kao božanstvo izobilja i blagostanja, ali i kao zaštitnika puteva i putnika.⁴⁷² Odatle, uostalom, i njegov atribut, putnički šešir *petasos*, sa krilcima koja simbolizuju brzinu i sveopštu prisutnost ovoga božanstva. Usled svoje višeslojne simbolike, Merkur je uživao izuzetnu popularnost među običnim stanovništvom.⁴⁷³ Potvrdu Merkura kao zaštitnika putnika i puteva, nalazimo i u mnogobrojnim natpisima i nalazima bronzanih statueta sa lokaliteta rajnskog limesa.⁴⁷⁴

Međutim, zastupljenost određenih ikonografskih tipova među primercima sitne bronzane plastike (npr. kompozicija Merkura sa Plutom), naveli su nas da pomislimo na još jednu nadležnost Merkura – kao psihopompa. I ovu funkciju Merkur preuzima iz mitologije Hermesa, koji vrlo rano postaje povezan sa podzemljem i mrtvima. Već u Homerovoj „Odiseji”, Hermes biva nazvan epitetom „okupljač duša” koji aludira na njegov docniji epitet *pompas*, u prevodu *vodič duša mrtvih*.⁴⁷⁵ Kao i Hermes, Merkur je *psihopomp* – onaj koji nežno (Hermesov epitet *ακάκηρα*, u prevodu *bezbolno*) oslobađa duše pokojnika i otpravlja ih u svet mrtvih. Sa krilatim petasosom, kaducejem i krilatim sandalama, Merkur predstavlja pravog posrednika između sveta živih i sveta mrtvih, sveta ljudi i sveta bogova.⁴⁷⁶ Tako u rimskoj funerarnoj ikonografiji, predstave Merkura prikazuju ga, uglavnom, u društvu drugih htonskih božanstava (Pluton, Herkul), kako vodi pokojnika za ruku na nebo ili kako u dvokolicama odvozi pokojnika ka zvezdama.⁴⁷⁷ Samo na jednom od epigrafskih spomenika iz Gornje Mezije pominje se Merkur u društvu sa drugim božanstvima, a s obzirom na to da su u pitanju Liber i Libera, pre će biti da su oni predstavljeni u funkciji božanstava blagostanja i izobilja

⁴⁷¹ Poznato je, na primer, da je Hermes na Peloponezu i u Arkadiji poštovan kao zaštitnik izvora, kao i da su herme predstavljale indiciju putniku namerniku gde je u blizini voda, Kerényi K. 1987, 64. Merkurovo poštovanje kao ijatričkog božanstva je, na primer, zabeleženo na kulturnim spomenicima i u manje romanizovanim oblastima Trakije i Donje Mezije (votivni reljefi Hermesa i tri nimfe takođe ukazuju na Merkurovu ijatričku funkciju), Richter G. 1969, 166, fig. 119; Takođe, predstave Merkura sa Asklepijem su poznate sa dva mermerna reljefa iz Rima i Vatikana, Simon E., Bauchhens G. 1992, 520, n. 244–245. U Galiji je, međutim, na više lokaliteta i pod više različitih epiteta potvrđena nadležnost Merkura kao ijatričkog božanstva, negde samo u epigrafskim natpisima posvećenim Mercurius Sanctus i sa konsekracionom formulom pro salute, a negde na anepigrafskim reljefnim predstavama Merkura i ženske osobe (Nimfa, Rosmerta?), Thevenot E. 1968, 87–89.

⁴⁷² Jasno je da je u pitanju preuzeta funkcija Hermesa kao boga putnika i trgovaca, koji se povezuje sa putevima usled značenja njegovog imena koje se može prevesti kao “kamene gomile”, a koje su u Grčkoj predstavljale međe i putokaze. U toj funkciji stoje i epiteta Hermesa enodios (onaj koji je pored puta) i hodios (onaj koji pripada putovanju), Kerényi K. 1987, 15.

⁴⁷³ Merkur je zaštitnik trgovaca, putnika, gospodar ljudskih duša, ali i gospodar magije i snova, posrednik između bogova i ljudi, ali i zaštitnik stada i pašnjaka, Ibid, 20, 40, 45.

⁴⁷⁴ Thevenot E. 1968, 76.

⁴⁷⁵ Kerényi K. 1987, 8–9.

⁴⁷⁶ Analize ikonografskih predstava Hermesa sa krilatim petasosom, kerikeonom i krilatim sandalama, su ukazale da se u funkciji psihopompa, Hermes predstavlja na ovaj način, Siebert G. 1990, 384–385. Naravno, usled serijske produkcije bronzanih figura Merkura (misli se prevashodno na kasne i šematizovane predstave ovog božanstva konstatovane na jugu Gornje Mezije), mi se ne možemo osloniti na prethodnu konstataciju.

⁴⁷⁷ Neke od takvih primera predstavljaju scena sa sarkofaga u muzeju u Rimu, na kojoj su predstavljeni Merkur, Pluton i Proserpina ili scena sa sarkofaga iz Luvra, na kome je prikazan Merkur koji odvodi dušu pokojnika, Cumont F. 1966, 29, 319. Takođe, poznati su i votivni reljefi Merkura sa zmijom (ili zmijama), česti na teritoriji centralne i istočne Galije, Thevenot E. 1968, 84. Treba pomenuti simboliku mladića odevenih poput Hermesa psihopompa, koji su u pratnji demona podzemlja Harona iznosili pobeđene gladijatore iz kruga amfiteatra i tako simbolično predstavljali boga koji je uznosio duše pokojnika u život posle smrti, Antički teatar na tlu Jugoslavije 1979, 36.

ili zaštitnika trgovine, nego sa htonskom dimenzijom.⁴⁷⁸ Merkur se na teritorijama susednih provincija javlja u društvu Silvana, Herkula, Dijane, Dionisa, Fortune, Tračkog konjanika, Mitre itd.⁴⁷⁹ Veza između Merkura i Mitre posebno je zanimljiva, pošto se, usled Merkurove psihopompske uloge, Mitra čak izjednačava sa njime, kao što je slučaj sa natpisom na kome se Mitri čini zavet kao *Apollo Mithras Hermes*.⁴⁸⁰ Ujedno, ne treba preći preko mogućnosti da su neke od bronzanih figurina Merkura uobičajene ikonografije možda i signifikovale njegovu funkciju ijatričkog boga. S obzirom da su neke od statueta svakako stajale u privatnim lararijima, ne možemo biti sigurni da se neki od poštovaoca boga nisu klanjali upravo njegovim moćima boga izlečenja i zdravlja.

Ovde, takođe, treba pomenuti predstave Merkura i njegove majke, boginje Maje, poznate sa teritorije Galije. Naime, među predmetima iz ostave iz Nove Božurne, nalazi se i srebrna patera sa reljefno ukrašenom drškom sa rozetama u uglovima.⁴⁸¹ Ikonografski motivi predstavljeni na dršci patere prikazani su u tri zone (gledano od vrha drške): u prvoj zoni nalazi se ženska figura u stojećem položaju, oslonjena laktom leve ruke na stub. Na zemlji, pored njenih nogu, nalazi se kesa. U drugoj zoni prikazan je hram manjih dimenzija sa čije se obe strane nalazi po jedno drvo. U trećoj zoni predstavljena je figura Prijapa i scena žrtvovanja nad oltarom. Na oba dela koja spajaju dršku patere sa obodom prikazana je figura ovna kako jede voće iz korpe i štap (*pedum*) na zemlji. Kako I. Popović navodi, dve patere sa sličnim ikonografskim rešenjima na drškama pronađene su na lokalitetima Šatuzanž (Chatuzange) i Renije u istočnoj Galiji.⁴⁸² Boginja predstavljena u prvoj zoni drške patere iz Šatuzanža, odnosno u drugoj zoni drške patere iz Renije, identifikovana je kao boginja Maja (Rozmerta), što bi upućivalo na verovatnoću da je na predstavi drške patere iz Nove Božurne takođe prikazana boginja Maja.⁴⁸³ Naime, na ovakvu pretpostavku upućuju ne samo kaducej koji boginja drži u ruci, već i kesa predstavljena pored nogu boginje. Zanimljivo ikonografsko rešenje nalazi se i na dršci patere iz muzeja u Torinu, sa istim rasporedom zona i sličnim predstavama, sem što je u prvoj zoni umesto boginje Maje, prikazan bog Merkur. I. Popović pretpostavlja da je usled izjednačenosti galske boginje Rozmerte sa Majom, Merkurom majkom, došlo do zamene muškog božanstva njegovim ženskim pandanom.⁴⁸⁴ S obzirom na to da se usled stilske i ikonografske sličnosti na drškama patera iz Nove Božurne, Šatuzanža i Renije može pretpostaviti njihovo poreklo iz iste radionice galske provenijencije, moguće je da se ostava iz Božurne nalazila u posedu nekog od galskih stanovnika koji je živeo u Gornjoj Meziji.⁴⁸⁵ Druga opcija bila bi izrada patere po uzoru na galski original, u nekoj od lokalnih

⁴⁷⁸ Radi se o već pomenutom votivnom spomeniku iz Dakije, na kome su zajedno predstavljeni Herkul, Merkur i Liber Pater kao htonska božanstva.

⁴⁷⁹ Epigrafski spomenici i predstave Merkura i Silvana su poznati sa teritorije Dalmata, ali i Dakije, Abramić M. 1932, 49–55; Bojanovski I. 1977/78, 116, 122; zajednička predstava Herkula, Merkura i Nike je poznata iz Kavadora, Čremošnik I. 1956, 111; predstava Dijane i Merkura je poznata sa teritorije antičkog Ridera, Abramić M. 1932, 49; scene Hermesa sa Dionisom potiču sa lokaliteta Barakovo i Blagoevgrad, Velkov V., Gerassimova–Tomova V. 1989, 1358; predstava Merkura sa Fortunom je poznata sa dačkog lokaliteta Alba Iulia, Bodor A. 1989, 1108; kompozicija Merkura sa Dionisom i Tračkim konjanikom potiče sa nepoznatog dačkog lokaliteta, Bordenache G. 1960, 489–509.

⁴⁸⁰ U okviru mitreuma iz Stokštadta (Stockstadt) u Nemačkoj su pronađene čak četiri statue boga Merkura, Toynbee J. M. C. 1986, 61. Takođe, na natpisu iz Apulije se čini zavet Merkuru Inviktusu i Heliosu Mithri, a povod je zdravlje dedikanta (poznato je da u iranskom miljeu Merkur ima moć Inviktusa i da je njegova molitva najpotentnija od svih drugih. Stoga se on tumači i kao ijatričko božanstvo i kao psihopomp, Campbell L. A. 1968, 213–214. Naravno, Merkur je poznat i kao patron jednog od sedam stepena inicijacije mitraizma – corax–a, Parrish D. 1994, 193–204.

⁴⁸¹ O predmetima iz ostave iz Nove Božurne pogledati Поповић И. 1999, 75–84 sa daljom literaturom.

⁴⁸² U pitanju su primerci patera sa sličnim ikonografskim predstavama na drškama, takođe karakteristično podeljenim u tri zone. Na dršci patere iz Šatuzanža je u prvoj zoni prikazana ženska figura naslonjena na stub, sa atributima roga izobilja i kaduceja u rukama i kesom postavljenom levo od figure. U drugoj zoni je predstava hrama između dva drveta, a u trećoj zoni je prikazana ženska figura u polusavijenom položaju nad oltarom kako pali baklju. Na prvoj zoni drške patere iz Renije je prikazana ženska figura sa krunom u obliku gradskih zidina (*corona muralis*). U drugoj zoni je predstavljena ženska figura sa atributima roga izobilja i kaduceja u rukama i kesom postavljenom desno od figure. U trećoj zoni se može videti scena žrtvovanja pored boga Prijapa, Ibid, 76–77.

⁴⁸³ Boginja sa drške patere iz Nove Božurne je do sada identifikovana kao Fortuna ili Felicitas, Jovanović A. 1978, 80; Ibid, 78.

⁴⁸⁴ Поповић И. 1999, 79.

⁴⁸⁵ Ibid, 81.

radionica.⁴⁸⁶ U bilo kom od ova dva slučaja izvesno je prisustvo galskog elementa u oblasti Gornjih Branetića, koje se možda može povezati sa galskim doseljenicima koji su radili u okviru rudnika na Rudniku, u blizini Gornjih Branetića. Već smo u više navrata pomenuli izuzetnu popularnost boga Merkura u Galiji, pa je logično pretpostaviti održavanje njegovog kulta i među doseljenicima galskog porekla u oblastima Gornje Mezije, kao što je slučaj sa teritorijom Rudnika.

Nažalost, pretpostavka o eventualnom svetištu Merkura na teritoriji Gornje Mezije ostaje u domenu nagađanja. Iako su hramovi ovoga boga potvrđeni na teritorijama drugih rimskih provincija, za sada se samo može pretpostaviti da je Merkur kao ijatričko božanstvo bio poštovan u zajednici sa nekim od božanstava iste nadležnosti, kao i da brojnost bronzanih figura svedoči o tome da je verovatno većina njih stajala unutar privatnih lararija, gde je Merkur verovatno poštovan kao simbol bogatstva i sreće.⁴⁸⁷ Što se tiče Merkurvih dedikanata, s obzirom na popularnost božanstva, među njima je bilo i obrazovanih Italika, romanizovanog stanovništva, legionara, beneficijara, trgovaca, zanatlija, ali i oslobođenika, robova, imigranata – dakle, pripadnika svih socijalnih statusa, različitog porekla i različitih zanimanja.

⁴⁸⁶ Ibid, 82.

⁴⁸⁷ Na lokalitetu Savaria je potvrđen zajednički hram posvećen Jupiteru Optimusu Maksimusu i Merкуру, koji je verovatno osnovan za vreme vladavine Vespazijana, Jenő F. 1998, 67. Takođe, sudeći prema natpisu iz Kelna može se pretpostaviti postojanje hrama u tom gradu, posvećenog Mercurius Avgustus, Römer am Rhain 1967, 40, 57–58.

X ZAKLJUČAK

Posle više od osamdeset godina od objavljivanja prve i jedine do sada poznate sinteze o antičkim kultovima u Gornjoj Meziji, sakupilo se dovoljno novih epigrafskih i arheoloških nalaza koji bi, uz sagledavanje i revidiranje ranije potvrđenih, omogućili jedan širi uvid u problematiku tumačenja rimskih kultova Herkula i Merkura na teritoriji ove provincije. Svaki od nalaza bilo od manjeg ili većeg značaja, je osvetlio neku od manje poznatih ili potpuno nepoznatih funkcija ovih božanstava, kao i njihove međusobne veze. U cilju odgonetanja stepena zastupljenosti različitih političkih, filozofskih i socijalnih dešavanja, koji su se manifestovali kroz oficijelnu i ličnu ideologiju imperatora rimske države, pokušali smo da u vidu sintetičke studije o kultovima Herkula i Merkura pružimo i nove rezultate u prilog poznavanju i proučavanju kultova ovih božanstava u Gornjoj Meziji.

Analiza celokupnog epigrafskog i arheološkog materijala nas je navela da revidiramo razmišljanje sa kojim smo počeli tumačenja ova dva kulta, a koje se odnosilo na pretpostavljenu popularnost boga Herkula u odnosu na Merkura. Tamo gde bi Herkul bio znatno zastupljeniji od Merkura (votivni spomenici), je u potpunosti izgledalo drugačije pri prelasku na drugu vrstu građe, gde bi popularnost Merkura bila daleko evidentnija nego Herkulova (sitna bronzana plastika). Radi dobijanja opšte slike o rasprostranjenosti i kompleksim karakteristikama ovih božanstava, ukratko ćemo se osvrnuti na najvažnije zaključke, koji se mogu izvesti iz razmotrenog epigrafskog i arheološkog materijala.

Kult Herkula je potvrđen na 17 epigrafskih (koji negde čine dopunski deo statuarne predstave) i tri anepigrafska spomenika. Njihova rasprostranjenost je isključivo ograničena na severni i istočni deo provincije, a hronološki se određuju od kraja I veka n. e. do kraja III veka n. e. Ovakva grupisanost epigrafskih spomenika ukazuje na poštovanje Herkula u većim, urbanizovanim centrima, kao i na lokalitetima duž limesa. Hronološko opredeljenje većine spomenika u drugu polovinu II veka n. e. i prvu polovinu III veka n. e., govori u prilog odražavanju zvanične, ali i lične ideologije cara Komoda i imperatora iz dinastije Severa, za vreme čijih je vladavina kult Herkula bio izuzetno popularan.⁴⁸⁸

Epiteti pod kojima se Herkul spominje (*Augustus, Conservator, Sanctus, Invictus, Naisatus, Victor, Κύριος i Μεγιστος*), kao i upotreba konsekracione formule *pro salute*, ukazuju na njegovo poštovanje kao vojničkog božanstva, zaštitnika putnika i trgovaca, božanstva sa ijatričkom nadležnošću, ali i sa htonskom dimenzijom (na primer reljef Herakla i Alkeste).⁴⁸⁹ Pored konstatovanja *interpretatio romana* lokalnog božanstva nepoznate funkcije na natpisu posvećenom *Hercules Naisatus*, pomenuta su i dva aspekta Herkula koja nisu potvrđena na teritoriji Gornje Mezije, ali za čije pretpostavljanje postoje indicije.

⁴⁸⁸ Izuzetna popularnost Herkula tokom druge polovine II i prve polovine III veka n. e., se ipak prevashodno odnosi na rimske provincije – po rečima Dionisa iz Halikarnasa „u Italiji je teško naći makar jedno mesto u kome Herkul nije poštovan“, što potvrđuje izuzetnu omiljenost boga na teritoriji Italije i pre II veka n. e., Stafford E. 2013, 196.

⁴⁸⁹ Ovde bi trebalo pomenuti mišljenja određenih autora da ikonografske i statuarne predstave Herkula sa hesperidskim jabukama, takođe označavaju htonsku dimenziju boga, za razliku od drugih koji Herkula sa pomenutim atributom tumače kao božanstvo izobilja, Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988, 795.

Prvi aspekt bi predstavljao poštovanje Herkula kao zaštitnika rudnika i rudara, a drugi bi podrazumevao poštovanje Herkula kao zaštitnika kamenoloma i kamenorezaca. Kulturne zajednice Herkula sa Jupiterom i Herkula sa Jupiterom, Minervom i Neptunom, su dokumentovane na dva epigrafska spomenika. Eventualno postojanje hramova posvećenih bogu Herkulu, je pretpostavljeno u oblasti Kosmaja (podizanje hrama je potvrđeno natpisom Vecilije Tirani), u okolini Niša ili Niške banje i u okolini mesta Lece, gde je potvrđena do sada najgušća koncentracija Herkulovih spomenika. Dedicante Herkulovog kulta čine legionari, beneficijari, romanizovani stanovnici nepoznatih zanimanja, doseljenici grčkog ili maloazijskog porekla, kao i dve žene, od kojih je jedna oslobođenica, a druga verovatno romanizovana stanovnica iz okoline Naisusa.

Analiza arheološke građe u vezi sa kultom boga Herkula ukazala je na postojanje 20 fragmentovanih mermernih statua i mermernih kompozicija božanstva sa Telefom, erimantskim veprom, košutom i ovnom. Koncentracija ovih statua je najgušća u severnom i istočnom delu provincije, a ikonografski je najviše zastupljen tip skulpture "*Herakla Farneze*". Većina statua je lokalnog porekla, iz radionica pri većim centrima, kao što su: Viminacijum, Singidunum i Ratiaria.⁴⁹⁰ Hronološki, vek postojanja kulturnih statua Herkula traje od druge polovine II veka n. e. do druge polovine IV veka n. e.

Bronzane statuete boga Herkula potvrđene su sa 12 primeraka, od kojih četiri predstavljaju aplike. Kao i kod mermernih skulptura Herkula, i njihov areal rasprostiranja podrazumeva severni i istočni deo provincije. Predstavljeno je više ikonografskih tipova, a većina figurina može se pripisati lokalnim majstorima, izuzev reprezentativnog primera importovane statuete iz Tamniča, urađene po uzoru *Herakla Epitrapeziosa*, biste Herkula sa nepoznatog nalazišta i figure tipa *Herakla Mingens*. Ikonografski tip ovenčanog Herkula ukazuje na divinizovano božanstvo, koje je doživelo apoteozu. Period nastanka bronzanih figura Herkula obuhvata prva tri veka n. e.

Kult Herkula indirektno je posvedočen i na više lampi iz Viminacijuma, od kojih je na nekim primercima predstavljena Herkulova tragična maska, a na drugim primercima Herkulova tragična maska na žrtveniku, sa batinom u pozadini (sa izuzetkom jednog primerka na čijem su disku, umesto batine, predstavljeni palma i tirsus). Lampe su lokalne proizvodnje, a hronološki se opredeljuju od druge polovine I veka do prvih decenija II veka n. e.

Do sada je potvrđeno i trinaest gema sa predstavom figure, odnosno biste Herkula, ali i sa predstavama scena iz četiri Herkulova podviga. S obzirom na to da je izbor tema na gliptici relevantan pokazatelj kako oficijelnosti kulta, tako i religioznih shvatanja i duhovnih težnji romanizovanog stanovništva, možemo pretpostaviti da su teme sa predstavama scena Herkulovih podviga bile posebno omiljene kod vojnika i veterana. Ujedno, moguće je da su neke od gema sa predstavama bista Herkula predstavljale *imitatio Herculi*, odnosno da su na njima prikazani kao Herkul imperatori Aleksandar i Septimije Sever. Primerci gema sa predstavama boga Herkula datuju se od II do IV veka n. e.

Profilaktička i soterološka dimenzija Herkula potvrđena je u više nalaza nakita u obliku Herkulovih simbola, odnosno nakita sa elementima u vidu Herkulovog čvora i amuleta u obliku Herkulove batine. Grupisanost nakita sa elementima u vidu Herkulovog čvora (alke torkvesa, minđuše i lanci) ograničena je na severni i istočni deo provincije, dok iz zapadnog dela provincije ne beležimo nalaze. Tipološki, u pitanju su helenistički oblici nakita, koji su pod jakim kulturnim uplivima sa crnomorskih lokaliteta. Hronološki, nakit se datuje od poslednje decenije I veka do prve polovine IV veka n. e.

Amuleti u obliku Herkulove batine potvrđeni su u vidu dva zlatna i sedam koštanih primeraka. Njihova omiljenost među vojnicima i verovanje u snažnu, profilaktičku simboliku ovih privezaka, potvrđeni su time što čak pet primeraka potiče sa lokaliteta na limesu. Koštani amuleti predstavljaju proizvode lokalnih radionica, koji traju u vremenskom dijapazonu od III do V veka n. e.

⁴⁹⁰ Tomović M. 1992, 12, 27.

Produženu formu amuleta u obliku Herkulove batine predstavljaju do sada konstatovana tri primerka amuleta u obliku Donarovog malja, od kojih su dva pronađena na lokalitetima limesa. Tipološke analogije potiču sa lokaliteta černjahovske kulture, a datuju se od IV do VI veka n. e.

Kult boga Merkura potvrđen je na dva epigrafska spomenika, od kojih je jedan konstatovan u severnom, a drugi u jugozapadnom delu provincije. Treći natpis je posvećen Merкуру Naisatusu i, iako je izgubljen, potvrđuje postojanje *interpretatio romana* autohtonog božanstva sa nepoznatom funkcijom u okolini Niša. Na prva dva natpisa božanstvo je pomenuto bez epiteta, a razlika između spomenika postoji utoliko što se na spomeniku iz Kostolca čini zajednički zavet Liberu, Liberi i Merкуру. Okvirno datovanje ovih spomenika bio bi II ili III vek n. e. S obzirom na to da epigrafska građa nije dopustila impliciranje konteksta u kome je Merkur poštovan u Gornjoj Meziji, kao ni detaljnije podatke o dedikantima ili ukazivanje na eventualno postojanje svetišta, okrenuli smo se analiziranju arheološke građe u nadi za odgovorima na pomenuta pitanja.

Na osnovu ikonografije, ali i konteksta nalaska tri fragmentovane mermerne skulpture, 38 bronzanih statueta boga Merkura, kao i 24 game sa predstavom božanstva, potvrdili smo njegovo poštovanje kao zaštitnika putnika i puteva, trgovaca, kao božanstva sa ijatričkom dimenzijom, ali i kao psihopompa. Zanimljivo je da su i nalazi skulpture i sitne bronzane plastike koncentrisani u severnom, istočnom i južnom delu Gornje Mezije, dok ih u zapadnom delu uopšte ne konstatujemo. Među 38 bronzanih figurina mogu se razlikovati dva ikonografska tipa: tip Merkura i tip Hermes Tota. Po kvalitetu se izdvajaju neke od importovanih figura Merkura, od kojih među najkvalitetnije svakako spada Merkur iz Dijane sa Karataša. Takođe, pri analizi bronzanih statueta smo došli do zaključka da primerci koji potiču iz severnog i istočnog dela predstavljaju Merkura kao zaštitnika trgovaca i putnika, dakle kao simbol izobilja, dok primerci iz južnog dela provincije (npr. kompozicija Merkura sa Plutonom iz Gračanice) predstavljaju Hermesa psihopompa. Vremensko opredeljenje sitne bronzane plastike predstavlja period od I do kraja III veka n. e.

Predmet razmatranja predstavljale su i dvadeset četiri game sa predstavom figure odnosno biste boga Merkura. Ikonografska rešenja ukazuju na to da je reč o popularnim predstavama božanstva sa njegovim uobičajenim atributima – marsupijumom i kaducejem, odnosno životinjama – petlom i ovnom. Tip predstava biste boga Merkura tematski je i stilski najrodniji reversnim predstavama na istovremenom novcu, a na njima je božanstvo opet prikazano sa uobičajenim atributima – krilatim petasosom i kaducejem. Pretpostavlja se da su ove game zadovoljavale ukus i potražnju kako rimskog, tako i romanizovanog stanovništva, jer je na njima aplicirana kako ikonografija božanstva (široko rasprostranjena u rimsko doba) koje stoji sa marsupijumom i kaducejem u rukama, tako i očigledno kopiranje klasičnih grčkih vajarskih dela koja su bila vrlo omiljena. Svi nalazi datuju se od I do III veka n. e.

Iz svega što je pomenuto može se izneti zaključak da je proces romanizacije na teritoriju Gornje Mezije podrazumevao i implementaciju kultova božanstava rimskog panteona – među njima i kultova bogova Herkula i Merkura. Usled posedovanja analognih aspekata sa nekima od nepoznatih autohtonih božanstava, Herkula i Merkura prihvatili su pripadnici svih društvenih staleža, a u nekim delovima provincije poistovećivali su ih sa lokalnim božanstvima i interpretirali su ih sa lokalnim epitetom (*Hercules Naissas* i *Mercurius Naissas*). Neopovrđenost epigrafskih i arheoloških kulturnih spomenika pomenutih božanstava u zapadnom delu Gornje Mezije za sada ostaje na nivou pretpostavki o nedovoljnom stepenu romanizacije tog dela provincije, o otporu autohtonog stanovništva prema prihvatanju rimskih kultova ili jednostavno o nedovoljnoj istraženosti zapadne Gornje Mezije. Takođe se stiče utisak o jačem uticaju romanizacije u severnom i severoistočnom, nego u istočnom delu provincije koji je se nalazio pod jakim uticajem tračke kulture i jugoistočnom delu provincije, koji je i dalje pod uplivom helenističke kulture. To se možda najbolje očitava u karakteru Merkura, koji

u severnom delu prevashodno ima funkciju zaštitnika trgovine, putnika i boga blagostanja, za razliku od južnog dela provincije, gde se javlja u ulozi psihopompa. Ne treba zaboraviti i na prisustvo vojnika, veterana, robova, oslobođenika i imigranata keltskog, maloazijskog i sirijskog porekla, koji su svakako u rimske kultove Herkula i Merkura unosili neke karakteristične osobine lokalnih bogova iz svojih otadžbina, a koji su po svojim nadležnostima bili izjednačeni sa pomenutim rimskim božanstvima. Stoga se i postavlja pitanje – o kojim bogovima mi zapravo govorimo – da li o rimskom Herkulu i Merkuru ili o rimskom Herkulu sa crtama helenskog Herakla, odnosno orijentalnog Melkarta i rimskom Merkuru sa svojstvima grčkog Hermesa. Tačno sagledavanje i poimanje rimskih kultova Herkula i Merkura dodatno otežava i činjenica da tokom III veka n.e. dolazi do sinkretizma kultova različitih božanstava usled sličnih kompetencija i naročitog jačanja solarnih kultova, te je tako poznato da je na primer Merkur dovođen u vezu sa bogom Sabazijem,⁴⁹¹ čiji je kult bio vrlo popularan na teritoriji Trakije.

Naravno, destabilizacijom čitavog regiona u IV veku n. e., kao i sve intenzivnijim jačanjem hrišćanstva, kultovi Herkula i Merkura,⁴⁹² poput kultova drugih paganskih božanstava, polako nestaju.⁴⁹³

Takođe, smatramo da treba naglasiti i sledeće: prilikom analize celokupne epigrafske i arheološke građe, često smo začuđeno zastajali nad konvergentnošću nadležnosti Herkula i Merkura, pod kojima su poštovani na teritoriji Gornje Mezije. I jedno i drugo božanstvo važili su za zaštitnike trgovaca, puteva i putnika, i jedan i drugi smatrani su ljatrickim

⁴⁹¹ Posle boga Zeusa/Jupitera, Hermes/Merkur je božanstvo sa kojim se Sabazije najčešće identifikuje ili koje se najčešće pojavljuje na spomenicima njegovog kulta. Tako se biste ili glave Hermes/Merkura pojavljuju na čak 12 primeraka votivnih ruku boga Sabazija, a njegov kaducej (negde sa krilima) uz Hermes/Merkura ili samostalno na 16 votivnih ruku boga Sabazija, Lane E. N. 1989, 13.

⁴⁹² Treba naglasiti da je naročito kult boga Herkula predstavljao trn u oku hrišćanima, prevashodno usled činjenice da je bog bio izuzetno omiljen među običnim narodom i da je postojalo previše sličnosti između njega i Isusa Hrista – obojica su bili sinovi smrtnice, obojica su kroz ceo život patili, obojica su počinili mnoštvo dobrih dela i borili se protiv zla i obojica su pobedili smrt, odnosno zaslužili večni život.

⁴⁹³ Kult boga Herkula predstavljao je jedan od poslednjih bastiona pagana protiv hrišćana, jer je svojom simbolikom bio dostojan i jak protivnik Hrista. Poseban odium hrišćana naročito je izražavan prema paganskom veličanju Herkulove vrline i isticanju njega i njegovog života kao etičkih uzora, Bayet J. 1957, 270; Galinsky K. 1972, 188–189. Kao vrlo slikovit primer Herkulovog (Herkul je simbol snage i pobeđe) suprotstavljanja Hristu, naveli bismo bitku u dolini Frigidus, u proleće 394. godine n. e., gde se, prema rečima Flavijana, odigrao zastrašujući sukob vojske Teodosija i vojske Eugenija. Pre početka bitke, a u nameri da osigura svoju pobedu, Eugenije je izneo zlatne statue Jupitera i slike Herkula pred vojsku, dok je Teodosije ubrzo nakon početka bitke (kada mu se učinilo da je gubi) rekao da je „na strani njegove vojske krst, a na strani neprijateljske samo Herkul”. Nakon pobeđe Teodosija, Eugenije je pogubljen, a statue Jupitera i slike Herkula uništene, Bloch H. 1945, 235–236. Međutim, interesantan i redak primer predstavljaju mitološke scene Herkula i drugih paganskih božanstava u sobama N i O katakombe iz Via Latina, pronađene 1955. godine. Pomenute sobe se datuju u period između 350. i 370. godine n. e. U sobi N su prikazane scene iz mita o Alkesti i Herkulovih podviga, zapravo predstave koje su uživale široku popularnost u rimskoj funeralnoj umetnosti. Soba N je imala dva arkosolijuma predviđena za dva pogrebna mesta. Svaki arkosolijum sadrži tri glavne figuralne scene, pri čemu tri predstave u desnom arkosolijumu se odnose na neke od Herkulovih podviga (Herkul ubija zmaja u vrtu Hesperida, Herkul savladava lernejsku hidru itd.), dok tri scene u levom arkosolijumu opisuju Admeta na samrti, scenu rukovanja - dextrarum iuncio između Herkula i Minerve, Herkula kako izvodi Alkestu iz sveta mrtvih i njen susret sa Admetom i Herkula koji trijumfalno drži pobeđenog neprijatelja (koji leži na zemlji) za ruku (u dosadašnjoj literaturi, identitet pobeđenog neprijatelja je tumačen kao Antaj ili Alkonej, a B. Berg smatra da Herkul pobeđuje samu Smrt). Simbolika scena iz mita o Alkesti je vrlo jasna – vernost i odanost supruge prema umirućem bračnom drugu i spremnost za žrtvovanje svoga života u zamenu za njegov. Većina autora pretpostavlja da je naručilac predstava mita o Alkesti iz sobe N bila supruga pokojnika i da scene simbolišu njenu ljubav prema preminulom supružniku i veru u ponovni susret bračnih drugova posle smrti. Scena rukovanja Herkula i Minerve treba biti slično shvaćena – rukovanje simboliše međusobnu odanost pred smrću i pridržavanje bračnih zaveta. Ni Herkulovi podvizi u kojima on ubija zmaja iz vrta Hesperida, odnosno savladava lernejsku hidru, nisu slučajno izabrani - priroda zmije (zmaj, hidra), je naročito naglašena u kontekstu dela mita o Admetusu koji je po Apolodoru, “video sobu punu zmija kao predznak svoje smrti”. Soba O je, pak, sadržavala hrišćanske scene: ukrsllog Hrista između apostola Petra i Pavla koje sa jedne strane flankira figura muškog oranta, a sa druge strane figura ženskog oranta, odnosno figure pokojnika hrišćana. Druge dve scene predstavljaju Mojsija koji izuva sandalu u prisustvu boga i Jobovu ženu koja Jobu pruža hleb, uz očigledno gađenje Jobovom bolešću. Iz prethodno opisanih predstava je jasno da želje udovice za prikazivanjem njenih osećanja prema preminulom suprugu nisu mogle biti adekvatno predstavljene prikazivanjem hrišćanskih scena, već paganskih. U hodniku koji povezuje sobu N i sobu O su predstavljene Cerera i Prozerpina, boginje smrti i novog života, čiji su likovi oslikani i na plafonu sobe O, možda sa namerom da se boginje predstave kao posrednice između paganskog sveta sobe N i hrišćanskog sveta sobe O. Treba pomenuti i činjenicu da je soba O sadržavala jedno grobno mesto, najverovatnije mlade devojkice koja je na freskama predstavljena kao hrišćanski orant. B. Berg iznosi hipotezu po kojoj je mlada devojkica možda bila rano preminula ćerka udovice, čiji je supružnik sahranjen u sobi N i koja je za opis svoje ljubavi i odanosti prema bračnom drugu izabrala paganske scene iz mitova o Alkesti i Herkulu, a za opis života svoje ćerke koja je prihvatila hrišćanstvo, scene iz hrišćanskih predanja, Toynbee J. M. C. 1971, 239–240; Berg B. 1994, 219–234; Holladay C. R., Fitzgerald J. T., Thompson J. W., Sterling G. E. 2013, 672–674.

božanstvima, ali i za zaštitnike lekovitih izvora; konačno i Herkul i Merkur imaju nadležnosti htonskih bogova. Iako je već tokom prerimskog perioda povučena analogija između Herakla i Hermesa, a u kontekstu zajedničkog patronata nad gimnazijama i palestrama, kao zaštitnika puteva i putnika, trgovine i trgovaca, ijatričkih i htonskih božanstava, po ustanovljenju njihovih kultova u Rimu, putevi kao da im se sve više ukrštaju.⁴⁹⁴ Obojica su večni putnici i obojici pripada uloga mirotvoraca i civilizatora u odnosu na spoljni svet, kako u oficijelnoj, tako i u ličnoj ideologiji rimskih vladara (Herkulu kao svojevrsnom mitskom modelu rimskih imperatora, a Merкуру kao dobročinitelju rimskog imperatora i Rima, donosiocu blagostanja i sreće). Da li je možda napravljen previd u tumačenju njihovih zaista kompleksnih karaktera, posebno htonskog aspekta boga Herkula? Jer, i jedan i drugi predstavljaju stalne pratiocе čoveka – Herkul na putu u nepoznata prostranstva, a Merkur na putu u nepoznatu dimenziju života posle smrti. Ujedno, i jedan i drugi su tu da odagnaju večni strah da *pulvis et umbra sumus*.

Nova istraživanja kulturnih spomenika Herkula i Merkura (naročito na teritoriji zapadnoga dela Gornje Mezije), ali i komparativne studije rimskih kultova na pomenutoj teritoriji od I do IV veka n. e., bi svakako značajno doprinele novim uglovima sagledavanja polivalentnosti kultova pomenutih božanstava. Prateći puteve junaštva Herkula i staze neumornog pratioca ljudi Merkura, susretanje sa mnogim pitanjima i potencijalnim odgovorima je vrlo često podsećalo na herkulovski zadatak. Ukoliko je ovaj rad uspeo da razreši bar neke od nedoumica i približi teološka shvatanja i verovanja stanovnika Gornje Mezije u periodu rimske vladavine, privilegija putovanja u društvu bogova bi bila opravdana.

⁴⁹⁴ Pausanija govori o poštovanju Herakla i Hermesa u Sikionu, o njihovoj funkciji patrona gimnazija i palestri u Meseni i o zajedničkom hramu u Megalopolisu, Paus. VIII. 31, X 32.

XI KATALOG

1. HERKUL

EPIGRAFSKI SPOMENICI

1. Votivna ara

Lokalitet: Arčar

Materijal: krečnjak

Dimenzije: /

Opis: Votivna ara sa natpisnim poljem i natpisom. Natpis glasi:

*Herculi | invicto p | ro s(alute) d(omini n(ostri) Au | g(usti) Aur(elius) Erod | es pro
s(alute) sua | et suorum | ex viso p(osuit)*

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Петровић П. 1968, 54.

2. Votivna ara (Fot. 1)

Mesto nalaska: selo Guberevac; sada u „Pećinama”, Donji Grad, Beograd

Materijal: krečnjak žućkaste boje

Dim. are: 100 x 37 x 22 cm; dim. epigrafskog polja: 45 x 90 cm

Opis: Votivna ara sa profilisanim natpisnim poljem oko koga teče bordura sačinjena od spiralnog prepleta vinove loze sa grozdovima i bršljena. Bordura izvire iz dva kantarosa postavljena u levi i desni donji ugao prostora oko natpisnog polja.

Natpis glasi (prema *IMS I 103*) :

IOVI ET HERCVLI *Iovi et Herculi | templum fecit | Vecilia*

TEMPLUM FECIT *Tyranni Aug(usti) | lib(erti) proc(uratoris)*

VECILIA TYRANNI AVG *Locus datus | ab Appaeo Hermete et Fabis | tribus*

LIB PROC LOCVS DATVS

AB APPAEO HERMETE ETF ABIS

TRIBVS

Visina slova varira od 11 do 5,5 cm. Određene karakteristike slova ukazuju na mogući nastanak spomenika ili tokom druge polovine I veka n. e. ili početkom II veka n. e. Ukoliko je Vecilia bila rob Modestusa, spomenik se ne može datovati kasnije od I veka n. e.

Datovanje: I vek n. e.

Literatura: Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903, 81, br. 71; Mirković M., Dušanić S. 1976, 127–128, br.103.

3. Votivna ara (Fot. 2)

Lokalitet: Kostolac; sada u zgradi „Vojnička kujna”, Donji Grad, Beograd

Materijal: mermer crvenkaste boje

Dim. are: 20 x 15 x 17 cm

Opis: Votivna ara sa profilisanim epigrafskim poljem. Prednja strana ploče je ravna, dok je zadnja strana konveksna. Nedostaje donji deo are.

Natpis glasi (prema *IMS II 10*):

HERCVLI *Herculi C. Iul(ius) Arri anus - - -*

CIVL

ARRI

ANVS

Visina slova iznosi 3 cm. Ime *Arrianus* ukazuje na osobu poreklom iz grčkog govornog područja.

Literatura: Mirković M. 1986, 65–66, br.10.

4. Trostrana votivna ploča (Fot. 3)

Lokalitet: Kostolac, prebačena u Muzej grada Beograda. Nestala

Materijal: mermer bele boje

Dim. ploče: visina 19,5 cm, širina prednje strane 8 cm; širina bočnih strana 7 cm

Opis: Trostrana oštećena ploča. Natpis glasi (prema *IMS II 11*):

ERC AVG [H]erc(uli) Aug(usto) | Ael(ius) Civilis | mil(es)

AEL CIVILIS leg(ionis) VII Cl(audiae) | [(centuria)] Aufidini V[ic] -|

MIL LEGVIIC toris p(rimi) p(ili) | h(oc) s(ignum) f(ecit).

AV FIDINV

TORIS P P

H S F

Visina slova iznosi 1,2 cm

Literatura: Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903, 47, br. 2 ; Mirković M. 1986, 66, br. 11.

5. Votivna statua Herkula sa košutom (Fot. 4)

Lokalitet: Kostolac; sada u privatnom vlasništvu

Materijal: kamen

Dim. statue: 37 x 36 x 7,5 cm

Opis: Votivna fragmentovana statua Herkula sa košutom, na čijoj se osnovi nalazi natpis. Očuvana su samo stopala božanstva i glava ovna na koju je Herkul položio svoju batinu, kao i bezglavo telo košute okrenuto na desnu stranu. Središnji deo epigrafskog polja pretrpeo je, takođe, znatno oštećenje, što onemogućava potpunu pouzdanost u pogledu tačnosti čitanja natpisa. Natpis glasi (prema *IMS II 12*):

Deo sancto Erc(uli) (!) (centuriae) VIII PRPR? Ulp(ius) Valens | optio leg(ionis) VII Cl(audiae) CONMANERONIS? ex voto | posuit libens me[rit]o [±7] IMP? C? [...] A Do [...] ILLO? Et MANNI? [±6] co(n)s(ulibus)?

Slova su nejednake visine od 3,2 do 4 cm.

Umesto čitanja PRPR moguće je i čitanje PRPIL, usled čega bi slovo L moglo označavati prezime dedikanta, PR verovatno pr(aetorio), dok PI ostaje bez objašnjenja. Takođe, ukoliko bi se usvojilo sledeće čitanje kraja trećeg i čitavog četvrtog reda: [C]ilo(ne)et M. Anni[o Flavio] co(n)s(ulibus), spomenik bi se mogao datovati u početak III veka n. e., jer su u pitanju konzuli iz 204. godine n. e.

Literatura: Mirković M. 1986, 66–67, br. 12.

6. Votivna ara (Fot. 5)

Lokalitet: Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Beogradu inv. br. 2424

Materijal: mermer bele boje

Dim. are: 45 x 18 x 15 cm; dim. epigrafskog polja 19 x 9,5 cm

Opis: Votivna ara sa profilisanim epigrafskim poljem. Iznad natpisnog polja astragal, pa sims sa rozetom u sredini i po jednom palmetom u akroterijama. Ispod natpisnog polja astragal, pa red vegetativne ornamentike (lišće), a ispod red prepleta. Natpis glasi (prema *IMS II 13*):

HERCVLI Herculi | Victori | M. Securi | us Censo |

VICTORI rinus votum sol | vit libens | merito

SECVRI

VS

CENSO

RINVS

VOTVM

SOL

VIT

LIBENS

MERITO

KULT HERKULA I MERKURA U GORNJOJ MEZIJI

Visina slova je 1,2 cm

Datovanje : II-III vek n. e.

Literatura: Вулић Н. 1909, 125, br. 44; Мirković М. 1986, 67, br. 13.

7. Votivni spomenik sa reljefnom predstavom Herkula (Fot. 6)

Lokalitet: Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Beogradu inv. br. 894

Materijal: mermer

Dim. spomenika: 14,5 x 21,5 x 4 cm; dim. natpisnog polja 6,5 x 21,5 cm

Opis: Fragmentovani votivni spomenik sa predstavom Herkula u stojećem stavu. Očuvan je deo reljefa: stopala i noge figure do iznad članaka, deo batine sa njene desne strane i delić lavljeg repa sa njene leve strane, kao i natpisno polje. Atributi koje figura drži (batina), odnosno nosi preko ruke (lavlja koža), nedvosmisleno ukazuju na to da je u pitanju Herkul.

Natpis glasi (prema *IMS* II 14):

COCCEIUS CASSIUS *Cocceius Cassius* | *cot (!) b(ene) ff(iciarius) leg(ati)*

COT BF LEG VOVIT BF COS *Vovit b(ene) ff(iciarius) co(n)s(ularis) | solvit*

SOLVIT

Slova su nejednaka, a prosečna visina iznosi 1,5 cm. Redukcija slova *qu* u *c* (*quod* = *cot*) poznata je iz više primera iz Dalmacije, ali takođe i iz Gornje Mezije (okolina Skoplja). Dedicacija je nastala povodom promovisanja *beneficiarius legati* (verovatno *legatus legionis*) u višu funkciju.

Datovanje: kraj II ili početak III veka n. e.

Literatura: Васић М. Р. 1979, 3; Мirković М. 1986, 68, br. 14

8. Osnova votivne statue Herakla

Lokalitet: Kostolac. Nestala

Materijal: mermer

Dim. baze: /

Opis: Osnova votivne statuete Herakla sa natpisom. Natpis glasi (prema *IMS* II 15):

Κυρίω Ἡρακλί Ο[υαλέριος] Ἐρμογένης λεγιωνάριος λεγιωνος ζ'

Ευχαριστήριον

Literatura: Вулић Н. 1931, 127, br. 309; Мirković М. 1986, 68, br. 15

9. Votivna ara (Fot. 7)

Lokalitet: Žukovac. Nestala

Materijal: peščar

Dim. are: 64 x 31 x 26 cm

Opis: Votivna ara oštećena pri dnu. Natpis glasi (prema *IMS* III/2 102):

HERCVLI *Herculi* | *Naisati (!)* | *Claudia* | *Plotina* |

NAISATI *ex voto* | *deo pos (uit)*

CLAVDIA

PLOTINA

EX

VOTO

DEO POS

Visina slova iznosi 4,5 cm

Datovanje: prva polovina III veka n. e.

Literatura: Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903, 74, br. 41; Petrović Р. 1995, 129–130, br. 102; Петровић П. 1968, 51–57

10. Votivna ploča

Lokalitet: Prokuplje; sada u muzeju Prokuplja

Materijal: krečnjak

Dim. 28 x 22 x 4 cm

Opis: Fragmentovana votivna ploča od koje je očuvan gornji levi deo. Natpisno polje je uokvireno. Natpis glasi (prema *IMS* IV 102):

Herc[uli Aug] | us[to - - -

Slova su visoka 5,5 cm i izuzetno lepe izrade. Ploča je, verovatno, bila pričvršćena ili ugrađena u zid Herkulovog hrama.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Petrović P. 1979, 117, br. 102.

11. Votivna ara (Fot. 8)

Lokalitet : Crkva svetog Prokopija, Pusto Šilovo, Leskovac; sada u Narodnom muzeju

Leskovac

Materijal: krečnjak sive boje

Dim. are: 50 x 27 x 30 cm

Opis: Votivna ara sa profilacijom u gornjem i donjem delu. Manje oštećena u gornjem desnom uglu iznad natpisnog polja. Natpis glasi (prema *IMS IV 120*):

AVR FIR *Aur(elius) Fir | mus pro | salute | sua*

MVC PRO *Her | culi posui(t)*

SALVTE

SVA

HER

CVLI POSVI

Visina slova iznosi od 3 do 3,5 cm. Vrlo je moguće da je u glagolskom obliku *posui* izostavljeno slovo *t* na kraju (uobičajena lingvistička pojava na teritorijama dunavskih provincija krajem II veka n. e.), što bi značilo da nije reč o prvom već trećem licu glagola *pōnō – 3, pōsuī, pōsītūm*. Spomenik se datira u kraj II i prvu polovinu III veka n. e.

Literatura: Petrović P. 1979, 120, br. 107; Јовић С. 2002, 35–36

12. Votivna ara

Lokalitet: Crkva svetog Prokopija – brdo Koprana, Pusto Šilovo, Leskovac; sada u Narodnom muzeju Leskovac

Materijal: krečnjak sive boje

Dim. 72 x 32–36 x 22 cm

Opis: Votivna ara sa oštećenim središnjim delom natpisnog polja koje obuhvata sva četiri reda natpisa. Iznad natpisnog polja, dve plitko urezane spirale. Natpis glasi (prema *IMS IV 108*):

DEO (....) TO *Deo [sanc]to | H[ercu]li |*

H (....) LI *Au [r....]nus | posuit*

AV (....)

NVS

POSVIT

Visina slova je 4,5 cm. *Au [r....]nus* može se tumačiti ili kao gentilno ime *Au [r(elius)]* i kognomen [....]nus ili samo kao *Au [r....]nus*.

Datovanje: kraj II ili prva polovina III veka n. e.

Literatura: Petrović P. 1979, 120–121, br. 108; Јовић С. 2002, 35.

13. Votivna ara (Fot. 9)

Lokalitet: Selo Gazdare, Medveđa; sada u Narodnom muzeju Leskovac

Materijal: krečnjak

Dim. 52 x 28 x 24 cm

Opis: Votivna ara čiji je gornji deo oštećen. Takođe, čitava površina natpisnog polja u manjim je oštećenjima. Natpis glasi (prema *IMS IV 111*):

CV J | *[Her]cu | li invi | cto | Satur | ninus*

LI INVI *d(onum) d(edit)*

NIVS

DD

Visina slova varira od 5 do 4,5 cm, kao i dužina redova.

Datovanje: druga polovina II veka n. e.

Literatura: Petrović P. 1979, 122–123, br. 111; Јовић С. 2002, 35.

14. Votivna ara (Fot. 10)

Lokalitet: Crkvina, Medveđa, Lece; sada u Narodnom muzeju Leskovac, inv. br. 1013

Materijal: krečnjak zelenosive boje

Dim. are: 62 x 20 x 27 cm

Opis: Votivna ara sa profilacijom u gornjem i donjem delu. Natpis glasi (prema *IMS* IV 112):

ITIV

IVRO

Visina slova varira od 7,5 do 8,5 cm. Verovatno da je u pitanju posveta božanstvu čije se ime ili epitet završava na -ro, -viro, -niro ili je u pitanju skraćeno ime dedikanta. S obzirom na šturost natpisa, njegovo pouzdano razrešenje malo je verovatno, ali je zato gotovo sigurno da se nalazio u hramu posvećenom Herkulu i da je u nekoj vezi sa pomenutim božanstvom.

Datovanje: kraj II ili početak III veka n. e.

Literatura: Petrović P. 1979, 123, br. 112

15. Votivna ara (Fot. 11)

Lokalitet: Prizren; sada u Narodnom muzeju u Skoplju

Materijal: mermer bele boje

Dim. are: 42 x 12 x 17 cm

Opis: Votivna ara, oštećena u levom gornjem uglu i donjem delu. Natpis glasi:

I(ovi) o(ptimo)] m(aximo) | M]iner[vae Her | cu]li Ne[ptuno | I]ul(ius) Fi[rmus? | b(ene)]f(iciarius)

(?) | leg(ionis) III Fl(aviae)

F(elicis) | p(osuit)

Literatura: Вулић Н. 1931, 135, br. 325.

16. Votivna ara

Lokalitet: Tursko groblje, Miladinovci, okolina Skoplja; sada na istom mestu

Materijal: krečnjak

Dim. are: 150 x 50 x 60 cm

Opis: Votivna ara oštećena sa svih strana. Profilisan gornji i donji deo. Površina spomenika je pretrpela znatna oštećenja, te je natpis jedva čitljiv. Visina epigrafskog polja iznosi 50 cm. Natpis glasi (prema *IMS* VI 5):

I VLI *Herculi co[nserv]at[o]ri*

O

IE

A

C L

V O T *[ex] v[o]t[o] pos(uit)]*

Slova su visine od 4 do 5,4 cm.

Literatura: Dragojević–Josifovska, 1982, 51, br. 5

17. Votivna ara (Fot. 12)

Lokalitet: Resava

Materijal: krečnjak

Dim. are: 98 x 46 x 7 cm

Opis: Votivna ara oštećena u gornjem desnom uglu. Natpis glasi:

Ἡρακλῆ θεῶ

μεγιστῶ

Μελέαγρος Μενά(v)δρ[ου

τοῖς συνθιασिताῖς

Μακεδῶν Μακεδον[ος

Ἐρμογενῆς Μακεδονος

Γαῖος Μελεάγρου υἱος

Γαῖος Λιβῖος κ(αι) Μαμέρ[κ]ιος

Ἀκυλας κ(αι) Μαμέρ[κ]ιος Ἀκυλας

κ[αι] Μαμ[έρκ]ιος] Μαρκος ΜΟ[

Literatura: Вулић Н. 1931, 75, br. 176

ANEPIGRAFSKI SPOMENICI POSVEĆENI HERKULU

18. Funerarna stela (Fot. 13)

Lokalitet: Smederevska tvrđava, kula između tzv. Jerinine kule i kule sa ktitorskim natpisom.⁴⁹⁵

Materijal: mermer bele boje

Dim. stele: 130 x 115 x 55 cm

Opis: Fragmentovana funerarna stela uzidana u Smederevsku tvrđavu, čiji je gornji deo sačuvan. Glavna reljefna predstava unutar niše prikazuje jednu od scena iz mita o Alkesti, tzv. povratak Alkeste iz Hada. Radnja reljefa teče sa leve strane, gde je u profilu predstavljena figura žene polupognute glave ogrnute velom, koju drži za desnu ruku i ispred koje korača nag muškarac izrazito snažne muskulature, predstavljen *en face*. Muškarac u levoj ruci drži batinu, gornjim delom oslonjenu na njegovo rame, dok mu je preko ruke prebačena lavlja koža. U nastavku scene prikazana je klina sa visokim bočnim stranama, ispred koje se nalaze dva prevrnuti tronošci. Pored desne bočne strane klina prikazan je u poluprofilu muškarac u sedećem položaju, sa glavom naslonjenom na desnu ruku. S obzirom na to da mu je glava blago oborena nadole, može se pretpostaviti da on još nije primetio figuru muškarca i žene koje mu prilaze. Iza naslona klina predstavljena je *en face* ženska figura u stojećem položaju, takođe oslonjene glave na desnu ruku. Glavno polje reljefa flankirano je pilastrima sa obe strane. Iznad niše sa reljefom nalazi se friz ukrašen motivom vinove loze. Iznad friza nalazi se trougaono profilisani fronton, unutar koga je prikazana glava Meduze. U oba trougaona polja izvan frontona nalazi se po jedan hipokamp, glave okrenute ka spoljnim stranama spomenika. Ispod niše sa reljefom, u prostoru međupolja, možemo videti nekoliko životinjskih figura koje simbolično predstavljaju scenu lova. Prateći scenu sleva, prvo vidimo figuru lava prikazanu u desnom profilu, okrenutu ka dva psa predstavljena u trenutku skoka, takođe data u profilu. U nastavku vidimo još dva psa u trenutku skoka, okrenuta leđima ka prethodno opisanim životinjskim figurama.⁴⁹⁶

Polje sa natpisom je uništeno.

Datovanje: II vek n. e.⁴⁹⁷

Literatura: Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903, 66–67; Kondić V. 1965, 231, br. 35

19. Reljef sa Heraklom/Herkulom, Zevsom/Jupiterom i Bahusom/Dionisom (Fot. 14)

Lokalitet: Bukovo; sada u Narodnom muzeju u Beogradu inv. br. 2986/III

Materijal: mermer bele boje

Dim.: 26,5 x 26,5 x 3 cm

Opis: Delimično oštećen reljef kvadratnog oblika sa predstavom Zevsa, Herakla i Dionisa. Sa leve na desnu stranu predstavljen je nag bradati Herakle, u sredini je Zevs sa skiptrom i paterom, a sa njegove desne strane nag Dionis oslonjen levom rukom na tirs. Herakle u levoj ruci drži hesperidske jabuke, dok je atribut iz desne ruke nepoznat, jer je taj deo reljefa oštećen. Zevs u levoj ruci drži skiptar, a desnom rukom izliva pateru na orla predstavljenog pored njegovih nogu. Dionis desnom rukom izliva kantaros na pantera. Solidan rad provincijskog majstora iz druge polovine II veka n. e.

Literatura: Вулић Н. 1931, 237, br. 630; Вулић Н. 1941–48, 308, br. 81; Петровић П. 1968, 52; Düll S. 1977, 317, n. 89; Pavlović L. 1980, 101, sl. 83; Јовановић А. 2005, 519–520.

20. Reljef Herkula u borbi sa Nemejskim lavom (Fot. 15)

Lokalitet: Lipe (kod Smedereva); sada u Narodnom muzeju u Beogradu

Materijal: mermer bele boje

Dim.: 27 x 16 x 2 cm

Opis: Pločica sa reljefnom predstavom nagog golobradog Herakla u borbi sa Nemejskim lavom. Herkul je prikazan *en face*, oslonac tela je na desnoj nozi, dok je levom nogom jasno iskoračio napred. Figura lava

⁴⁹⁵ Do savezničkog bombardovanja Smedereva 11.06.1944. godine, spomenik je bio uzidan na spoljašnju stranu kule smeštene između tzv. Jerinine kule i kule sa ktitorskim natpisom na Smederevskoj tvrđavi. Deo kule na kome se nalazio i nadgrobni spomenik sa predstavom povratka Alkeste je u bombardovanju srušen i s obzirom da je pao prevrnut licem ka zemlji u rov ispred Malog grada, biva pronađen tek 1969. godine. Do 1974. godine je bio smešten u lapidarium smederevskog muzeja, da bi 05. 11. iste godine bio ponovo ugrađen u rekonstruisanu kulu, ali na veću visinu od prvobitne, Павловић Л. 1980, 101.

⁴⁹⁶ Ovde se može pretpostaviti da su dva psa sa desne strane međupolja prikazana u trenutku skoka na vepra (iako on nije predstavljen na smederevskom spomeniku). Naime, očigledno je da gore opisana scena lova dočarava deo mita po kome je Alkestin otac Pelija, zahtevao od njenih prosaca da upregnu lava i vepra u isti jaram. Iako je Pelijin uslov bio nemoguć, Admet je uz Apolonovu pomoć uspeo da ga ispunji i osvoji Alkestinu ruku, Schmidt M. 1981, 218.

⁴⁹⁷ Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903, 66–67; Kondić V. 1965, 23, br. 35.

propetog na zadnje noge predstavljena je iz profila. Iza Herkula nalazi se drvo oko koga se obavila zmija. Muskulatura tela božanstva, kao i griva životinje prikazane su vrlo vešto i detaljno. Solidan provincijski proizvod.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Вулић Н. 1941–48, 311, br. 93

KAMENE SKULPTURE HERKULA

21. Herkul (Fot. 16)

Lokalitet: Arčar; sada u Istorijskom muzeju u Vidinu, inv. br. I-461

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: visina 41 cm

Opis: Figura zrelog nagog bradatog muškarca u povijenom sedećem stavu na steni. Desnom rukom podupire glavu, a u levoj ruci, čiji je lakat oslonjen na levo koleno, drži batinu. Leva noga izbačena je blago napred. Lice uokviruju krupne kovrdže, za razliku od zatiljka glave gde je kosa ravna, verovatno usled nedovršenosti modelovanja frizure. Crte lica jasno su predstavljene, sa istaknutim jagodicama i gustom, kratko ošišanom bradom. Čelo je visoko, nos pravilan ali oštećen pri vrhu, a usne male i pune. Muskulatura tela je prenaplašena (iako anatomski tačno predstavljena), posebno mišice i leđa, što ukazuje na podražavanje odgovarajućeg helenističkog originala.

Ikonografski, figura je analogna *Herkulu Belvederskom* iz Vatikanskog muzeja. Stilski, način češljanja kose i brade bliski su vremenu vladavine Antonina, što bi se podudaralo sa maskom sa sarkofaga iz Arčara koja se datuje u drugu polovinu II veka n. e., a vrlo je slična glavi prethodno opisane figure Herkula iz Arčara.

Datovanje: II vek n. e.

Literatura: Атанасова Ђ. 1964, 24–28, sl. 6–9; Tomović M. 1992, 99–100, cat. 117, fig.34.4

22. Herkul (Fot. 17)

Lokalitet: „Orašje”, Dubravica; sada u Narodnom muzeju u Požarevcu inv. br. 1007

Materijal: mermer bele boje fine sitnozrne strukture

Dim.: visina 13,9 cm

Opis: Figura nagog muškarca u stojećem stavu, sa znatnim oštećenjima: nedostaju glava, desna podlaktica i obe noge od iznad kolena. Figura se oslanja na batinu levom rukom, preko koje je prebačena lavlja koža. Izraženi su grudni i trbušni mišići, ali nisu brižljivo obrađeni. Po opuštenom stavu tela, jasno je da je Herkul prikazan u trenutku odmora po povratku iz vrta Hesperida. Ikonografski, figura se vezuje za tip *Herkula Farneze* iz Napulja, vajara Glikona iz Atine (kopiju Lisipovog *Herkula koji se odmara* iz 390. godine pre n. e.). Stilski, skulptura predstavlja rad lokalnog majstora. Datovanje: prva polovina III veka n. e.

Literatura: Tomović M. 1992, 100, cat. 118, fig. 34.3

23. Herkul sa Telefom (Fot. 18)

Lokalitet: Beograd; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3020/III.

Materijal: mermer bele boje fine sitnozrne strukture

Dim.: visina 83,5 cm

Opis: Skulptoralna grupa koju čine figura nagog, zrelog, bradatog Herkula u stojećem stavu, sa detetom Telefom, koje sedi na njegovoj levoj ruci. S leve strane predstavljen je u visokom reljefu oslonac preko kojeg je prebačena lavlja koža i košuta. Grupa je predstavljena na pravougaonoj plinti i pretrpela je znatna oštećenja: Herkulu nedostaje desna ruka od iznad lakta, Telef u leva ruka, a košuti glava. Herkulova leva noga nosi težinu tela, dok je desna savijena u kolenu. Leva podlaktica božanstva naslonjena je na podupirač i na njoj sedi Telef sa opruženom desnom rukom. Glava Herkula blago je nagnuta na levu stranu, a pogled je uperen ka detetu. Frizura i brada Herkula predstavljeni su u obliku krupnih kovrdža. Čelo je nisko, oči duboko usađene, nos pravilan, a usta stisnuta. Muskulatura tela je, iako detaljno predstavljena, prenaplašena. Glava Telefa je, kao i kod Herkula, neproporcionalno veća u odnosu na telo. Frizura je talasasta, čelo nisko, oči su bademaste, a usta mala, za razliku od povećeg nosa koji se ističe na licu. Sumarna obrada leđne strane figure Herkula, lavlje kože i figure Telefa ukazuje na to da je u pitanju nedovršeno delo. Ikonografski, skulptoralna grupa Herkula sa Telefom iz Beograda ima uzor u likovnim predstavama helenističkog slikarstva, docnije kopiranog u slikarstvu Herkulanuma. Stilski, svojom neproporcionalnošću i nespretnom

obradom (sa izuzetkom lica Herkula), ona ipak ostavlja utisak neuspele kopije. Po načinu češljanja kose i brade, kao i po zabrinutom izrazu lica i zamišljenom pogledu Herkula, grupa se može datovati u vreme vladavine Karakale.

Datovanje: prva ili druga decenija III veka n. e.

Literatura: Грбић М. 1958, 79–80, cat. 36, Т. XLVII; Срејовић Д., Цермановић–Кузмановић А. 1987, kat. 104, br. 43; Tomović M. 1992, 100–101, cat. 119, fig. 32.4

24. Herkul sa Telefom (Fot. 19)

Lokalitet: Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3009/III

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: visina 83,5 cm

Opis: Skulptoralna grupa koja predstavlja nagog zrelog Herkula u stojećem stavu i, sa njegove leve strane, deteta Telefa u polučučućem položaju. Nedostaju glava Herkula i deo desne ruke. Herkul je oslonjen svom težinom tela na desnu nogu, dok je leva blago savijena u kolenu i neznatno zabačena unazad. Desnu šaku drži na bedru, dok je levom obgrlio batinu preko koje je prebačena lavlja koža. Vožanstvo je delimično oslonjeno na batinu, a delimično (leđima) na stub, povezan sa bazom na kojoj je skulptoralna grupa predstavljena. Torzalni i abdominalni deo, uopšte celokupna muskulatura Herkula, modelovana je mnogo slobodnije i prirodnije nego kod prethodne skulpturalne grupe i, u odnosu na nju, ne ostavlja utisak zdepastosti. Jednaka pažnja posvećena je i modelovanju lavlje kože. Isto se može reći i za figuru Telefa. Dete je predstavljeno u polučučućem stavu, glave okrenute ka ocu Herkulu. Sa obe ruke obgrlilo je košutu. Čelo je visoko, oči bademaste, a usne polurazmaknute. Telo deteta je manje brižljivo oblikovano, ali ovde nije, kao kod prethodne grupe, zastupljena izrazita neproporcionalnost između glave i tela. Grupa je očigledno imala za uzor grčku skulpturu klasičnog doba, i to ponajpre Lisipova dela. Na to najviše ukazuje muskulatura figura, gde samo detalji poput linearno rešenih mišića toraksa upućuju na pozni datum nastanka skulpturalne grupe. Ikonografski, analogiju predstavljaju statue tipa *Herkula Farneze* iz Napulja i Rima. S obzirom na to da je figura Herkula iz Kostolca prirodnija i da ne poseduje dozu patetike karakterističnu za figure tipa *Herkul Farneze*, D. Sreјović i A. Cerманović Kuzmanović smatraju da je bliža Lisipovom originalu nego kopije iz Napulja i Rima. M. Tomović deli njihovo mišljenje.

Datovanje: prva ili druga decenija IV veka n. e.

Literatura: Грбић М. 1958, 80, cat. 37, Т. XLVIII; Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, kat. 116, 49; Tomović M. 1992, 101, cat. 120, Fig. 32.2

25. Glava muškarca – Herkul (?) (Fot. 20)

Lokalitet: „Čair”, Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Požarevcu, inv. br. 8881

Materijal: mermer bele boje krupnozrne strukture

Dim.: visina 18 cm

Opis: Glava zrelog muškarca, neznatno oštećena. Kosa je kratka i kovrdžava, a lice dolihokefalno, sa neproporcionalnom velikom donjom vilicom koja zauzima preko jedne trećine lica. Čelo je nisko, oči bademaste, a nos oštećen. Ikonografski, glava muškarca, verovatno Herkula, kopira grčku skulpturu iz IV veka pre n. e. Međutim, izduženo, plitko obrađeno lice sa jakom bradom, ostavlja utisak samo formalnog, a ne i uspešnog podražavanja grčkih originala. Ujedno, sumarnost obrade ukazuje na prvu polovinu III veka n. e., kao datum nastanka glave Herkula iz Kostolca.

Datovanje: prva polovina III veka n. e.

Literatura: Tomović M. 1992, 101, cat. 121, fig. 17.2

26. Glava Herkula (Fot. 21)

Lokalitet: Gamzigrad; sada u Narodnom muzeju u Zaječaru, inv. br. 554

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: visina 30 cm

Opis: Glava zrelog bradatog muškarca u prirodnoj veličini, sa oštećenjima u predelu iznad desnog oka, vrha nosa, desnog obraza i vrata. Glava je blago nagnuta na levu stranu. Gusta kratka kosa i brada očešljane su u krupne kovrdže, a čelo je nisko i izborano. Oči su duboko usađene, nos je pravilan, a usne pune i male. Pretpostavlja se da je glava pripadala statui u prirodnoj veličini koja je prikazivala Herkula u stojećem stavu u trenutku odmora (tipa *Herkul Farneze* iz Napulja). Ikonografski, glava Herkula iz Gamzigrada analogna je glavi Herkula iz Metropolitena muzeja i glavi Herkula iz Sucidave. Stilski, ona se razlikuje od prethodno

pomenutih replika, jer u izrazu lica božanstva nema umora i patetike, već relaksiranosti i vedrine, što glavu Herkula iz Gamzigrada približava grčkoj skulpturi IV veka pre n. e.

Datovanje: prva decenija IV veka n. e.

Literatura: Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, 120, kat. 51; Томовић М. 1992, 102, cat. 122, fig. 20. 1–2

27. Torzo mladića – Herkula (?)

Lokalitet: Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Požarevcu, inv. br. 1339

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: visina 15,6 cm

Opis: Fragmentovana figura nagog mladića. Nedostaju glava, obe nadlaktice i obe potkolenice. Trag na desnom ramenu ukazuje na remen tobolca sa strelama fiksiran preko grudi na leđima. Grudni i abdominalni deo torza akcentovani su, te figura ostavlja utisak prenaplašene mišićavosti. Ikonografski, skulptura je slična Herkulu iz Vinkovaca, kao i figuri Herkula iz skulpturalne grupe Herkul sa Telefom iz Kostolca. Stilski, modelovana je po uzoru na grčku klasičnu skulpturu IV veka pre n. e. Međutim, posebna stilaska analogija uočena je sa figurom Herkula iz Medijane. Po obradi muskulature (linearnom modelovanju mišića toraksa), kao i prethodno navedenim analogijama, ova figura opredeljuje se pred kraj III ili na početak IV veka n. e.

Datovanje: kraj III ili početak IV veka n. e.

Literatura: Томовић М. 1992, 102, cat. 123, fig. 33.2; Dautova Ruševljanin V. 1983, 116, 33/5; Јовановић А. 1973–4, 59; Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, 148, kat. 65

28. Herkul (Fot. 22)

Lokalitet: „Vujičine njive”, Azanja, okolina Smederevske Palanke; sada u Narodnom muzeju Smederevske Palanke, inv. br. 1613

Materijal: mermer bele boje krupnozrne strukture

Dim.: visina 39,5 cm; dim. baze: 12 x 7 x 2,5 cm

Opis: Fragmentovana figura nagog muškarca u stojećem stavu na pravougaonoj plinti. Figura je dosta oštećena – nedostaju joj glava, desna ruka i noga. Na sredini donjeg dela plinte nalazi se žljeb koji upućuje na to da je figura bila pripojena nekom spomeniku. Ikonografski, stav figure ukazuje na to da je u pitanju rasprostranjena predstava Herkula tipa „Farneze”, odnosno Herkula u trenutku odmora.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Томовић М. 1992, 102–103, cat. 124, fig. 32.3

29. Herkul sa starijim muškarcem (satir?) (Fot. 23)

Lokalitet: Prahovo; sada u Muzeju Krajine u Negotinu

Materijal: granit sive boje

Dim.: visina 53 cm

Opis: Skulpturalna grupa nagog Herkula sa polunagom figurom bradatog muškarca (satir?). Figure su oštećene, a određeni delovi Herkulovog tela (leđa i bočne strane) obrađeni su sumarno i nevešto. Pored Herkulove leve noge, dopirući do visine kolena, predstavljena je u reljefu figura polučelavog, bradatog starijeg muškarca.

Neproporcionalan način modelovanja ove figure, kod koje veličina glave premašuje jednu trećinu tela, njene crte lica (jedva naznačene oči, nos i urezom predstavljena usta), samo pojačavaju utisak potpune neumešnosti lokalnog majstora. Skulpturalna grupa nastala je verovatno tokom III veka n. e.

Literatura: Томовић М. 1992, 103, cat. 125, fig. 33.1

30. Herkul sa Telefom (Fot. 24)

Lokalitet: Beograd; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. 1784

Materijal: mermer bele boje krupnozrne strukture

Dim.: visina 30 cm

Opis: Fragment skulpturalne grupe Herkula sa Telefom. Očuvana je samo oštećena figura nagog Telefa u stojećem stavu. Glava je bila okrenuta tri četvrtine udesno, jer je Telef verovatno gledao u figuru (Herkula?) sa svoje desne strane. Telefova leđa bila su oslonjena na stenu, kao kod pomenute skulpturalne grupe Herkula sa Telefom iz Beograda. Stav Telefa i položaj ruku ukazuju na to da je bila prikazana i životinja, verovatno košuta, koja inače predstavlja sastavni deo ikonografske slike Herkula sa Telefom. Muskulatura tela dečaka

nerazvijena je nedovoljno obrađena. S obzirom na sličnosti koje su uočene između ove skulptoralne grupe Herkula sa Telefom i istoimene grupe iz Kostolca, kao datum nastanka može se, takođe, pretpostaviti kraj III ili početak IV veka n. e.

Datovanje: kraj III ili početak IV veka n. e.

Literatura: Tomović M. 1992, 103, cat. 126, fig. 34.1

31. Herkul sa Telefom (Fot. 25)

Lokalitet: Medijana; sada u Narodnom muzeju u Nišu, inv. br. 174

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: visina 38 cm

Opis: Fragmentovana skulptoralna grupa Herkula sa Telefom, od koje je sačuvan deo plinte sa stubom, figura dečaka i figura četvoronožne životinje (košuta?). Telef je predstavljen okrenute glave na desnu stranu, pogleda uperenog nagore, verovatno ka svome ocu Herkulu. Kosa dečaka očešljana je u guste kovrdže, a muskulatura tela predstavljena je solidno.

S obzirom na to da su uz skulptoralnu grupu pronađeni fragmenti grožđa, N. Vulić je pretpostavio da je u pitanju predstava Dionisa u ekstazi. Međutim, u pitanju je prikaz Herkula sa Telefom, modelovan po uzoru na grčku skulpturu IV veka pre n. e. Obrada figure Telefa ukazuje na sličnosti sa istoimenom predstavom iz Kostolca, te bi se, na osnovu ove analogije, grupa iz Medijane mogla datovati u kraj III ili početak IV veka n. e.

Datovanje: kraj III ili početak IV veka n. e.

Literatura: Вулић Н. 1941–1948, 109, br. 238; Tomović M. 1992, 104, cat. 127, fig. 47.8.

32. Herkul sa Telefom (Fot. 26)

Lokalitet: Medijana; sada u Narodnom muzeju u Nišu, inv. br. 995

Materijal: mermer bele boje krupnozrne strukture

Dim. osnove: 27 x 20 x 6,5 cm

Opis: Fragment skulptoralne grupe Herkula sa Telefom (?), prikazane na pravougaonoj osnovi. Očuvano je fragmentovano levo stopalo figure, desna noga do kolena i figura ovna. Desna noga muškarca naslonjena je na podupirač u obliku stabla i na njoj počiva težina tela. Podupirač je smešten između muškarca i figure ovna, čiji je zadnji deo prislonjen uz podupirač urađen u visokom reljefu. Glava ovna je podignuta nagore. Rogovi životinje spiralno su uvijeni – desni je modelovan u visokom reljefu i cizeliranjem, a levi je fiksiran za podupirač. Ikonografski, fragmentovana kompozicija iz Medijane analogna je sa skulptoralnom grupom Herkula sa Telefom pronađenoj na istom lokalitetu. Stilski, detalji poput pažljivo obrađenih falangi ovna ukazuju na to da je reč o skulpturi visokog kvaliteta.

Datovanje: početak IV veka n. e.

Literatura: Јовановић А. 1975, 57–65, 59, sl.12–12a; Tomović M. 1992, 104, cat. 128, fig. 50.2–3.

33. Herkul (?)

Lokalitet: Gamzigrad; sada u Narodnom muzeju u Zaječaru, inv. br. 520

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: visina 70 cm

Opis: Fragment skulpture muškarca (Herkul?) u stojećem stavu na plinti.

Očuvano je stopalo sa čije se leve strane nalazi ostatak velike stene, koja zauzima skoro polovinu osnove. Na osnovu lavlje kože prebačene preko stene, može se pretpostaviti da je u pitanju predstava Herkula naslonjenog na stenu.

Datovanje: prva decenija IV veka n. e.

Literatura: Tomović M. 1992, 104, cat.129, fig. 53.3.

34. Herkul sa erimantskim veprom (Fot. 27)

Lokalitet: Medijana; sada u Narodnom muzeju u Nišu, inv. br. 997/R

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: visina 12, 7 cm

Opis: Fragment kompozicije Herkula sa erimantskim veprom, od koje je očuvan deo podupirača, deo potkolenice leve noge muškarca i glava erimantskog vepra. Na gornjem delu podupirača su vidljive lavlje šape. Glava erimantskog vepra je modelovana u plitkom reljefu. Stilski, precizna obrada dozvoljava

pretpostavku da je u pitanju skulptura visokog kvaliteta.

Datovanje: kraj III ili početak IV veka n. e. (po S. Drči: treća decenija IV veka n. e.)

Literatura: Јовановић А. 1975, 59, sl. 14; Tomović M. 1992, 104–105, cat. 130, fig. 50.9; Дрча С. 2004, 164, br. 85.

35. Herkul

Lokalitet: Čair, Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Požarevcu, inv. br. 1387

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: visina 18 cm

Opis: Fragment podupirača (možda i batina?), preko koga je prebačena lavlja koža, koja je detaljno oblikovana u visokom reljefu. Jasno je da je u pitanju fragment ikonografske predstave Herkula u stojećem stavu, oslonjenog na podupirač (batinu) sa lavljom kožom preko. Izuzetan kvalitet materijala, kao i detaljno i precizno modelovana lavlja koža, ukazuju na kvalitetno skulptorsko delo.

Datovanje: II–IV vek n. e.

Literatura: Tomović M. 1992, 105, cat. 131, fig. 50.8.

36. Herkul sa hesperidskim jabukama (Fot. 28)

Lokalitet: Medijana; sada u Narodnom muzeju u Nišu, inv. br. 996/7

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: visina 14 cm

Opis: Fragmentovana predstava Herkula sa jabukama iz vrta Hesperida, od koje je očuvana desna ruka, sa lavljom kožom prebačenom preko nje i tri jabuke u stisnutoj šaci. Lavlja koža obrađena je detaljno, sa precizno oblikovanom lavljom glavom, noktima i falangama prstiju. Svi elementi upućuju na to da je u pitanju solidno i pažljivo modelovana skulptura.

Datovanje: treća decenija IV veka n. e.

Literatura: Јовановић А. 1975, 59, sl. 13; Tomović M. 1992, 105, cat. 132, fig. 50.4.; Дрча С. 2004, 163, br. 84.

37. Herkul

Lokalitet: Karataš; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. C 642

Materijal: mermer bele boje krupnozrne strukture

Dim.: visina 46, 5 cm

Opis: Fragment statue Herkula koji predstavlja donji deo leve noge i stopalo božanstva, deo podupirača i lavlju kožu (ispod kolena figure muškarca). Sudeći po veličini očuvanog fragmenta, statua je bila veća od prirodne veličine.

Datovanje: II–IV vek n. e.

Literatura: Tomović, 1992, 105, cat. 133, fig. 50.1.

NESIGURNE SKULPTURE HERKULA

38. Torzo božanstva (Herkul?)

Lokalitet: Karataš; sada u Narodnom muzeju u Beogradu

Materijal: mermer bele boje

Dim.: visina 29 cm

Opis: Fragmentovana statua mladića, od koje je očuvan torzo, odnosno abdominalni deo do kolena. Površina tela je solidno obrađena sa neprenaglašenom muskulaturom koja ukazuje na mladički uzrast figure. Može se pretpostaviti da je u pitanju skulptura mladog božanstva u stojećem stavu, sa osloncem tela verovatno na desnoj nozi, dok je leva bila blago savijena u kolenu i povučena unazad. Ikonografski, statua je modelovana po uzoru na grčku skulpturu iz sredine V veka pre n. e., a M. Tomović je mišljenja da možda kopira skulpture Herkula vajara Skopasa. Izraženi linearno stilizovani mišići abdomena ukazuju na to da je verovatni datum nastanka statue III vek n. e.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Tomović M. 1992, 116, cat. 180, fig. 37.4.

39. Fragment figure muškarca (Herkul?)

Lokalitet: Beogradska tvrđava; sada u Muzeju grada Beograda

Materijal: mermer bele boje krupnozrne strukture

Dim.: /

Opis: Fragment podupirača preko koga je bila prebačena lavlja koža. Po analogijama, moguće je da je u pitanju fragment figure Herkula.

Datovanje : /

Literatura: Tomović M. 1992, 121, cat. 213, fig. 52.8.

40. Herkul (?) (Fot. 29)

Lokalitet: Medijana; sada u Narodnom muzeju u Nišu, inv. br. 994/7

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture.

Dim.: visina 47 cm

Opis: Figura nagog muškarca u stojećem stavu. Nedostaju glava, obe ruke, leva noga do kolena i desna od polovine butine. Po stavu bi se moglo pretpostaviti da je oslonac tela nosila desna noga, a da je leva bila malo savijena u kolenu i blago povučena unazad. Mišići toraksa i abdomena izvedeni su anatomski tačno. Sa levog ramena pada tkanina, prebačena preko njega. Na desnom boku je vidljiv trag podupirača za atribut koji je figura držala u desnoj ruci. Usled nedostatka bilo kakvog atributa koji bi indicirao identitet skulpture, različiti autori su se dvoumili između Herkula, odnosno Merkura. Stilski, statua je modelovana po uzoru na grčku skulpturu klasičnog doba.

Datovanje: početak IV veka n. e.

Literatura: Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, 148, kat. 65; Tomović M. 1992, 111, cat. 156, fig. 33.3; Петровић П. 1994, 37, sl. 24.

BRONZANE FIGURINE HERKULA

41. Herkul (Fot. 30)

Lokalitet: Arčar; sada u Narodnom muzeju u Sofiji, inv. br. 4934

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 8 cm

Opis: Figura nagog bradatog zrelog Herkula u stojećem stavu. Oslonac tela je na desnoj nozi, dok levoj nedostaje stopalo. Desna ruka je polusavijena u laktu i odvojena od tela, i u njoj božanstvo drži batinu. Preko levoga ramena Herkul nosi prebačenu lavlju kožu koja se spušta niz levu ruku i prekriva je. Glava je okrenuta ulevo i na njoj je dijadema. Frizura i brada božanstva očešljane su u krupne kovrdže, a crte lica prikazane su pažljivo – čelo je visoko, oči bademaste, nos (iako oštećen) pravilan, a usta mala i puna. Muskulatura tela obrađena je minuciozno i nenaglašena je, a grudni i abdominalni mišići anatomski realno su predstavljeni. Ikonografski, figura Herkula iz Arčara verovatno kopira poznati tip skulptura „Herakla Albertini”, a stilski grčku skulpturu V veka pre n. e, i to iz skulptorskog kruga vajara Mirona. Njoj su analogne figure snažnih mladih atleta sa telima u punom naponu snage.

Datovanje: kraj II ili početak III veka n. e.

Literatura: Ogenova Marinova L. 1975, 88, cat. 81; Najdenova V. 1994, 297–304, fig. 9.

42. Herkul (Fot. 31)

Lokalitet: Arčar; sada u Istorijском muzeju u Vidinu

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 12,7 cm

Opis: Statueta nagog bradatog Herkula u stojećem stavu, sa težinom tela prebačenom na malo isturenu desnu nogu, dok je leva blago povučena unazad. U desnoj ruci, savijenoj u laktu i podignutoj, božanstvo drži riton. Leva ruka, takođe savijena u laktu, ispružena je, a preko podlaktice je presavijena lavlja koža. Šaka leve ruke je polustisnuta i okrenuta nagore, što sugeriše da su se u njoj verovatno nalazile hesperidske jabuke, koje sada nedostaju. Glava Herkula okrenuta je tri četvrti udesno. Kosa je očešljana u kratke i guste kovrdže, te izgleda kao neka vrsta kape. Čelo je visoko, oči sa jasno naznačenim kopcima, nos dugačak i pravilan, a usta pokrivena bujnom bradom. Muskulatura tela je snažna i nešto prenatlaženija u predelu abdomena. Svojom čvrstinom i naznačenim mišićima, telo odaje utisak nabijenosti i jedrine. Ikonografski,

figura Herkula verovatno ima za uzor tip skulpture „Herakla Lenbach”, a stilski takođe kopira original koji pripada grčkoj skulpturi V veka pre n. e. (frizura, obrada lica).

Datovanje: kraj II ili početak III veka n. e.

Literatura: Najdenova V. 1994, 299–300, fig. 10.

43. Herkul sa Antajem (Fot. 32)

Lokalitet: Arčar; sada u Istorijskom muzeju u Vidinu

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 11,4 cm

Opis: Figuralna kompozicija sačinjena od nagih stojećih figura Herkula i Antaja u trenutku borbe, na pravougaonoj plinti. Nedostaje Antajeva glava. Herkul je prikazan izvijenog tela unazad i desne noge izbačene napred, kako je obuhvatio obema rukama oko grudi sebi leđima okrenutog Antaja. Antaj rukama pokušava da se oslobodi Herkulovog stiska, držeći levu nogu spuštenu, a desnu savijenu u kolenu, uz Herkulovu desnu nogu. Iako je kompozicija Herkula i Antaja nešto oštećena, uočljiva je sumarnost obrade. Majstor, iako izabравši vrlo zanimljivu temu, nije posvetio dužnu pažnju niti detaljima Herkulovog lica, niti muskulaturi obe statuete. Istina, kompozicija titra od pokreta i poseduje dubinu, po čemu je i bliska svom verovatnom uzoru iz kruga Lisipove skulpture. Ikonografski, figuralna kompozicija kopira neku od skulptura nastalih po uzoru na likovne predstave Herakla i Antaja (poznate sa vaza crveno i crnofiguralnog stila). Stilski, po načinu modelovanja muskulature, figura se može datovati kao i prethodna dva primerka bronzanih figurina iz Arčara u kraj II i početak III veka n. e., odnosno u period vladavine Severa, kada kult Herkula postaje izuzetno popularan i na teritoriji Bugarske.

Datovanje: kraj II ili početak III veka n. e.

Literatura: Najdenova V. 1994, 300–303, fig. 11.

44. Herkul (Fot. 33)

Lokalitet: nepoznati lokalitet, Beograd; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. AA/286

Materijal: bronza, puno livenje sa cizeliranjem

Dim.: visina 8,1 cm

Opis: Poprsje nagog zrelog bradatog muškarca, glave okrenute tri četvrti ulevo. Kosa i brada očešljani su u krupne kovrdže, pri čemu su pramenovi kose (koja je arhaično modelovana, te deluje kao kapa) izvedeni cizeliranjem. Čelo je nisko izborano, oči asimetrične, nos pravilan, a usta jedva naznačena. Figura verovatno predstavlja produkt lokalne radionice.

Datovanje: kraj II ili prva polovina III veka n. e.

Literatura: Античка бронза Сингидунума 1997, 69, kat. 45.

45. Aplika Herkula (Fot. 34)

Lokalitet: Sela Guberevac i Stojnik, područje Kosmaja; sada u Narodnom muzeju „Arheološka zbirka Dunjić”, inv. br. D 1174

Materijal: bronza, puno livenje

Dim. 10,3 cm

Opis: Nag bradati Herkul, u polusavijenom stojećem stavu. Oslonac tela izveden je na desnoj nozi, dok je leva noga savijena u kolenu i njeno stopalo počiva na prevrnutom krčagu. Desna ruka je spuštена pored tela i niz nju pada lavlja koža, prebačena preko desnog ramena božanstva. Aplikacija predstavlja solidan rad, verovatno lokalne produkcije.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Veličković M. 1977, 15, kat. 209.

46. Herkul (Fot. 35)

Lokalitet: Rovine, okolina Negotina; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2801/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 7,3 cm.

Opis: Figura nagog mladog golobradog Herkula u stavu *kontraposta*, sa osloncem na levoj nozi. Statueti nedostaju deo leve noge iznad članka i levo stopalo. Herkul se desnom rukom, savijenom u laktu, podbočio držeći šaku na kuku. U levoj ruci drži batinu, čiji se gornji kraj naslanja na rame božanstva. Preko levoga ramena prebačena je lavlja koža, koja u naborima doseže do ispod kolena. Glava je okrenuta udesno. Kratka

kosa je povezana trakom, čelo je visoko, a crte lica oblikovane graviranjem. Oči su neproporcionalno velike, nos širok, a usne stisnute. Muskulatura tela samo je naznačena – mišići toraksa linearno su stilizovani. Stilski, statueta ima sve odlike provincijskog proizvoda koji bi se približno datovao u drugu polovinu II ili prvu polovinu III veka n. e.

Datovanje: druga polovina II ili prva polovina III veka n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 50, kat. 70, sl. 70

47. Herkul (Fot. 36)

Lokalitet: Tamnič, okolina Negotina; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv.

br. 2775/III

Materijal: bronza, šuplje livenje

Dim.: visina 17 cm

Opis: Statueta nagog mladog golobradog Herkula koji sedi na steni. Težina tela je delimično prenet na levu ruku, čijom se šakom božanstvo naslanja na stenu i desnu nogu, čijom se petom podupire na kameni oslonac. Savijena u laktu pod uglom od 90°, desna ruka je ispružena. Raširena šaka ukazuje na to da je božanstvo držalo neki predmet koji sada nedostaje. Leva noga je izbačena napred. Preko Herkulovih leđa prebačena je lavlja koža (sa glavom jasno predstavljenom na levoj plečki boga), čiji su krajevi na grudima figure, vezani u čvor. Statueta nije samo ogrnuta krznom, već jednim delom i sedi na njemu, s obzirom na to da se ono podvlači i pod telo božanstva. Kosa je kratka i kovrdžava, očešljana tako da gotovo poprima oblik male kape. Čelo je visoko, oči bademaste sa lepo oblikovanim kapcima i lucima obrva, nos dobrim delom oštećen, a usne male i poluotvorene. Vrat je širok i jak. Muskulatura tela je precizno oblikovana – snažno telo sa jasno modelovanim mišićima, grudnim i trbušnim mišićima, kao i čvrstim butinama, dočaravaju pravu atletsku građu.

Ipak, neproporcionalnost između male glave i realno predstavljenog tela statuete, ostavljaju utisak neznatne zdepastosti figure. Udubljenje pored leve noge božanstva ukazuje na to da je verovatno predstavljalo ležište za batinu, koja je ovde prikazana ne u Herkulovim rukama, već pored njega. Ikonografski, figura Herkula predstavlja jednu od mnogobrojnih kopija grčkog originala *Herakla Epitrapeziosa*, delo skulptora Lisipa iz IV veka pre n. e. Ujedno u njoj bi trebalo tražiti crte jednoga od vladara dinastije Severa – Aleksandra Severa. Stilski, po svojoj neproporcionalnosti, blagoj asimetričnosti lica i suzdržanoj ekspresiji, statueta bi se mogla opredeliti u prvu četvrtinu III veka n. e.

Datovanje: prva četvrtina III veka n. e.

Literatura: Мано Зиси Ђ. 1958, 63–74, sl. 1–6; Срејовић Д. 1958–1959, 43–52;

Visscher de F. 1962, 60, Pl. XIII, fig. 2; Antička bronza u Jugoslaviji 1969, 94, kat. 105; Величковић М. 1972, 50–51, kat. 71, sl. 71a, b, c.

48. Herkul (Fot. 37)

Lokalitet: „Kulina”, selo Ravna; sada u Narodnom muzeju u Nišu, inv. br. 31/R

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 6 cm.

Opis: Figura nagog zrelog bradatog Herkula u stojećem stavu. Težina tela počiva na desnoj nozi, dok je leva noga blago povijena u kolenu i iskoračena unazad. U desnoj ispružanoj ruci božanstvo drži libacioni sud (kupu?), iz koga izliva tečnost na žrtvenik. Preko leve ruke, savijene u laktu, prebačena je lavlja koža, fiksirana za butinu i potkolenicu leve noge statuete. U ruci Herkul drži batinu, vrhom uperenu ka zemlji. Glava je okrenuta nadesno. Kosa i brada predstavljaju guste krupne kovrdže, a kosa je skupljena trakom vezanom na potiljku, čiji se krajevi spuštaju na ramena božanstva. Crte lica izvedene su precizno – oči su duboko usađene i pogled je usmeren nadole (ka žrtveniku?). Nos je dugačak i pravilan, a usne male i pune. Muskulatura tela je solidna – ramena su spuštена, a torakalni mišići linearno oblikovani. Statueta predstavlja delo lokalnog majstora.

Datovanje: II–III vek n. e.

Literatura: Дрча С. 1991, 23, br. 11; Дрча С. 2004, 171, br. 98.

49. Poprsje Herkula (Fot. 38)

Lokalitet: Medijana; sada u Narodnom muzeju u Nišu, inv. br. 33/R

Materijal: bronza, šuplje livenje

Dim.: visina 9,2 cm.

Opis: Nago poprsje koje počiva na dva tordirana stuba fiksirana za pravougaoni postament. Glava figure nedostaje. Od levog ramena polazi traka lavljeg krzna koja dijagonalno prelazi preko grudi i završava ispod desnog pazuha. Na pravougaonoj osnovi nalazi se otvor kružnog oblika, koji je verovatno imao funkciju za fiksiranje aplikacije na određeni predmet (zaprežna kola, deo nameštaja?). S obzirom na to da glava nedostaje, prikazani atribut u vidu lavlje kože ukazuje na to da je verovatno reč o predstavi Herkula.

Datovanje: II–III vek n. e.

Literatura: Дрча С. 1991, 23, kat. 12, sl. 12.

50. Poprsje Herkula (Fot. 39)

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3699/III

Materijal: bronza, šuplje livenje

Dim.: visina 8 cm, širina 3,5 cm.

Opis: Bista golobradog muškarca. Glava je okrenuta za tri četvrti udesno. Ispod vrata muškarca vidljivi su krajevi lavlje kože (lavlje prednje šape), vezani u čvor (*nodus herculeus*). Ima se utisak da je preko glave biste bila prebačena lavlja koža. Frizura je sačinjena od krupnih, kovrdžavih pramenova, čelo je visoko, oči bademaste, nos širok, a usta stisnuta. Ispod oba uha nalazi se po jedan kružni otvor, i svakije služio za fiksiranje aplikacije (za zaprežna kola, deo nameštaja?). Atribut u vidu krajeva lavlje kože omogućava pretpostavku da je u pitanju prikaz Herkula. Određeni detalji lica (znatno širi nos) naveli su M. Veličkovića da pomisli da je u pitanju negroidni tip predstave božanstva.

Datovanje: I–II vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 80, kat. 118, sl. 118.

51. Herkul (Fot. 40)

Lokalitet: okolina Velesa; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2776/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 5,7 cm.

Opis: Statueta nagog zrelog bradatog muškarca u stojećem stavu. Nedostaju desno stopalo i prsti na levom. Obe noge su raskoračene, te je težina tela ravnomerno raspoređena. Desna ruka spuštena je pored tela i njom božanstvo pridržava ud. Leva ruka savijena je u laktu i u njoj Herkul drži batinu, čiji se vrh naslanja na levo rame figure. Božanstvo je predstavljeno u trenutku mokrenja. Glava je nagnuta na dole i na njoj se nalazi plitki petasos. Lice je predstavljeno bez detalja – jedino se ističe gusta brada. Muskulatura tela pažljivo je oblikovana – ističu se snažne mišice, jak grudni koš i mišićav abdomen. Ikonografski, u pitanju je tip predstava *Hercules Mingens*.

Stilski, statueta predstavlja solidan, očigledno importovan rimski proizvod.

Datovanje: I vek n. e.

Literatura: Грбић М. 1958, 96–97, kat. 58, T. LXVIIa; Величковић М. 1972, 49–50, kat. 69, sl. 69.

52. Herkul

Lokalitet: Pirotski grad (Kale); sada u Muzeju Ponišavlja Pirot, inv. br. 50

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 10,3 cm

Opis: Naga figura zrelog bradatog Herkula u stojećem stavu. Nedostaje desna šaka. Oslonac tela počiva na desnoj nozi, dok je leva neznatno savijena i povučena unazad. Desna ruka savijena je u laktu i ispružena napred, a u levoj ruci božanstvo drži batinu, čiji je vrh oslonjen o rame. Preko leve ruke pada lavlja koža. Crte lica predstavljene su sumarno, izuzev guste brade, brkova i kovrdžave kose. Muskulatura tela modelovana je solidno. Provincijski rad osrednjeg kvaliteta.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Ružić M. 2006, 220–221, kat. 283.

LAMPE SA PREDSTAVOM HERKULA

53. Lampa

Lokalitet: „Kod Bresta”, Kostolac

Materijal: glina

Dim.: dužina 8,4 cm, širina 6 cm, visina 2,3 cm

Tip: Loeschcke I, Varijanta B = Iványi I, Varijanta 3 = Ponsich II A 1 = Deneauve IV a = Dresel–Lamboglia 9 a, b, c, = Broneer XXII = Waagé 40 = Lerat III 2a = Brants VIII = Walters 78.

Opis: Fragmentovana lampa od fine gline crvene boje, premazana crvenim firnisom. Na udubljenom disku predstavljena je Herkulova tragična maska na žrtveniku, a levo od nje prikazana je batina. Otvor na disku i otvor za fitilj kružnog su oblika. Na dnu su dva koncentrična kruga. Lampa je finog kvaliteta i predstavlja solidan rad lokalne radionice.

Datovanje: 96–98. n. e.

Analogije: Vikić Belančić V. 1971, 104–107; 138; T.V, 8.

Literatura: Vikić Belančić V. 1971, 104–107; 138; Korać M. 1995, 24, kat. 0079

54. Lampa

Lokalitet: „Kod Bresta”, Kostolac

Materijal: glina

Dim.: dužina 8 cm, širina 5,7 cm

Tip: Loeschcke I, Varijanta B = Iványi I, Varijanta 3 = Ponsich II A 1 = Deneauve IV a = Dresel–Lamboglia 9 a, b, c, = Broneer XXII = Waagé 40 = Lerat III 2a = Brants VIII = Walters 78.

Opis: Fragmentovana lampa od fine gline crvene boje, premazana crvenim firnisom. Na udubljenom disku prikazana je Herkulova tragična maska na žrtveniku, a levo od nje batina. Otvor na disku i otvor za fitilj kružnog su oblika. Na dnu su prikazana dva koncentrična kruga. Lampa je finog kvaliteta i predstavlja solidan rad lokalne radionice.

Datovanje: 117–138. n. e.

Analogije: Vikić Belančić V. 1971, 104–107; 138; T.V, 8.

Literatura: Vikić Belančić V. 1971, 104–107; 138; Korać M. 1995, 24–25, kat. 0081

55. Lampa

Lokalitet: „Kod Bresta”, Kostolac

Materijal : glina

Dim.: dužina 7,2 cm, širina 6 cm, visina 2,5 cm

Tip: Loeschcke I, Varijanta C = Iványi I, Varijanta 3 = Ponsich II A 1 = Deneauve IV a = Dresel–Lamboglia 9 a, b, c, = Broneer XXII = Waagé 40 = Lerat III 2a = Brants VIII = Walters 78.

Opis: Fragmentovana lampa od fine gline oker boje, premazana crvenim firnisom. Na udubljenom disku predstavljena je Herkulova tragična maska na žrtveniku, sa tirsusom i palmom. Otvor na disku i otvor za fitilj kružnog su oblika. Na dnu se nalaze dva koncentrična kruga. Lampa je finog kvaliteta i predstavlja solidan rad lokalne radionice.

Datovanje: 69–79. god. n. e.

Analogije: Vikić–Belančić V. 1971, 104–107.

Literatura: Vikić–Belančić V. 1971, 104–107; Korać M. 1995, 39, kat. 00263.

56. Lampa

Lokalitet: “Pećine”, Kostolac.

Materijal: glina.

Dim.: dužina 8,1 cm, širina 5,7 cm, visina 2,4 cm

Tip: Loeschcke I, Varijanta C = Iványi I, Varijanta 3 = Ponsich II A 1 = Deneauve IV a = Dresel–Lamboglia 9 a, b, c, = Broneer XXII = Waagé 40 = Lerat III 2a = Brants VIII = Walters 78.

Opis: Očuvana lampa od fine gline oker boje, premazana crvenim firnisom. Na udubljenom disku je prikazana Herkulova tragična maska na žrtveniku, a sa leve strane batina. Otvor na disku i otvor za fitilj su kružnog oblika. Na dnu se nalaze dva koncentrična kruga. Lampa je finog kvaliteta i predstavlja solidan rad lokalne radionice.

Datovanje : 98–117. n. e.

Analogije: Vikić Belančić V. 1971, 104–107.

Literatura: Vikić Belančić V. 1971, 104–107; Korać M. 1995, 45–46, kat. 0447

GEME SA PREDSTAVOM HERKULA

57. Gema sa predstavom nagog Herkula (Fot. 41)

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1891/II

Materijal: jaspis mrkocrne boje

Dim.: 13,4 x 12,8 x 2,4 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom nagog Herkula koji u levoj ruci drži batinu, a preko desne ruke pada draperija. Figura božanstva okrenuta je na desnu stranu.

Datovanje: druga polovina III veka n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 444, kat. 403.

58. Gema sa predstavom nagog Herkula (Fot. 42)

Lokalitet: nepoznat (otkup iz 1965. godine); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3896/III

Materijal: karneol svetlonarandžaste boje

Dim.: 10,8 x 8,6 x 2,4 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom nagog Herkula koji u desnoj ruci drži batinu, a u levoj izvnuti kantaros. Figura božanstva okrenuta je na desnu stranu, a preko levog ramena pada mu lavlja koža.

Datovanje: druga polovina III veka n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 445, kat. 404.

59. Gema sa predstavom borbe Herkula sa Nemejskim lavom (Fot. 43)

Lokalitet: Kostolac (otkup od M. Davidović iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1738/II

Materijal: jaspis crvenomrke boje

Dim.: 15,6 x 13,2 x 2,4 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom borbe Herkula sa Nemejskim lavom. Božanstvo je predstavljeno kako se bori sa lavom koji mu je skočio na grudi. Iza Herkula se vidi njegova batina.

Datovanje: druga polovina III veka n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 445, kat. 405.

60. Gema sa predstavom borbe Herkula sa Nemejskim lavom (Fot. 44)

Lokalitet: Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1897/II

Materijal: karneol crvene boje, providedan

Dim.: 25 x 15 x 4 mm

Opis: Fragmentovana gema ovalnog oblika sa predstavom Herkula u borbi sa Nemejskim lavom. Nedostaje donji deo gema. Vrlo detaljno predstavljena muskulatura tela božanstva, kao i lavlja griva životinje.

Datovanje: druga polovina III veka n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 445, kat. 406

61. Gema sa predstavom borbe Herkula sa Lernejskom hidrom (Fot. 45)

Lokalitet: Kostolac (otkup od R. Kršljanin iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1674/II

Materijal: jaspis mrkocrvene boje

Dim.: 15,6 x 11 x 2,6 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom Herkula u borbi sa Lernejskom hidrom. Božanstvo je okrenuto nadesno, a pored njega je njegova batina odložena na zemlju.

Datovanje: druga polovina III veka n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 446, kat. 407

62. Gema sa predstavom borbe Herkula sa Lernejskom hidrom (Fot. 46)

Lokalitet: nepoznat (otkup od S. Simonovića iz Beograda 1965. godine); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3930/III

Materijal: ahatni oniks sivoplave, mlečnobeke boje i crni opsidijan

Dim.: 24 x 18,6 x 5 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom borbe Herkula i Lernejske hidre. Božanstvo u podignutoj levoj

ruci drži batinu, a u spuštеноj desnoj ruci baklju.
Datovanje: druga polovina III veka n. e.
Literatura: Нововић–Кузмановић И. 2006, 446, kat. 408.

63. Gema sa predstavom nagog Herkula (Fot. 47)

Lokalitet: nepoznat (otkup od H. Lederera iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3379/III
Materijal: jaspis mrkocrvene boje
Dim.: 17,8 x 14,4 x 2,4 mm
Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom nagog Herkula. Figura božanstva u desnoj ruci drži batinu, dok mu preko leve ruke pada lavlja koža. Herkul je okrenut na levu stranu prema drvetu.
Datovanje: druga polovina III veka n. e.
Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 446, kat. 409.

64. Gema sa predstavom Herkula na steni (Fot. 48)

Lokalitet: nepoznat (otkup od H. Lederera iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1808/II
Materijal: karneol narandžastomrke boje, poluprovidan
Dim.: 13 x 11 x 2,6 mm
Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom Herkula koji sedi na steni. Božanstvo je nago i okrenuto na levu stranu. U desnoj ruci drži batinu, a levom se oslanja na stenu.
Datovanje: druga polovina III veka n. e.
Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 447, kat. 411.

65. Gema sa predstavom biste Herkula (Fot. 49)

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1572/II
Materijal: opsidijan crne i ahata plave boje (?)
Dim.: 13,4 x 10 x 3,8 mm
Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom Herkulove glave. Božanstvo je prikazano sa kratkom kovrdžavom bradom, u profilu na levu stranu.
Datovanje: prva polovina III veka n. e.
Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 447, kat. 412.

66. Gema sa predstavom biste Herkula (Fot. 50)

Lokalitet: nepoznat (otkup od H. Lederera iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3363/III
Materijal: karneol svetlonarandžaste boje, proziran
Dim.: 17,8 x 11,3 x 2,6 mm
Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom Herkulove glave. Božanstvo je prikazano sa bradom i kratkom, kovrdžavom kosom u profilu na levu stranu. Crte lica su detaljno prikazane – nos je nešto izduženiji, a jagodice istaknute.
Datovanje: prva polovina III veka n. e.
Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 447, kat. 413.

67. Gema sa predstavom biste Herkula (Fot. 51)

Lokalitet: nepoznat (otkup od S. Simonovića iz Beograda 1965. godine); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3906/III
Materijal: opsidijan crne boje (?)
Dim.: 10 x 9,6 x 3,2 mm
Opis: Gema skoro kružnog oblika sa predstavom Herkulove glave. Božanstvo je prikazano sa kratkom kovrdžavom kosom, bradom upletenom u dva reda, u profilu na levu stranu. Istaknute su jagodice, kao i masivan vrat.
Datovanje: prva polovina III veka n. e.
Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 448, kat. 414.

68. Gema sa predstavom biste Herkula (Fot. 52)

Lokalitet: nepoznat (otkup od H. Lederera iz Beograda); sada u Narodnom muzeju, inv. br. 1800/II

Materijal: karneol svetle mrkonarandžaste boje (?)

Dim.: 11,8 x 9,2 x 3,2 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom Herkulove glave. Božanstvo je prikazano sa kratkom kovrdžavom kosom i bradom, u profilu na levu stranu. Istaknute su jagodice, dok mu je vrat masivan.

Datovanje: prva polovina III veka n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 448, kat. 415

69. Gema sa predstavom Herkula koji nosi bika (Fot. 53)

Lokalitet Dubočaj, Grocka; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. 1724

Materijal: jaspis tamnocrvene boje

Dim.: 13,3 x 9,6 x 2,3 mm.

Opis: Gema elipsoidnog oblika, sa reljefno urezanim predstavom Herkula koji na ramenima nosi bika. Herkul je u stojećem stavu, snažno raširenih nogu, okrenut nalevo. Desnom uzdignutom rukom drži bika, čije je telo na desnom ramenu božanstva, a noge okrenute nagore, dok je glava bika pognuta. Preko Herkulovih leđa prebačena je lavlja koža, čije prednje šape i rep padaju do ispod kolena božanstva. Glava i muskulatura Herkula predstavljene su proporcionalno i realno, posebno atletska građa figure. Gema je lokalni proizvod dobrog kvaliteta.

Analogije: Lippold G. 1922, T.XXXV, n. 4.

Datovanje: druga polovina III veka n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1984–1985, 143–145, sl. 2/13; Нововић Кузмановић И. 2006, 446–447, kat. 410.

NAKIT SA PREDSTAVOM HERKULA

70. Agrafa sa predstavom borbe Herkula sa Nemejskim lavom

Lokalitet: Pećine, Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Požarevcu, inv. br. C 194

Materijal: srebro, zlato

Dim.: 3 x 4 cm, težina 14,1 g

Opis: Agrafa elipsoidnog oblika sa dvostruko profilisanim okvirom – spoljni okvir je ukrašen palmetama, a unutrašnji okvir jeste u obliku plastične trake označene vertikalnim urezima. Predstava Herkula u borbi sa Nemejskim lavom prikazuje božanstvo kao nagog, golobradog mladića koji davi lava u pokretu. Figura Herkula predstavljena je u poluprofilu, dok je figura životinje prikazana u profilu. Levo od božanstva nalazi se maslina. Detalji predstave su tauširani u zlato. Po mišljenju I. Popović, solidan proizvod rimskog zanatstva.

Datovanje: druga polovina I veka n. e.

Literatura: Античко сребро у Србији 1994, kat. 181.

NAKIT SA ELEMENTIMA U OBLIKU HERKULOVOG ČVORA

I ALKE SA TORKVESA

71. Alka sa torkvesa (Fot. 54)

Lokalitet: selo Bare, Požarevac; sada u Narodnom muzeju u Požarevcu, inv. br. 1297

Materijal: srebro

Dim.: /

Opis: Srebrna alka kružnog preseka žice. Na krajevima žica je spiralno namotana. Čeoni deo alke prepletom formira oblik Herkulovog čvora (*nodus herculeus*), sa čije se obe strane nalaze uvoji u obliku koncentričnih krugova.

Datovanje: deveta decenija I veka n. e.

Literatura: Поповић И., Борић Брешковић Б. 1994, 19, kat. 6, sl. 8.3, 4, T. VIII, 2, 3; Popović I. 1998, 77, fig. 1, Ia.

72. Alka sa torkvesa (Fot. 55)

Lokalitet : selo Bare, Požarevac; sada u Narodnom muzeju u Požarevcu, inv. br. 1297

Materijal : srebro

Dim.: /

Opis: Srebrna alka kružnog preseka žice. Na krajevima žica je spiralno namotana. Čeoni deo alke prepletom formira oblik Herkulovog čvora, ali bez uvoja u obliku koncentričnih krugova sa obe strane.

Datovanje: deveta decenija I veka n. e.

Literatura: Поповић И., Борић–Брешковић Б. 1994, 19, kat. 6, sl. 8.2, T. VIII, 1; Popović I. 1998, 77, fig. 1, Ib.

II MINDUŠE

73. Minduša

Lokalitet: Nova Božurna, Prokuplje; sada u Muzeju Toplice – Prokuplje

Materijal: srebro

Dim.: 2 x 0,7 cm.

Opis: Fragmentovana srebrna minduša kojoj nedostaje alka. Glava je naočarastog oblika i formira stilizovani Herkulov čvor. Obod glave ukrašen je granulama. Sa prednje strane, petlje Herkulovog čvora ornamentisane su granulama i filigranskom žicom, a sa zadnje srebrnim limom i filigranskom žicom.

Datovanje: kraj II ili III vek n. e.

Literatura: Jovanović A. 1978, 82, kat. 6, sl. 71; Јовановић А. 1977/78 (1979), 143–144, sl. 3; Popović I. 1998, 86, fig. 9.

74. Par minduša (Fot. 56)

Lokalitet : Mala Kopašnica; sada u Narodnom muzeju u Leskovcu, inv. br. 1551

Materijal: zlato

Dim.: dužina 1,6 cm

Opis: Par zlatnih minduša sa karikom u vidu isprepletanih zlatnih niti. Glava je naočarastog oblika i formira Herkulov čvor. Obod glave ornamentisan je granulama. Površina prednje strane takođe je ukrašena kombinacijom granula i filigranske žice, a sa zadnje strane primenjen je zlatni lim.

Datovanje: kraj II veka ili III vek n. e.

Literatura: Jovanović A. 1978, 40, kat. 27; Пешић Ј. 1995, 33, kat. 10; Popović I. 1998, 79, cat. 2, fig. 10.

75. Minduša (Fot. 57)

Lokalitet: Ravnište

Materijal: bakar, posrebreno

Dim.: /

Opis. Fragmentovana minduša od bakarne posrebrene žice. Nedostaje alka. Glava je naočarastog oblika i formira Herkulov čvor. Površina glave ukrašena je pseudogranulacijom.

Datovanje: prva polovina III veka n. e.

Literatura: Popović I. 1998, 79, cat. 3, fig. 11.

76. Minduša (Fot. 58)

Lokalitet: grobni nalaz (G-456), Lokalitet „Pećine”, Kostolac

Materijal: srebro

Dim.: /

Opis: Srebrna minduša sa alkom kružnog preseka, oko čijih se krajeva žica spiralno namotava. Naočarasta glava formira oblik Herkulovog čvora. Obod glave ukrašen je granulama. Površina prednje strane glave ukrašena je granulacijom i filigranskom žicom.

Datovanje: kraj II veka ili III vek n. e.

Literatura: Popović I. 1998, 80, cat. 5, fig. 12.

77. Par minduša (Fot. 59)

Lokalitet : Mala Kopašnica; sada u Narodnom muzeju u Leskovcu, inv. br. 1546

Materijal: zlato

Dim.: dužina 1,9 cm

Opis: Par zlatnih minduša, sa alkama kružnog preseka. Glava je naočarastog oblika sa tri rožnata ispupčenja na jednoj i dva rožnata ispupčenja na drugoj minduši. Obod glave ukrašen je granulama, a površina prednje strane granulama i filigranskom žicom. Na površinu zadnje strane glave primenjen je zlatni lim.

Datovanje: kraj II veka ili III vek n. e.

Literatura: Jovanović A. 1978, 40, kat. 26, sl. 70; Пешић J. 1995, 33, kat. 9; Popović I. 1998, 80, cat. 1, fig. 13

78. Par minduša (Fot. 60)

Lokalitet: Lozni Rasadnik

Materijal: zlato

Dim.: R = 1,8 cm

Opis: Par zlatnih minduša sa alkama kružnog preseka. Glava je naočarastog oblika, sa sedam rožnatih ispupčenja od namotane zlatne žice (na svakoj glavi).

Obod glave ornamentisan je granulama, a površina prednje strane granulama i filigranskom žicom.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Jovanović A. 1978, 40, kat. 25; Јовановић А. 1979, 143–144, sl. 1; Popović I. 1998, 80, cat. 2.

79. Minduša (Fot. 61)

Lokalitet: Prahovo; sada u Muzeju Krajine – Negotin

Materijal: zlato

Dim.: 2,2 x 0,9 cm

Opis: Zlatna minduša, sa spiralno uvijenom alkom. Glava je naočarastog oblika, a obod ukrašen granulama. Na glavi se nalaze tri rožnata ispupčenja od namotane zlatne žice. Površina prednje strane glave ukrašena je granulama i filigranskom žicom.

Datovanje: druga polovina III veka n. e.

Literatura: Popović I. 1998, 80, cat. 1, fig. 14.

80. Par minduša (Fot. 62)

Lokalitet : nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1073/IV

Materijal: zlato

Dim.: dim. alke 0,19–0,21 cm, dim. glave 0,16 x 0,07 cm, težina 2,68 i 2,60 g

Opis: Par zlatnih minduša sa alkom kružnog preseka. Glava je naočarastog oblika, a obod ukrašen granulama. Na petlje čvora apliciran je zlatni lim, sa po jednom granulom u sredini. Na svakoj minduši nalazi se u sredini glave po jedno rožnato ispupčenje formirano od namotane zlatne filigranske žice. Na površine zadnjih strana petlji apliciran je zlatni lim.

Datovanje: sredina ili druga polovina III veka n. e.

Literatura: Поповић И. 2001, 126, kat. 40

81. Minduša (Fot. 63)

Lokalitet: nepoznato nalazište (Kostolac?); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1072/IV

Materijal: srebro, pozlata

Dim.: dim. glave 0,17 x 0,10 cm, težina 2,54 g

Opis: Srebrna minduša sa alkom kružnog preseka. Glava je naočarastog oblika, a obod ukrašen granulama. Na površini prednje strane glave nalaze se dva rožnata ispupčenja, formirana od namotane zlatne filigranske žice. Površina zadnje strane glave prekrivena je zlatnim limom.

Datovanje: sredina ili druga polovina III veka n. e.

Literatura: Поповић И. 2001, 126, kat. 41

82. Minduša (Fot. 64)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1071/IV

Materijal: zlato

Dim.: dim. glave 0,17 x 0,08 cm, duž. 0,33 cm, težina 4,04 g

Opis: Fragmentovana zlatna minduša sa alkom kružnog preseka. Glava je naočarastog oblika, a obod glave

i petlje Herkulovog čvora ukrašeni su granulacijom. Po sredini prednje i zadnje strane glave raspoređena su po tri rožnata ispupčenja, formirana od zlatne filigranske žice. Zlatni lim apliciran je na površinu zadnje strane petlji.

Datovanje: sredina ili druga polovina III veka n. e.

Literatura: Поповић И. 2001, 127, kat. 42

III LANCI

83. Lanac (Fot. 65)

Lokalitet: „Karaule”, Kostol; sada u Arheološkom muzeju Đerdapa u Kladovu

Materijal: zlato, staklena pasta

Dim.: R = 7 cm.

Opis: Zlatni lanac sastavljen od dvanaest karika u obliku pojednostavljenog Herkulovog čvora, odnosno broja osam. Karike su povezane zlatnim žicama, koje se završavaju alkicama. Na dva mesta nalaze se perle od staklene paste. Redukcija uzora ukazuje na docniji period, te je lanac verovatno nastao u prvoj polovini IV veka n. e.

Datovanje: prva polovina IV veka n. e.

Literatura: Јовановић А. 1981 (1982), 85, Т. II, 1; Поповић И. 1998, 80, cat. 1, fig. 15; Поповић И. 2001, 133, kat. 56

84. Lanac (Fot. 66)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 634/II

Materijal: zlato, biseri

Dim.: dužina 31 cm

Opis: Zlatni lanac sastavljen od karika u obliku pojednostavljenog Herkulovog čvora, odnosno broja osam. Nedostaju krajevi lanca. Karike su međusobno povezane zlatnim žicama, koje se završavaju alkicama. Na tri mesta nalaze se biseri.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Поповић И. 1996, 88–89, kat. 103, sl. 103.

AMULETI U OBLIKU HERKULOVE BATINE

85. Amulet u obliku Herkulove batine (Fot. 67)

Lokalitet: Kostolac

Materijal: zlato, karneol crvenkaste boje

Dim.: visina 1,8 cm; dim. geme 0,98 x 0,85 cm

Opis: Fragmentovani zlatni amulet u obliku Herkulove batine, sa gemom od karneola crvenkaste boje, utisnutom u ležište dna amuleta. Nedostaju vrh, gornja polovina amuleta i alka za kačenje. Očuvana donja polovina amuleta ukrašena je omčastim ornamentima od zlatne filigranske žice. Na gemi se nalazi urezana predstava hipopotamusa.

Datovanje: II–III vek n. e.

Literatura: Поповић И. 1998, 81, cat. 1., fig. 16 a, b.

86. Amulet u obliku Herkulove batine (Fot. 68)

Lokalitet: Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1061/IV

Materijal: zlato

Dim.: dužina 0,53 cm, R osnove = 0,12 cm, težina 2,75 g

Opis: Očuvani zlatni amulet u obliku Herkulove batine. Nedostaju deo vrha i alka za kačenje. Površina tela ukrašena je horizontalnim i mrežastim urezima.

Datovanje: IV-V vek n. e.

Literatura: Поповић И. 2001, 140, kat. 70.

87. Amulet u obliku Herkulove batine

Lokalitet: „Više grobalja”, Kostolac

Materijal: kost

Dim.: 8,5 cm

Opis: Amulet u obliku Herkulove batine kružnog preseka. Ispod vrha loptastog oblika nalaze se tri kružna rebra. Telo amuleta je neukrašeno.

Datovanje: III ili IV vek n. e.

Literatura: Зотовић Љ., Јордовић Ч. 1990, 23, sl. 12; Petković S. 1995, 41; 89, kat. 437, T. XXVII/1.

88. Amulet u obliku Herkulove batine (Fot. 69)

Lokalitet: Karataš, s. 4/83, C-871/83

Materijal: kost

Dim.: 8 cm.

Opis: Amulet u obliku Herkulove batine elipsoidnog preseka. Vrh se sastoji od dva kružna rebra, sa otvorom istog oblika ispod njih. Ispod otvora nalaze se dva horizontalna žljeba. Telo amuleta je neukrašeno.

Datovanje: treća četvrtina IV veka n. e.

Literatura: Petković S. 1995, 41; 89, kat. 440, T. XXVII/2

89. Amulet u obliku Herkulove batine (Fot. 70)

Lokalitet: Karataš, s. 45/84, C-1171/84

Materijal: kost

Dim.: 7,6 cm

Opis: Amulet u obliku Herkulove batine kružnog preseka. Vrh se sastoji od manjeg i većeg kružnog rebra, ispod kojih je kružni otvor. Gornja polovina tela amuleta ukrašena je kanelurama, a donja je neukrašena.

Datovanje: prva polovina V veka n. e.

Literatura: Petković S. 1995, 41; 89, kat. 441, T. XXVII/3

90. Amulet u obliku Herkulove batine (Fot. 71)

Lokalitet: Karataš, s. 53/85, C-1353/85

Materijal: kost

Dim.: 7,2 cm

Opis: Amulet u obliku Herkulove batine elipsoidnog preseka. Vrh je šiljatog oblika, sa kružnim otvorom. Telo amuleta ima sa tri horizontalna žljeba, izdvojeno je na dve veće i jednu manju neukrašenu površinu.

Datovanje: sredina V veka n. e.

Literatura: Petković S. 1995, 41; 89, kat. 442, T. XXVII/4.

91. Amulet u obliku Herkulove batine (Fot. 72)

Lokalitet: Karataš, s. 64/68, C-2491/88

Materijal: kost

Dim.: 6,5 cm.

Opis: Amulet u obliku Herkulove batine, elipsoidnog preseka. Vrh je oštećen, a telo prekriveno kombinacijom neukrašenih i ukrašenih polja (u vidu cikcak i ukrštenih linija).

Datovanje: treća četvrtina IV veka n. e.

Literatura: Petković S. 1995, 41, 89, kat. 443, T. XXVII/5.

92. Amulet u obliku Herkulove batine (Fot. 73)

Lokalitet: Trajanov most, kv. F/14, C 30/80

Materijal: kost

Dim.: 7,5 cm

Opis: Amulet u obliku Herkulove batine, kružnog preseka. Vrh čini kružno rebro, ispod koga se, takođe, nalazi kružni otvor. Površina tela amuleta ukrašena je „okcima”. Datovanje: III-IV vek n. e.

Literatura: Petković S. 1995, 41; 89, kat. 444, T. XXVII/6

93. Amulet u obliku Herkulove batine (Fot. 74)

Lokalitet: Severna kapija, utvrđenje, Ravna; sada u Zavičajnom muzeju u Zaječaru, inv. br. 248/80

Materijal: kost

Dim.: 7,8 cm.

Opis: Amulet u obliku Herkulove batine, kružnog preseka. Vrh čini kružna pločica sa otvorom, ispod koje su dva kružna rebra. Telo amuleta je neukrašeno.

Datovanje: kraj III ili početak IV veka n. e.

Literatura: Петровић П., Јовановић С. 1997, 97, kat. 3, sl. 3

AMULETI U OBLIKU DONAROVOG MALJA

94. Amulet u obliku Donarovog malja (Fot. 75)

Lokalitet: Čezava, kula IV, sloj A, inv. 1085

Materijal: kost

Dim.: 8,3 cm.

Opis: Amulet u obliku Donarovog malja, heksagonalnog preseka. Površina čitavog tela ukrašena je koncentričnim krugovima i okcima.

Datovanje: IV-V vek n. e.

Literatura: Vasić M. 1982/3 (1984), 119, fig. 22.4; Petković S. 1995, 89, kat. 438, T. XXVII/7; Popović I. 1998, 82, cat. 1, fig. 5, III.

95. Amulet u obliku Donarovog malja (Fot. 76)

Lokalitet: Karataš, s. 4/79, inv. 104/79

Materijal: kost

Dim.: 8,1 cm.

Opis: Amulet u obliku Donarovog malja, kružnog preseka. Površina tela podeljena je žljebovima na četiri polja različite veličine, koja su ukrašena mrežastim motivom.

Datovanje: IV-V vek n. e.

Literatura: Petković S. 1995, 89, kat. 439, T. XXVII/8; Popović I. 1998, 82, cat. 2, fig. 5, III

96. Amulet u obliku Donarovog malja (Fot. 77)

Lokalitet: Gamzigrad, inv. 651

Materijal: kost

Dim.: 5 cm

Opis: Amulet u obliku Donarovog malja, četvorougaoanog preseka. Površina tela ukrašena je duplom cikcak linijom.

Datovanje: VI vek n. e.

Literatura: Petković S. 1995, 89, kat. 445, T. XXVII, 9; Popović I. 1998, 82, cat. 3

2. MERKUR

EPIGRAFSKI SPOMENICI

97. Votivna ara

Lokalitet: Čair, Kostolac; sada u Muzeju u Požarevcu

Materijal: krečnjak

Dim. are: 67 x 32 x 30 cm

Opis: Votivna ara sa oštećenjem na prednjoj strani. Natpis glasi (prema *IMS* II 28):

ERO ET [Lib]ero et | L[ib]ere e[st] ? | Mercuri[ri]o]

L ERE E (?) v(otum) s(olvit).....

VRI

VS

Visina slova iznosi 6 cm.

Literatura: Mirković M. 1986, 74, br. 28

98. Votivna ara

Lokalitet: selo Koš, Peć. Nestala

Materijal: mermer bele boje

Dim.: 53 x 30 cm

Opis: Votivna ara sa epigrafskim natpisom, prema prepisu G. P. Petrovića, učitelja u Peći. Natpis glasi: *Mercurio | M. Ulpius | Severian[us] | l(ibens) m(erito) p(osuit)*

Literatura: Вулић Н. 1931, 112, br. 272 ; *ILJug* 1986, 1457

MERMERNE SKULPTURE MERKURA

99. Merkur (Fot. 78)

Lokalitet: „Obreševa bara – Tamničiste”, Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Požarevcu, inv. br. 368

Materijal: mermer bele boje krupnozrne strukture

Dim.: visina 7,5 cm

Opis: Glava votivne statue boga Merkura, neznatno okrenuta udesno. Oštećena u predelu nosa, usta i brade. Ispod okrugle kape pomalja se kratka kosa, oblikovana u kovrdže. Na ovalnom licu ističe se visoko čelo, kao i izdužene bademaste oči sa jasno naznačenim kapcima, iznad kojih su jedva vidljivi luci obrva. Uši su pažljivo oblikovane, za razliku od nebrzično obrađene kose na zatiljku. Ikonografski, glava iz Kostolca analogna je Praksitelovim skulpturama Hermesa iz IV veka pre n. e. Stilski, ona kopira kasniju grčku skulpturu iz prve polovine IV veka pre n. e.

Datovanje: prva polovina II veka n. e.

Literatura: Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, 66, kat. 24; Tomović M. 1992, 110–111, cat. 155, fig. 21.2

100. Hermes (?)

Lokalitet „Ispod Perivoja – Rit”, Kostolac; sada u Narodnom muzeju u Požarevcu, inv. br. 1450

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: visina 11,6 cm

Opis: Torzo nagog mladića u stojećem stavu, preko čijeg je levog ramena prebačena tkanina. Muskulatura grudnih i stomaćnih mišića nije prenaplašena, već je samo precizno naznačena. Jasno je da je u pitanju prikaz nagog mladalačkog božanstva, s obzirom na to da je figura modelovana po uzoru na grčku klasičnu skulpturu IV veka pre n. e. Izražena je linearna stilizacija abdominalnih mišića.

Datovanje: početak IV veka n. e.

Literatura: Tomović M. 1992, 115, cat. 176, fig. 41.6.

101. Hermes (?) (Fot. 79)

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Smederevu, inv. br. 226

Materijal: mermer bele boje sitnozrne strukture

Dim.: 16 x 12 x 2,6 cm.

Opis: Torzo nagog muškarca u stojećem stavu, sa ogrtačem preko levog ramena. Sa leve strane figure predstavljen je predmet za koji nije jasno šta označava. Predmet je jasno odvojen od tela, sa dva pravougaona udubljenja u sredini i jednim udubljenjem u gornjem delu. Dužina predmeta nije nezanemarljiva – počinje od kolena leve noge i završava se negde u ravni glave muške figure. Usled neumeća skulptora da pravilno oblikuje levu ruku kojom figura drži predmet, stiče se utisak da predmet zaklanja i levu ruku i rame i ogrtač. Muskulatura tela figure, tačnije grudni i stomaćni mišići, blago su naznačeni u duhu grčke skulpture IV veka pre n. e. Ikonografski, skulptura bi mogla predstavljati kopiju skulptura Hermesa iz IV-V veka pre n. e, ali i Apolona.

Tačnoj identifikaciji figure pomoglo bi opredeljenje predmeta koji figura drži u levoj ruci. Sumarnost predmeta, njegov oblik i šturo naznačeni detalji mogli bi asociirati na liru, atribut Apolona, ali i na kaducej, putnički štap boga Merkura. Za razrešenje identiteta predmeta kao lire nisu konstatovane analogije, za razliku od druge mogućnosti odnosno poistovećenja predmeta sa pojedinim predstavama kaduceja koje

su dosada poznate i, stoga, verovatnije. Moguće je i treće razrešenje identiteta predmeta, odnosno da je u pitanju predstava Merkura sa lirom (mitološki potkrepljeno vezom Apolona i Hermesa). Stilski, po načinu oblikovanja, skulptura bi se mogla datovati u drugu polovinu II ili prvu polovinu III veka n. e.

Datovanje: druga polovina II ili prva polovina III veka n. e.

Literatura: Томовић М., Марковић Николић Љ. 2001, 464–467, cat. 3, sl.3. a–b.

BRONZANE FIGURINE MERKURA

102. Merkur (Fot. 80)

Lokalitet: Arčar; sada u Narodnom muzeju u Sofiji, inv. br. 3638

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 7 cm

Opis: Statueta nagog golobradog Merkura u stojećem položaju. Nedostaju desna potkolenica i stopalo, kao i desna šaka. Položaj tela ukazuje na to da je težina tela bila prebačena na levu nogu. Desna ruka je ispružena i u njoj se verovatno nalazio marsupijum. Dugačka hlamida zakopčana je na desnom ramenu i pada preko levog ramena i ruke u kojoj Merkur drži kaducej. Glava božanstva je neznatno uzdignuta i okrenuta na desnu stranu. Jasno se nazire samo petasos sa krilcima na glavi, dok je kratka frizura jedva naznačena. Crte lica predstavljene su sumarno – oči jedva udubljene, nos i usta gotovo neprepoznatljivi. Muskulatura tela modelovana je bez posvećene pažnje detaljima, poput naglašanih torakarnih i abdominalnih mišića. Ikonografski, statueta pripada vrlo rasprostranjenom tipu *Hermesa Kerdosa*, zastupljenog ne samo po podunavskim provincijama Rimskog carstva, već i u njegovim severnim i zapadnim delovima. Stilski, reč je o serijskom proizvodu neke od lokalnih radionica.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Ogenova Marinova L. 1975, 109, cat. 117, fig. 117

103. Hermes Tot (Fot. 81)

Lokalitet: Arčar; sada u Narodnom muzeju u Sofiji, inv. br. 4163

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 6,2 cm

Opis: Statueta nagog golobradog Merkura u stavu *kontraposta*. Figurini nedostaju oba stopala. Desna noga blago je iskoračena i nosi težinu tela, dok je leva blago savijena u kolenu i povučena unazad. U desnoj, ispruženoj ruci, božanstvo drži izduženi marsupijum, a u levoj kaducej. Hlamida, zakopčana na desnom ramenu, spušta se u naborima niz leđa i levo rame Merkura. Na glavi se nalazi petasos sa krilcima, između kojih je smešteno pero. Kosa je očešljana u guste kovrdže, čelo je nisko, lukovi obrva natkriljeni, a oči bademaste. Nos je pravilan, a usta jedva vidljiva. Vrat je širok i masivan u odnosu na celokupnu građu tela. Grudni i trbušni mišići solidno su oblikovani, a izduženi gornji deo trupa i noge naglašavaju vitkost statuete. Ikonografski, figura Merkura iz Arčara pripada rasprostranjenom tipu figurina Hermes Tota. Sumarnost obrade lica i atributa božanstva sa jedne strane i neumeće majstora, ukazuju da je u pitanju lokalni produkt.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Ogenova Marinova L. 1975, 111, cat. 121, fig. 121

104. Merkur (Fot. 82)

Lokalitet: Arčar; sada u Istorijском muzeju u Vidinu

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 10,4 cm

Opis: Naga golobrada figura Merkura u stojećem stavu. Oslonac tela je na desnoj nozi, dok je leva blago savijena u kolenu i povučena unazad. Desna ruka ispružena je i u njoj božanstvo drži marsupijum, dok je leva ruka savijena u laktu i pridržava kaducej, čiji je gornji kraj naslonjen na levo rame, a preko njega u naborima pada hlamida. Glava je okrenuta na desnu stranu i na njoj se nalazi petasos sa izraženim krilcima. Ispod petasosa pomalja se kratka kovrdžava kosa. Crte lica nemarno su prikazane – čelo je nisko, oči dublje usađene, nos oštećen, a usta mala. Muskulatura božanstva solidno je prikazana, bez puno detalja, sa naznačenim grudnim i trbušnim mišićima. Ikonografski, ovaj tip Merkura analogan je prethodno opisanom primerku. Stilski, način obrade ukazuje na serijski proizvod lokalne radionice.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Najdenova V. 1994, 297–298, fig. 4

105. Merkur (Fot. 83)

Lokalitet: Arčar; sada u Istorijskom muzeju u Vidinu

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 9,8 cm

Opis: Statueta nagog golobradog Merkura u stavu kontraposta, sa iskoračenom desnom nogom kojoj nedostaje stopalo. Desna ruka je ispružena i u njoj se nalazi marsupijum, a leva je priljubljena uz telo i savijena u laktu. Po položaju ruke vidi se da se u njoj nalazio neki predmet, verovatno kaducej. Merkur je preko levog ramena ogrnut dugačkom hlamidom, koja u bogatim naborima pada sve do kolena božanstva. Glava je okrenuta tri četvrti na desnu stranu. Na kosi očešljanoj u guste krupne kovrdže nalazi se petasos sa predimenzioniranim krilcima. Figura je pretrpela oštećenja u predelu lica i tela, ali se vidi da su detalji lica prikazani u osnovnim crtama, kao i da veća pažnja nije posvećena muskulaturi tela. Ikonografski, u pitanju je uobičajen tip votivnih statueta Merkura serijske proizvodnje, nastao u nekoj od lokalnih radionica.

Datovanje : II–III vek n. e.

Literatura: Najdenova V., 1994, 298, fig. 5.

106. Merkur (Fot. 84)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. AA/3327

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 8,7 cm.

Opis: Figura nagog golobradog Merkura u stavu kontraposta, sa levom nogom blago savijenom u kolenu i povučenom unazad. Nedostaju oba stopala. Desna ruka je ispružena i u njoj božanstvo drži marsupijum. Leva ruka je savijena u laktu i u njoj se nalazi kaducej, čiji se vrh naslanja na levo rame statuete. Kaducej je predimenzioniran, a drška je tordirana. Dugačka, bogato nabrana hlamida prebačena je božanstvu oko vrata i levog ramena i pada do ispod kolena. Glava Merkura okrenuta je na desnu stranu i na njoj se nalazi petasos tanjirastog oblika. Frizuru čine kratke kovrdže, koje uokviruju ovalno lice sa niskim čelom. Crte lica oblikovane su vrlo detaljno i pažljivo – oči su krupne i bademaste, nos mali i pravilan, a usta lepo izvajana. Muskulatura je precizno obrađena, izuzev tanjih butina. Cela statueta predstavlja kvalitetan umetnički rad, u kome je majstor postigao izražajnost lica i punoću pokreta statuete. Ikonografski, figura je analogna importovanoj statueti Merkura sa Karataša.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1985, 23, kat. 4, sl. 4; Античка бронза Сингидунума 1997, 35, kat. 10, sl. 10

107. Merkur (Fot. 85)

Lokalitet: Donji Grad, Beograd; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. AA/1188

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 8,5 cm.

Opis: Nag golobradi Merkur u stojećem stavu, težinom tela oslonjen na desnu nogu. Figuri nedostaje kaducej, koji se nalazio u levoj ruci, kao i deo između desne ruke i desne natkolenice. U desnoj ispruženoj ruci, blago savijenoj u laktu, božanstvo drži marsupijum, a u levoj ruci, spuštenoj pored tela, nalazi se drška kaduceja, povezana sa levom natkolenicom. Glava Merkura okrenuta je tri četvrti na desnu stranu, i na njoj se nalazi konični petasos sa izdignutim većim krilcima, ispod koga se kovrdža kratka kosa. Čelo je visoko, luci obrva jasni, oči bademaste, nos pravilan, a usne male. Gornji deo trupa je prilično uzak, i bez naznačenih torakarnih i abdominalnih mišića, a butine i stopala božanstva oblikovani su prilično sumarno. Stilske odlike figure Merkura ukazuju na lokalni proizvod, koji bi se mogao datovati u III vek n. e.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1985, 23, kat. 5, sl. 5; Античка бронза Сингидунума 1997, 35, kat. 11, sl. 11.

108. Merkur (Fot. 86)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. AA/1810

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 7,4 cm

Opis: Naga vitka golobrada figura Merkura, u stavu kontraposta, sa osloncem tela na izbačenoj desnoj nozi. Nedostaje desna šaka, kao i atribut koji se nalazio u njoj (marsupijum?). U levoj ruci, savijenoj u laktu, božanstvo drži stilizovan kaducej, vrhom oslonjen na levo rame statuete. Desna ruka je ispružena i u njoj se, verovatno, nalazio marsupijum. Hlamida, stilizovano nabrana, obavijena je oko Merkurovog

vrata, prekriva levi deo grudi i levo rame i pada niz leđa statuete. Na glavi je predstavljen tanjirasti petasos, a kosa stilizovano modelovana ima oblik kape. Crte lica nisu čak ni naznačene, kao ni mišići na vitkom i maniristički oblikovanom telu figure. Genitalije su naznačene. Reč je o vrlo stilizovanom i sumarnom produktu lokalnog majstora.

Datovanje: II–III vek n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1985, 26–27, kat. 6, sl. 6; Античка бронза Сингидунума 1997, 35, kat. 12, sl. 12

109. Merkur (Fot. 87)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. 2712

Materijal: bronza, puno livenje

Dim : visina 6,2 cm

Opis: Nag golobradi Merkur u stojećem položaju, na šupljem postolju u obliku kupe. Telo je blago izvijeno na levu stranu, sa težinom tela prebačenom na desnu nogu. Leva noga je malo savijena u kolenu i zabačena unazad. Desna ruka božanstva je spuštena pored tela i u njoj ono drži stilizovani marsupijum. Leva je ruka savijena u laktu i u njoj se nalazi stilizovani kaducej. Preko levog ramena, Merkur je ogrnut hlamidom. Na blago pognutoj glavi nalazi se petasos sa krilcima. Frizura je stilizovano modelovana, a crte lica vrlo sumarno naznačene. Muskulatura grudnih mišića je prikazana prilično realno, za razliku od donjeg dela trupa, koji je oblikovan bez ikakvih proporcija. Neumešnost obrade lica, kao i sumarnost čitave figure, ukazuju na lokalni proizvod.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1985, 27–28, kat. 7, sl. 7; Античка бронза Сингидунума 1997, 36, kat. 13, sl. 13

110. Merkur (Fot. 88)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. AA/2713

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 5,5 cm

Opis: Figura nagog golobradog i gologlavog Merkura, koji stoji na postolju kupastog oblika. Telo statuete je blago izvijeno na levu stranu, a oslonac počiva na desnoj nozi. Desna ruka je spuštena pored tela i u njoj se nalazi vrlo stilizovano predstavljen marsupijum. Leva ruka je savijena u laktu i u njoj Merkur drži kaducej, čiji se gornji deo naslanja na levo rame statuete preko koga je prebačena hlamida. Crte lica su veoma sumarno naznačene linearnim urezima, kao i čitava grudna i trbušna muskulatura tela figure. Vrat je širok i bezobličan, a noge neproporcionalno tanke i slabe u odnosu na ostatak tela statuete. Sumarnost i šematizam kao glavne odlike ove bronzane figure ukazuju na slab provincijski rad.

Datovanje: III veka n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1985, 28–29, kat. 8, sl. 8; Античка бронза Сингидунума 1997, 36, kat. 14, sl. 14

111. Merkur (Fot. 89)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. 1329

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 4,3 cm

Opis: Statueta nagog golobradog Merkura u stojećem stavu, spojenih nogu na visokom postolju. Figura je izuzetno lošeg kvaliteta, te se uspeva samo razaznati gornji deo kaduceja naslonjen na levo rame. Nedostaje petasos, kao i desna ruka božanstva u kojoj se verovatno nalazila kesa. Glava je izdužena, a crte lica sumarno predstavljene. Površina tela na kome se ne raspoznaje muskulatura prekrivena je urezima. Stilski, ovo je vrlo nevešt i šablonski proizvod neke od lokalnih radionica.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1985, 29, kat. 9, sl. 9

112. Merkur (Fot. 90)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. 1334

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 4,5 cm.

Opis: Nag golobradi Merkur u stojećem položaju, oslonjen težinom tela na desnu nogu. Nedostaju desna podlaktica i šaka, kao i oba stopala figure. U desnoj, ispruženoj ruci verovatno se nalazio marsupijum, dok u levoj ruci božanstvo drži stilizovano predstavljen kaducej, vrhom oslonjen na levo rame statuete. Dugačka

stilizovana hlamida prebačena je preko levog ramena i u naborima pada do visine kolena. Glava je izrazito sumarno prikazana, sa urezima naznačenim crtama lica. Telo je masivno i neproporcionalno, takođe po celoj površini ukrašeno linearnim urezima. Genitalije su plastično prikazane, a noge neproporcionalno krhke u odnosu na gornji deo trupa figure. Sve odlike ukazuju na to da je reč o lokalnom proizvodu male umetničke vrednosti.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1985, 29, kat. 10, sl. 10

113. Merkur (Fot. 91)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. 1328

Materijal: bronza, puno livenje.

Dim.: visina 4 cm.

Opis: Statueta nagog golobradog Merkura, u stavu kontraposta, sa težinom tela na desnoj nozi. Nedostaju desna potkolenica i stopala obe noge. Leva ruka je spuštена pored tela i u njoj se nalazi stilizovan marsupijum. Desna ruka savijena je u laktu i u njoj božanstvo drži stilizovani kaducej, gornjim delom naslonjen na levo rame, preko koga u naborima pada hlamida. Glava Merkura okrenuta je na desnu stranu i na njoj se nalazi petasos sa krilcima. Frizura je stilizovano predstavljena, a crte lica naznačene linearnim urezima. Vrat je širok i masivan, a površina trupa prekrivena urezima. Noge su neproporcionalno tanke u odnosu na gornji deo tela. Statueta je modelovana vrlo sumarno i nevešto, bez ikakve posvećenosti detaljima (atributi Merkura, crte lica, muskulatura). Neuspeli, provincijski proizvod.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1985, 29, kat. 11, sl. 11

114. Merkur (Fot. 92)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. 1335

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 4 cm.

Opis: Naga golobrada figura Merkura, u stojećem položaju, sa osloncem tela na desnoj nozi. Nedostaju desna i leva potkolenica, kao i oba stopala. U desnoj ruci, spuštеноj pored tela, bog drži marsupijum, a u levoj stilizovani kaducej. Merkur je ogrnut hlamidom, koja pada preko levog ramena božanstva. Glava je okrenuta na desnu stranu i blago nagnuta na dole. Na njoj je sumarno prikazan petasos, kao i stilizovano oblikovana frizura. Detalji lica naznačeni su urezima. Vrat je masivan, a muskulatura neuspešno dočarana urezima koji pokrivaju torakalni i abdominalni deo tela. Kao i prethodni primerak i ova figurina Merkur ostavlja utisak sumarnosti obrade i neumeća majstora lokalnog porekla.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1985, 29, kat. 12, sl. 12

115. Hermes Tot (Fot. 93)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. AA/2711

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 9,6 cm

Opis: Figura nagog golobradog Hermesa, u stavu kontraposta, sa težinom tela na desnoj izbačenoj nozi. Nedostaju desna podlaktica i desna šaka, leva potkolenica i stopalo, kao i deo desne noge ispod članka sa stopalom. U desnoj ispruženoj ruci, božanstvo je verovatno nosilo marsupijum, dok se u levoj nalazi kaducej, čija je drška oštećena. Preko levog ramena, Merkur je ogrnut hlamidom, na koju se oslanja gornji deo kaduceja. Glava je okrenuta na desnu stranu i na njoj se jasno uočava petasos sa krilcima između kojih je umetnuto pero. Kratka, kovrdžava kosa povezana je trakom, čiji krajevi padaju na ramena statuete. Lice je ovalno, čelo visoko, oči bademaste, nos pravilan a usta mala. Vrat je neprikladno širok u odnosu na ostatak tela, ali je zato muskulatura grudnih i trbušnih mišića naglašena i solidno prikazana. Stilski, figura ukazuje na kvalitetan provincijski proizvod.

Datovanje: II vek n. e.

Literatura: Бојовић Д. 1985, 36, kat. 24, sl. 24; Античка бронза Сингидунума 1997, 40, kat. 29, sl. 29

116. Merkur (Fot. 94)

Lokalitet: okolina Smedereva; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2757/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 3,5 cm, dužina 5,1 cm

Opis: Figura polunagog golobradog Merkura u ležećem položaju. Božanstvo je oslonjeno na levi kuk, podupire se na levu ruku, dok je desna ruka pružena uz telo. Desna noga je prebačena preko leve noge, neznatno savijene u kolenu. U desnoj ruci, Merkur drži pateru, a u levoj stilizovani kaducej. Ogrtač, zakopčan na grudima božanstva, pada niz leđa. Glava je blago okrenuta na desnu stranu i na njoj se nalazi plitki petasos sa krilcima. Frizura nije naznačena, lice je okruglo, a detalji sumarno obrađeni – čelo je nisko, oči okrugle, usta nagoveštena. Vrat je kratak, a na telu se ističe samo pupak u vidu malog udubljenja. Telo je jednostavno modelovano, bez istaknutih grudnih ili trbušnih mišića.

Aplika Merkura iz okoline Smedereva po svojih stilskim odlikama predstavlja lokalni proizvod, koji za inspiraciju ima temu Merkura koji se odmara ili koji se gosti. Verovatno je služila kao dekorativni element nekog dela nameštaja, suda itd.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Antička bronza u Jugoslaviji 1969, 89, kat. 89, sl. 89; Величковић М. 1972, 77, kat. 113, sl. 113

117. Hermes Tot (Fot. 95)

Lokalitet : Staro Selo, Selevac; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2754/III

Materijal: bronza, šuplje livenje

Dim.: visina 9,6 cm

Opis: Statueta nagog, golobradog Hermes Tota u stavu kontraposta. Oslonac tela je na desnoj nozi, koja je izbačena u odnosu na levu nogu, malo savijenu u kolenu. Nedostaju desna ruka i leva šaka. Božanstvo je verovatno u desnoj ruci nosilo marsupijum. U levoj ruci Hermes Tot drži predimenzionirani kaducej, gornjim delom naslonjen na levo rame, preko koga je prebačena hlamida. Glava je okrenuta tri četvrti udesno i na njoj se nalaze dva krilca sa perom između njih. Crte lica prikazane su precizno, ali gotovo nerazpoznatljive usled korozije. Ipak, raspoznaju se oči bademastog oblika, pravilan nos i mala usta, kao i izraz smirenosti na licu. Vrat je masivan, a torakalni i abdominalni mišići precizno predstavljeni. Ikonografski, statueta pripada tipu Hermes Tota, a stilski ukazuje na rimsku kopiju uzora iz grčke skulpture V veka pre n. e. (izraz lica, muskulatura).

Datovanje: II vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 26, kat. 21, sl. 21.

118. Hermes Tot (Fot. 96)

Lokalitet: Staro Selo; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3545/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 9,4 cm

Opis: Naga golobrada figura Hermesa Tota u stojećem položaju, sa težinom tela prebačenom na desnu nogu. Nedostaju obe šake i levo stopalo. Na desnom članku vidljivi su ostaci krilca, koja su verovatno bila aplicirana na oba stopala. Desna ruka je ispružena i u njoj nedostaje atribut koji je božanstvo držalo (verovatno marsupijum). Dugačka hlamida, zakopčana na sredini grudi, pada niz levo rame o koje je oslonjen gornji deo kaduceja koji Hermes Tot drži u levoj ruci. Na glavi okrenutoj nadesno, nalazi se petasos sa krilcima, između kojih izvire fragmentovano pero. Frizura je očešljana u kratke kovrdže. Čelo je visoko, a crte lica slabo se razaznaju. Vrat je snažan, muskulatura gornjeg dela trupa naglašena pomoću graviranja i cizeliranja, a genitalije plastično oblikovane. Po stilskim odlikama može se pretpostaviti da statueta predstavlja lokalni rad.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 27, kat. 23, sl. 23.

119. Merkur

Lokalitet: Prahovo; sada u Narodnom muzeju u Negotinu, inv. br. 1004

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 12,5 cm.

Opis: Nag golobradi Merkur u stavu kontraposta, bez oba stopala. Oslonac tela počivao je na izbačenoj, desnoj nozi. Desna ruka spuštena je pored tela i u njoj se verovatno nalazio marsupijum. Leva ruka savijena

je u laktu i takođe je bez atributa (kaducej?). Glava figure dosta je oštećena, što onemogućuje detaljnije razaznavanje. Muskulatura tela jednostavno je obrađena, bez pažljivije obrađenih delova (grudi, stomak). Reč je o uobičajenom tipu predstave Merkura, serijske lokalne proizvodnje.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Antička bronza u Jugoslaviji 1969, 89, kat. 90

120. Merkur (Fot. 97)

Lokalitet: Selo Malajnici, Negotin; sada u Narodnom muzeju u Negotinu

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 8,5 cm

Opis: Statueta nagog, golobradog Merkura, u stojećem stavu, sa težinom tela na desnoj izbačenoj nozi. Leva noga blago je savijena u kolenu i povučena unazad. Desna ruka spuštена je pored tela i u njoj se nalazi marsupijum. Božanstvo je preko levog ramena ogrnuto hlamidom koja dopire do kolena figure. U levoj ruci je Merkur verovatno držao kaducej, na šta ukazuju položaj ruke i oštećenje na delu hlamide pri ramenu, gde je bio oslonjen gornji deo kaduceja. Glava je okrenuta na levu stranu i na njoj se nalazi petasos sa krilcima. Frizura je očešljana u kratke kovrdže, koje uokviruju visoko čelo. Crte lica predstavljene su urezima sumarno, izuzev plastično oblikovanog nosa. Muskulatura tela je solidno ali šematizovano predstavljena – grudni i abdominalni deo modelovani su bez veće pažnje. Ikonografski, ovo je vrlo čest tip Merkura, koji u ovom slučaju spada u provincijsku produkciju.

Datovanje: II vek n. e.

Literatura: Зотовић Жунковић Љ. 1958/1959, 213–214, kat. II, sl. 2

121. Merkur (Fot. 98)

Lokalitet: Tekija; sada u Narodnom muzeju u Zaječaru, inv. br. 392

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 12 cm

Opis: Figura nagog golobradog Merkura, u stojećem stavu, oslonjenog tela na desnu nogu. Leva noga je neznatno savijena u kolenu i povučena unazad. Na sandalama božanstva predstavljena su krilca. U desnoj, ispruženoj ruci, Merkur drži marsupijum, a u desnoj kornjaču. Glava je blago okrenuta na desnu stranu i na njoj se nalazi konični petasos sa krilcima. Frizura je očešljana u kratke kovrdže iznad visokog čela. Crte lica prikazane su solidno – oči su duboko usađene i naznačene urezima, a nos i usta plastično oblikovani. Muskulatura statuete solidno je predstavljena, sa naglašenim grudnim mišićima. Usled brižljive obrade i preciznosti u detaljima, statueta gotovo sigurno predstavlja rimski import.

Datovanje: II vek n. e.

Literatura: Antička bronza u Jugoslaviji 1969, 89, kat. 87, sl. 87; Lalović A. 1974, 164, sl. 3; Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, kat. 19.

122. Merkur (Fot. 99)

Lokalitet: Karataš; sada u Arheološkom muzeju Kladova na Đerdapu

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 14 cm

Opis: Figura nagog golobradog Merkura u stavu kontraposta, sa osloncem na desnoj izbačenoj nozi. Na nogama ima sandale sa lepo oblikovanim krilcima. Desna ruka je ispružena i u njoj božanstvo drži trorogi marsupijum. Leva ruka je spuštена pored tela i savijena u laktu i verovatno se u njoj nalazio kaducej, koji sada nedostaje. Merkur je ogrnut dugačkom hlamidom, preko levog ramena, koja u bogatim naborima pada do ispod kolena božanstva. Glava je okrenuta nadesno i na njoj se nalazi petasos tanjirastog oblika sa krilcima. Krupni pramenovi kovrdžaju se oko ovalnog lica. Čelo je visoko, oči bademaste sa jasno izvučenim lukovima obrva, nos pravilan, a usta mala i stisnuta. Vrat je graciozno izdignut, a telo realno anatomski predstavljeno. Grudni i trbušni mišići su naglašeni, a genitalije plastično oblikovane. Statueta Merkura po svojoj izuzetnoj obradi i umetničkoj vrednosti spada u importovane primerke. Ikonografski, po portretnim crtama lica figure ona bi mogla predstavljati cara Kaligulu i u tom slučaju bi se datovala u I vek n. e.

Datovanje: I vek n. e.

Literatura: Кондић Ј. 1996, 153–159, Т. I–IV

123. Merkur (Fot. 100)

Lokalitet: područje planine Stol, Bor; sada u privatnom vlasništvu

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 8 cm

Opis: Figura nagog, golobradog Merkura, u stojećem stavu, oslonjen na desnu nogu, dok je leva savijena u kolenu i malo povučena unazad. U desnoj, malo savijenoj u laktu, ispruženoj ruci, božanstvo drži marsupijum, dok se u levoj nalazi kaducej. Dugačka hlamida, koja pada do visine kolena figure, prebačena je preko levog ramena Merkura. Glava je okrenuta nadesno i na njoj božanstvo nosi plitki petasos sa krilcima. Naznačena je kratka kovrdžava kosa, a detalji lica sumarno obrađeni. Mišice, grudni i trbušni mišići oblikovani su precizno i realno, što ostavlja utisak atletske građe figure. Ipak, jednostavnost u modelovanju detalja (atributi, crte lica) ukazuje na to da je reč o lokalnom radu.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Lalović A. 1980, 74–76, sl. 3

124. Merkur (Fot. 101)

Lokalitet: Ravna; sada u Zavičajnom muzeju Knjaževac

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 12 cm

Opis: Figura nagog, golobradog Merkura u stavu kontraposta, sa težinom tela na desnoj nozi, a levom blago zabačenom. Nedostaju stopala obe noge. Desna ruka je ispružena i u njoj Merkur drži marsupijum, dok je preko levog ramena ogrnut hlamidom, koja se obavlja oko leve ruke i pada do iznad kolena statuete. Božanstvo je verovatno u levoj ruci nosilo kaducej koji nedostaje. Glava je neznatno izdignuta i okrenuta na desnu stranu. Kosa je očešljana na razdeljak i iz kratkih kovrdža izviru dva krilca. Čelo je visoko i bez bora, oči su krupne sa naznačenim lucima obrva, nos mali, a usta razvučena u poluosmeh. Vrat je graciozno predstavljen. Muskulatura je realno oblikovana – torakalni i abdominalni mišići istaknuti su ne samo plastično, već i linearno. Ikonografski, statueta pripada vrlo rasprostranjenom tipu Merkura, sa marsupijumom i kaducejem (koji ovde nedostaje), kao glavnim atributima. Stilski, ona predstavlja izuzetno solidan rad lokalnog majstora.

Datovanje: II vek n. e.

Literatura: Петровић П., Јовановић С. 1997, 60, kat. 3, sl. 3

125. Hermes Tot (Fot. 102)

Lokalitet: Medijana; sada u Narodnom muzeju u Nišu, inv. br. 32/R

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 7,7 cm

Opis: Statueta nagog golobradog Hermesa Tota u stojećem položaju, sa osloncem tela na desnoj nozi. Nedostaju desna i leva potkolenica, kao i marsupijum. Desna ruka je ispružena i u njoj se verovatno nalazio marsupijum. Leva ruka je savijena u laktu i u njoj Hermes Tot drži kaducej. Preko levog ramena, božanstvo je ogrnuto hlamidom, koja se spušta do visine kolena statuete. Glava je okrenuta tri četvrti nadesno. Na njoj počiva plitki petasos sa krilcima i perom između njih. Kosa je kratka i očešljana u kovrdže, čelo visoko, a crte lica prikazane urezima. Oči su krupne, nos pravilan, a usta mala. Građa tela je dobro obrađena, sa istaknutim grudnim mišićima. Ikonografski, statueta pripada dobro poznatom tipu Hermesa Tota. Statueta predstavlja vrlo solidan rad.

Datovanje: II–III vek n. e.

Literatura: Вулић Н. 1941–48, 111, br. 245 ; Дрча С. 1991, 22–23, kat. 10, sl. 10 ; Дрча С. 2004, 170, br. 97.

126. Merkur sa Plutonom (Fot. 103)

Lokalitet: Gračanica, potom smeštena u Muzej Kosova i Metohije u Prištini, inv. br. 256

Materijal: orihalk

Dim.: visina 12,8 cm

Opis: Figuralna grupa nagog golobradog Merkura sa Plutonom. Merkur je predstavljen u stojećem stavu, sa težinom tela prebačenom na desnu nogu. U desnoj ruci, spuštenoj pored tela, božanstvo drži marsupijum. Levom rukom u kojoj drži kaducej, Merkur je obgrlio Plutona, predstavljenog u obliku herme. Preko levog ramena Merkura prebačena je hlamida koja u naborima pada preko herme, na čijem je donjem delu predstavljen falus. Sa leve strane, pored Plutona, stoji petao, leđima okrenut grupi. Između Merkurvih

nogu prikazana kornjača je, a sa njegove desne strane ovan i gušter. Merkurova glava okrenuta je ka Plutonu i na njoj se nalazi plitki petasos sa predimenzioniranim krilcima, ukrašenim urezima. Kosa božanstva je kratka i oblikovana u kovrdžave pramenove. Lice je okruglo, oči krupne, a usne stisnute. Glava se gotovo spaja sa širokim vratom. Telo je punije, bez naglašenih mišića.

Glava Plutona je sumarno predstavljena, sa krupnim očima i poluotvorenim ustima. Čitava kompozicija predstavlja boga Merkura ne samo sa njegovim pratećim atributima, već i životinjama koje su uključene u kultnu sliku ovog božanstva. Iako je jedinstveni primerak ove vrste na teritoriji Gornje Mezijske, figuralna grupa Merkura sa Plutonom predstavlja lokalni proizvod.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Čerškov E. 1969, 72, sl. 32; Antička bronza u Jugoslaviji 1969, 89, kat. 88, sl. 88

127. Merkur (Fot. 104)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2755/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 10,2 cm

Opis: Figura nagog gologlavog i golobradog Merkura, u stavu kontraposta, težinom tela oslonjen na desnu nogu, dok je leva blago savijena u kolenu i povučena unazad. Nedostaje atribut koji je statueta držala u levoj ruci. Telo figure je izvijeno na levu stranu i u desnoj ruci, spuštenoj pored tela, Merkur drži trogogi marsupijum. Leva ruka je savijena u laktu i u njoj se, verovatno, nalazio kaducej. Božanstvo je ogrnuto hlamidom preko levog ramena, koja pada preko podlaktice figure. Glava je okrenuta tri četvrti na desnu stranu. Kratka, kovrdžava kosa uokružuje ovalno lice sa niskim čelom. Oči su bademastog oblika, nos pravilan, a usta mala. Istaknuta je mmuskulatura torakoralnih i abdominalnih mišića, kao i snažne butine. Celokupna figura oblikovana je realno i precizno i verovatno kopira Polikletovu skulpturu.

Po visokom kvalitetu obrade i posvećenosti detaljima, statueta je najverovatnije importovana.

Datovanje: I-II vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 22, kat. 15, sl. 15 a-b.

128. Merkur (Fot. 105)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2753/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 8,8 cm

Opis: Nag golobradi Merkur, blago izvijenog tela na levu stranu, u stojećem stavu. Oslonac tela je na desnoj nozi, a leva je savijena u kolenu i povučena unazad. Nedostaje deo leve podlaktice sa šakom i atributom. Desna ruka je koso ispružena pored tela i u njoj božanstvo drži marsupijum. Leva ruka je, takođe, koso ispružena i blago savijena u laktu. Glava je usmerena pravo, a iz kovrdžave kose izviruju dva krilca. Čelo je visoko, oči bademaste, nos pravilan, a usta mala. Vrat je snažan, grudni mišići solidno oblikovani, a genitalije plastično oblikovane. Statueta odaje utisak mladog atleta i verovatno je za uzor imala original grčke skulpture iz V veka pre n. e. Kvalitetna obrada i visok umetnički nivo ukazuju da je u pitanju import.

Datovanje: I-II veka n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 23, kat. 16, sl. 16

129. Hermes Tot (Fot. 106)

Lokalitet : nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2749/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 9,9 cm

Opis: Statueta nagog, golobradog Hermesa Tota u stavu kontraposta, sa težinom tela prebačenom na desnu nogu. Nedostaju desna podlaktica, šake obe ruke i stopala obe noge. Desna ruka je ispružena i u njoj je se verovatno nalazio marsupijum. Preko levog ramena božanstva prebačena je hlamida, koja pada preko ruke u kojoj Hermes Tot drži kaducej, vrhom naslonjen na rame. Glava je okrenuta tri četvrti nadesno. Na kratkoj kovrdžavoj kosi nalazi se venac, čije se trake spuštaju niz ramena figure. Iz kose proviruju krilca sa perom između njih. Na ovalnom licu ističe se visoko čelo i sumarno naznačene crte lica. Vrat je vrlo širok i masivan, a muskulatura torakoralnih i abdominalnih mišića precizno je oblikovana. Pero između krilaca ukazuje na to da je u pitanju tip Hermesa Tota. Kao i kod prethodnog primerka, i ovde je reč o importu koji kopira grčku skulpturu V veka pre n. e.

Datovanje: II vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 25–26, kat. 20, sl. 20

130. Hermes Tot (Fot. 107)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2745/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 5,2 cm

Opis: Figura nagog golobradog Hermesa Tota u stojećem položaju, sa osloncem na desnoj nozi. Nedostaju desna podlaktica sa šakom i potkolenice obe noge. Desna ruka ispružena je i verovatno je držala marsupijum koji nedostaje. Preko levog ramena prebačena je hlamida, na koju je gornjim delom naslonjen kaducej, koji božanstvo drži u levoj šaci. Glava je okrenuta tri četvrti na desnu stranu i na njoj se nalazi petasos sa krilcima. Između krilaca nazire se oštećeno pero. Frizura je kratka, čelo visoko, a crte lica u velikoj meri nagrizene korozijom. Građa tela je solidna, a mišići grudnog i trbušnog dela blago naglašeni. Statueta ikonografski predstavlja tip Hermesa Tota i verovatno je proizvod lokalnog majstora.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 27, kat. 22, sl. 22

131. Hermes Tot (Fot. 108)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2746/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 4,8 cm

Opis: Nag golobradi Hermes Tot u stavu kontraposta, sa težinom tela na desnoj nozi i levom nogom, blago povučenom unazad. Desna ruka je ispružena i u njoj je stilizovano oblikovan marsupijum. Preko levog ramena prebačena hlamida je, a u levoj ruci božanstvo drži kaducej, vrhom naslonjen na rame figure. Glava je okrenuta *en face* i na njoj Hermes Tot nosi petasos sa krilcima i perom između njih. Frizura nije oblikovana, a crte lica su krajnje sumarno prikazane. Vrat se skoro spaja sa telom, čija je površina ukrašena urezima koji naznačuju grudne i trbušne mišiće. Vrlo šematizovana i nevešto izrađena statueta, iz neke od lokalnih radionica.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 28, kat. 24, sl. 24

132. Merkur (Fot. 109)

Lokalitet: nepoznato nalazište, sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2756/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 11,6 cm

Opis: Figura nagog golobradog Merkura, u stojećem položaju. Oslonac počiva na desnoj nozi, a leva je malo savijena u kolenu i zabačena unazad. U desnoj, ispruženoj ruci bog drži marsupijum. Hlamida, kojom je božanstvo ogrnuto preko levog ramena, obavijena je oko njegove leve podlaktice. Položaj leve ruke ukazuje na to da se u njoj nalazio atribut, verovatno kaducej. Glava je okrenuta nadesno i na njoj se nalazi plitki petasos sa krilcima. Kosa statuete je oblikovana nizom ureza, kao i crte lica, izuzimajući plastično oblikovan nos. Mišice i butine jesu snažne, a grudni mišići istaknuti. Na zadnjoj strani figure očuvan je fragment klina, koji je verovatno fiksirao statuetu za određeni predmet (deo nameštaj, kola). Sumarnost figure jasno govori u prilog njenom lokalnom poreklu.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 28, kat. 25, sl. 25

133. Merkur (Fot. 110)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2748/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 7,9 cm

Opis: Statueta polunagog golobradog Merkura, u stojećem stavu, sa težinom tela prebačenom na desnu nogu. Nedostaje desna šaka sa atributom (marsupijum?), koji se u njoj nalazio. Desna ruka je ispružena. Dugačka hlamida, zakopčana na grudima figure, pada preko levog ramena, na koji se oslanja gornji deo kaduceja, koji Merkur drži u levoj ruci. Glava je okrenuta na desnu stranu i na njoj se nalazi petasos sa jednim krilcem (drugo je oštećeno). Frizura i crte lica istaknute su urezima. Vrat je vrlo širok. Bradavice i pupak, kao i grudni i trbušni mišići, prikazani su kružnim, linearnim i ukrštenim urezima. Noge su izdužene, a kolena su istaknuta takođe pomoću vodoravnih ureza. Statueta je sumarno, nevešto i šematizovano obrađena, što ukazuje na to da je reč o lokalnom produktu serijske proizvodnje.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 29, kat. 26, sl. 26

134. Merkur (Fot. 111)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2758/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 7,8 cm

Opis: Dečaćka figura polunagog Merkura u stavu sedenja ili jahanja. Nedostaje stopalo leve noge. Noge su raskoračene i stiče se utisak da je težina tela prebačena na desnu nogu, dok je leva povučena unazad. Između nogu vidljivi su tragovi obrade, kao da je figura bila fiksirana (za sedište?).

Desna ruka savijena je u laktu i u njoj božanstvo drži marsupijum. U levoj ruci nalazi se kaducej, gornjim delom oslonjen na rame boga. Nabrana hlamida zakopčana je na desnom ramenu i prebačena preko leve strane grudi i leve ruke. Glava je blago sagnuta, a kosa očešljana u kratke krupne pramenove. Čelo je visoko. Oči bademastog oblika, nos pravilan, a usta mala. Vrat je masivan, što čini figuru zdepastom. Muskulatura tela modelovana je prosečno. Rad je verovatno lokalni proizvod.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 29, kat. 27, sl. 27

135. Merkur (Fot. 112)

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2751/III

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 8,7 cm

Opis: Nag golobradi Merkur, u stojećem stavu, široko raskoračenih nogu, blago savijenih u kolenu (sedi ili jaše?). Nedostaje leva šaka. Desna ruka je ispružena i u njoj bog drži trorogi marsupijum. Preko levog ramena božanstva prebačena je hlamida, koja pada preko leve ruke u kojoj se nalazi fragmentovani kaducej. Glava je okrenuta *en face* i na njoj se nalazi petasus tanjirastog oblika. Kosa je očešljana u kratke kovrdže iznad visokog čela. Crte trougaonog lica solidno su predstavljene – krupne oči, pravilan nos i stisnuta usta. Muskulatura grudnih mišića je nešto manje istaknuta u odnosu na trbušne. Noge su tanke i gotovo bez oblika. Sumarna i nevešta obrada građe tela pokazuje da je reč o provincijskom proizvodu.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Величковић М. 1972, 30, kat. 28, sl. 28

136. Merkur (Fot. 113)

Lokalitet: Ripanj; sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 6,2 cm

Opis: Nag Merkur u stojećem stavu. Nedostaje veći deo vrata. Težina tela figure počiva na desnoj nozi, dok je leva savijena u kolenu i blago isturena napred. U desnoj ruci, neznatno odvojenoj od tela, božanstvo drži marsupijum, a u levoj se, verovatno, nalazio kaducej. Glava je nešto krupnija u odnosu na telo, koje je vrlo nevešto modelovano. Grub provincijski rad.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Brunšmid J. 1914, 219–220, br. 26

137. Merkur

Lokalitet: Gračanica; sada u Muzeju Kosova, inv. br. 968

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 6 cm

Opis: Nago božanstvo u stojećem stavu na postolju kupastog oblika. Telo figure ima oslonac na levoj nozi, dok je desna noga blago savijena u kolenu i isturena napred. U desnoj ruci Merkur drži marsupijum, a u levoj ruci kaducej vrhom oslonjen na rame božanstva. Na glavi ima petasos ispod koga izviruje kovrdžava kosa. Crte lica i muskulatura tela predstavljeni urezima su, što samo pojačava neveštost oblikovanja cele figure. Provincijski proizvod osrednjeg kvaliteta.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Ružić M. 2006, 103–104, kat. 105

138. Merkur (Fot. 114)

Lokalitet: Kladovo; sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 9,5 cm

Opis: Nag Merkur u stojećem stavu. Nedostaju desna šaka i atributi iz obe ruke. Težina tela figure počiva na desnoj nozi, dok je leva noga blago zabačena unazad. Božanstvo drži desnu ruku ispruženu napred i u njoj se, verovatno, nalazio marsupijum, dok je u levoj ruci bio kaducej. Na desnoj nadlaktici i levom ramenu vidljivi su krajevi prebačenog ogrtača. Merkur na glavi ima petasos. Oči, bradavice i pupak božanstva predstavljeni su utisnutim kružićima. Detalji lica (crte lica, kosa), kao i muskulatura tela modelovani su sumarno. Proizvod provincijskog majstora.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Brunšmid J. 1914, 220–221, kat. 29 ; Ružić M. 2006, 108–109, kat. 114

139. Merkur

Lokalitet: Smederevo; sada u Istorijskom muzeju Srbije, inv. br. 10

Materijal: bronza, puno livenje

Dim.: visina 6,2 cm

Opis: Figura Merkura u stojećem položaju. Nedostaje desna podlaktica i atribut koji je božanstvo držalo u njoj. Oslonac tela figure jeste na desnoj nozi, dok je leva noga blago savijena u kolenu. U desnoj podignutoj ruci verovatno se nalazio marsupijum, a u levoj ruci spuštenoj pored tela – kaducej. Merkur je obučen u dugačku togu, koja ostavlja samo desno rame golo. Glava božanstva, kao i telo, sumarno su oblikovani. Nevešt i loš provincijski rad.

Datovanje: III vek n. e.

Literatura: Ružić M. 2006, 110, kat. 117

LAMPA SA PREDSTAVOM MERKURA

140. Lampa

Lokalitet: „Bazilika 1”, Scupi, Skoplje

Materijal: glina

Dim.: dužina 9 cm, širina 6,5 cm, visina 1,5 cm

Opis: Očuvana lampa od fine gline oker boje, premazana bledo crvenim firmisom. Na udubljenom disku nalazi se predstava boga Merkura u stojećem stavu, glave okrenute nadesno. U desnoj ruci, savijenoj u laktu, božanstvo drži marsupijum, a u levoj kaducej. Pored desne noge Merkura stoji jagnje. Otvor na disku i otvor za fitilj kružnog su oblika. Obod je ukrašen sitnim urezima. Lampa je finog kvaliteta i predstavlja solidan rad lokalne radionice.

Datovanje: II vek n. e.

Literatura: Antičko Skupi 1984, 37–38; 57; kat. 46

GEME I KAMEJE SA PREDSTAVOM MERKURA

141. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 115)

Lokalitet: nepoznat (otkup od L. Nedeljkovića iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1699/II

Materijal: karneol narandžaste boje, proziran

Dim: 12,2 x 9 x 3,4 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute nadesno. Božanstvo je nago, na glavi ima petasos, u levoj ruci marsupijum, a u desnoj kaducej. Preko desne ruke pada dugački ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 364, kat. 130

142. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 116)

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1922/II

Materijal: karneol narandžaste boje, proziran

Dim: 15 x 11,6 x 5 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute na desnu stranu. Božanstvo je nago, na glavi ima petasos, u levoj ispruženoj ruci marsupijum, a u desnoj kaducej. Preko desne ruke pada dugački ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 365, kat. 132

143. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 117)

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2011/II

Materijal: opal svetlomrke boje, srebro

Dim.: širina prstena 2,9 cm, visina 2,4 cm

Opis: Srebrni prsten sa gemom elipsoidnog oblika na kojoj je predstavljena figura Merkura. Prsten se sastoji od tanke alke u kontrastu sa vrlo širokim i masivnim ramenima. Iznad ramena nalaze se po četiri ureza sa krajevima u obliku volute. Ovi urezi tvore po tri ispupčenja sa svake strane alke. Na gemi je prikazan nag, golobradi Merkur u stojećem stavu, okrenut na levu stranu. U desnoj, ispruženoj ruci drži marsupijum. Leva ruka savijena je u laktu i u njoj božanstvo drži kaducej. Hlamida je prebačena preko leve podlaktice. Na glavi Merkur ima petasos. Predstava je urađena sumarno, ali sa jasno naznačenim detaljima. Po mišljenju I. Popović može se svrstati u solidan rad lokalne produkcije.

Datovanje: prva polovina III veka n. e.

Analogije: Spier J. 1992, 104, cat. 255, 256, ph. 255, 256

Literatura: Поповић И. 1992, kat. 86; Antičko srebro u Srbiji 1994, kat. 221 Нововић–Кузмановић И. 2006, 365, kat. 133

144. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 118)

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1593/II

Materijal: karneol crvene boje, providan

Dim.: 10,6 x 7,4 x 2,6 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute na desnu stranu. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 365, kat. 134

145. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 119)

Lokalitet: nepoznat (otkup od H. Lederera iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1802/II

Materijal: karneol mrkonarandžaste boje, providan

Dim: 9,2 x 7,2 x 2,6 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute na desnu stranu. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač. Pored Merkurvih nogu nalazi se jedva prepoznatljiv mali žrtvenik.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 365–366, kat. 135

146. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 120)

Lokalitet: Kostolac (Viminacijum, nekropola), iz zbirke kapetana Tadića iz Kostolca; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1859/II

Materijal: karneol narandžastocrvene boje, providan

Dim.: 13,6 x 10,6 x 2,6 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute na desnu stranu. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 366, kat. 136

147. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 121)

Lokalitet: nepoznat (otkup od S. Simonovića iz Beograda 1965. godine); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3893/III

Materijal: opal žute boje sa ahatom bele boje

Dim.: 14 x 10,8 x 3,2 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute na desnu stranu. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 366, kat. 137

148. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 122)

Lokalitet: Kostolac (?); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1627/II

Materijal: karneol žutomrke boje, providan

Dim.: 10,5 x 9 x 2,8 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute nadesno. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић–Кузмановић И. 2006, 366–367, kat. 138

149. Gema sa predstavom figure Merkura

Lokalitet: nepoznat (otkup od H. Lederera iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1779/II

Materijal: karneol narandžastožute boje, providan

Dim.: 11 x 8 x 2,8 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute nadesno. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 367, kat. 139

150. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 123)

Lokalitet: Kostolac (Viminacijum); sada u Narodnom muzeju Požarevac, inv. br. 1359

Materijal: jaspis žute boje

Dim.: 13 x 9,6 x 2,2 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute nadesno. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 367, kat. 140

151. Gema sa predstavom figure Merkura

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1567/II

Materijal: karneol narandžastožute boje, providan

Dim.: 14,2 x 9,4 x 3,4 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute nadesno. Božanstvo je predstavljeno nago, sa perom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 367, kat. 141

152. Gema sa predstavom figure Merkura

Lokalitet: nepoznat (otkup od H. Lederera iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3382/III

Materijal: kalcedon

Dim.: 14 x 11 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute na desnu stranu. Vožanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 367–368, kat. 142

153. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 124)

Lokalitet: nepoznat (otkup od S. Simonovića iz Beograda 1965. godine); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3870/III

Materijal: jaspis žute boje

Dim.: 12,8 x 10,4 x 2,8 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute na desnu stranu. Vožanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 368, kat. 143

154. Gema sa predstavom figure Merkura

Lokalitet: nepoznat (otkup od H. Lederera iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3385/III

Materijal: jaspis mrkocrvene boje

Dim.: 10,8 x 8 x 5,2 mm

Opis: Gema oktogonalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute nalevo. Vožanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač. Desna noga Merkura prekrštena je preko leve noge, a na nogama su prikazane krilate sandale.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 368, kat. 144

155. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 125)

Lokalitet: nepoznat (otkup od S. Simonovića iz Beograda 1965. godine); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3871/III

Materijal: karneol narandžastožute boje, providan

Dim.: 14 x 10,8 x 3,3 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute nadesno. Vožanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač. Pored leve noge Merkura prikazana je figura petla.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 368–369, kat. 145

156. Gema sa predstavom figure Merkura

Lokalitet: Kostolac (Viminacijum „Vrbovac”); sada u Narodnom muzeju u Požarevcu, inv. br. 2786

Materijal: staklena pasta tamno i svetlo plave boje

Dim.: 14,8 x 11,4 x 3 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute nadesno. Vožanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač. Pored nogu Merkura prikazana je figura petla.

Datovanje: II–III vek n. e.

Literatura: Нововић–Кузмановић И. 2006, 369, kat. 146

157. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 126)

Lokalitet: nepoznat (otkup od S. Simonovića iz Beograda 1965. godine); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 3887/III

Materijal: opal mrkocrvene boje sa ahatom sivobeke i žutobeke boje

Dim.: 13,4 x 10,4 x 6,4 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute na desnu stranu. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač. Pored desne noge Merkura je *cornu copiae*, a pored leve noge zmija ili slovo S.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 369, kat. 147

158. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 127)

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1867/II

Materijal: karneol narandžastožute boje, providan

Dim: 13,6 x 11 x 4,6 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute nadesno. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci koji drži nad žrtvenikom i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 369–370, kat. 148

159. Gema sa predstavom figure Merkura (Fot. 128)

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1898/II

Materijal: jaspis crvenomrke boje

Dim.: 16 x 13 x 3 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura u frontalnom položaju, glave okrenute na desnu stranu. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, marsupijumom u levoj ruci i kaducejem u desnoj ruci, preko koje pada ogrtač. Pored leve noge Merkura nalazi se žrtvenik.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 370, kat. 149

160. Gema sa predstavom Merkura koji sedi na steni (Fot. 129)

Lokalitet: Kostolac (Viminacijum); sada u Narodnom muzeju u Požarevcu, inv. br. 407

Materijal: karneol narandžaste boje, providan

Dim.: 14,6 x 12,4 x 4,4 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura okrenute na desnu stranu koji sedi na steni. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, desnom rukom oslonjen na stenu, a u levoj ruci drži kaducej okrenut nadole. Na nogama ima leteće sandale.

Datovanje: druga polovina II veka ili prva polovina III veka n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 370, kat. 150

161. Gema sa predstavom Merkura koji sedi na steni

Lokalitet: nepoznat; sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. 2653

Materijal: staklena pasta

Dim: /

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom figure Merkura okrenute na levu stranu, koji sedi na steni. Božanstvo je predstavljeno nago, sa petasosom na glavi, levom rukom oslonjen na stenu, a u desnoj ruci drži kaducej. Vrlo loše očuvana predstava.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 370, kat. 151

162. Gema sa predstavom biste Merkura (Fot. 130)

Lokalitet: nepoznat (otkup od H. Lederera iz Beograda); sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1817/II

Materijal: karneol narandžastožute boje, providan

Dim: 14 x 11,8 x 2,8 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom glave Merkura u profilu nalevo. Božanstvo ima na glavi petasos, dok se iza vrata boga vidi vrh kaduceja. Ispod kape viri lepo oblikovana kovrdžava kosa.

Datovanje: I-II vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 370–371, kat. 152

163. Gema sa predstavom biste Merkura (Fot. 131)

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1917/II

Materijal: karneol svetlooker i ružičaste boje, providan

Dim: 12,8 x 10,8 x 2,3 mm

Opis: Gema ovalnog oblika sa predstavom glave Merkura u profilu nalevo. Božanstvo ima na glavi petasos, ispod kojeg se vidi kovrdžava kosa.

Datovanje: II-III vek n. e.

Literatura: Нововић Кузмановић И. 2006, 371, kat. 153

164. Gema sa predstavom biste Merkura

Lokalitet: nepoznat (otkup od D. Vasića iz Salakovca); sada u Muzeju grada Beograda, inv. br. 2527

Materijal: karneol, neproziran

Dim.: 5,4 x 7,5 mm ; širina glave prstena iznosi 9 mm.

Opis: Očuvana gema elipsoidnog oblika, umetnuta u kasetu gvozdenog prstena. Reljefno predstavljena bista Merkura okrenuta je na desnu stranu. Profil lika urađen je precizno, sa jasno naznačenom kratkom, kovrdžavom kosom. Urezani su obrva i oko, kao i mala usta. Iza biste prikazan je kaducej, što i daje povoda da se lik mladića prepozna kao Merkurov. Ujedno, ova scena je vrlo dobro poznata u rimskoj ikonografiji, što samo potvrđuje tačnost identifikacije.

Datovanje: II-III vek n. e.

Analogije: Spier J. 1992, 144, cat. 401, ph. 401

Literatura: Бојовић Д. 1984–1985, 143, sl. 2/10; Нововић Кузмановић И. 2006, 371, kat. 154

NESIGURAN PRIMERAK KAMEJE SA PREDSTAVOM BISTE MERKURA

165. Kameja sa predstavom biste Merkura

Lokalitet: nepoznato nalazište; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 1947/II

Materijal: opal, troslojni, mrkobebe boje

Dim.: 8 x 6 mm

Opis: Kameja ovalnog oblika, na kojoj se nalazi reljefna predstava biste Merkura, okrenuta nalevo. Profil lika urađen je jasno i sve crte lica detaljno su oblikovane. Ističu se prevelik nos i izbačena, masivna brada. Kosa je očešljana u kratke kovrdže i u njoj se nalazi pero, što bi značilo da je u pitanju tip Hermesa Tota. Međutim, tretman kose i obrada drugih detalja ukazuju na mogućnost da je u pitanju kameja koja datira iz postantičkog perioda, a kopira uzor iz antičkog doba.

Literatura: Поповић И. 1989, 45, kat. 73, sl. 73

NAKIT SA PREDSTAVOM MERKURA

166. Prsten sa predstavom figure Merkura

Lokalitet: nepoznat; sada u Narodnom muzeju u Beogradu, inv. br. 2608/II

Materijal: bronza

Dim.: širina prstena 2,4 cm, visina 2,2 cm, težina 8,84 g

Opis: Bronzani prsten sa elipsoidnom glavom na kojoj je predstavljena figura Merkura. Na glavi je prikazan nag golobrađi Merkur, u stojećem stavu, sa osloncem na desnoj nozi, dok je leva noga savijena u kolenu i blago zabačena unazad. U desnoj ruci, savijenoj u laktu, božanstvo drži predmet sličan kaduceju (?). Preko leve podlaktice prebačen je dugačak ogrtač. Iza figure je predstavljena četvoronožna životinja,

možda ovan (?). Profil božanstva je solidno urađen, sa istaknutom bujnom, kovrdžavom kosom. Telo je neproporcionalno prikazano, sa nerazvijenim trupom i tankim udovima.

Datovanje: I vek n. e.

Analogije: Spier J. 1992, 104, cat. 254, ph. 254 (četvoronožna životinja je ovan); Platz–Horster G. 1987, 91, cat. 157, T. 32/157 (četvoronožna životinja je ovan).

Literatura: Поповић И. 1992, 47 kat. 96, sl. 96.

THE CULTS OF HERCULES AND MERCURY IN UPPER MOESIA FROM THE FIRST TO THE FOURTH CENTURY A. D.

Summary

The cults of Hercules and Mercury, two very complex deities with polyvalent characters, have been confirmed in the territory of Roman province Moesia Superior (and afterwards in the late Roman provinces formed on the same territory) on votive monuments, marble sculptures, bronze statues and appliqués, gems and jewellery.

The cult of one of the most popular deities in Roman pantheon, god Hercules, has been confirmed with 17 votive monuments, three reliefs, 20 complete or fragmentary sculptures (of which three sculptures remain disputable), 12 bronze statues and appliqués, gems, jewellery and amulets in the shape of the Hercules knot. Majority of votive monuments has been found in northern and eastern part of Moesia Superior and they date from the end of the 1st century A. D. to the end of the 3rd century A. D. Mentioned distribution of votive monuments dedicated to Hercules implies that he was venerated in bigger, urban centres, as in Danube limes too. The fact that majority of the monuments dates from second half of the 2nd century A. D. and first half of the 3rd century A. D. is the consequence of extreme popularity of god Hercules, during the reign of emperor Commodus and emperors from Severan dynasty. In the epigraphic monuments, a difference can be perceived between vows mentioning a god without an epithet, those mentioning a god with an epithet (e. g. *Augustus*, *Conservator*, *Deus Sanctus*, *Invictus*, *Victoris*, *Naissas* and *Κορίω*) and those mentioning a god along with the names of other Roman deities, such as Jupiter, Minerva and Neptune. The frequency of epithets of an official character and an analysis of the dedicants' names, point to Hercules as being a primarily military deity. This is confirmed not only by the strategic importance of the Central Balkans for the empire, the permanent presence of numerous legions along the *limes* and from the beginning of the 2nd century A. D., the settlement of veterans in the vicinity of military camps, but also by analogy with other Roman provinces, such as Pannonia, Dalmatia or Dacia. Two votive monuments with inscription *Deus Hercules*, from Kostolac, Viminatum (cat.no. 3) and Leskovac near Naissus (cat.no. 11), were dedicated by C. Iulius Arrianus (whose name points to his origin in Greece or Asia Minor) and Aurelius Firmus (a Romanised inhabitant who was a liberated captive or soldier from Moesia Superior). While in the case of the former monument we do not know anything of the dedicant's occupation, the occasion for building the monument or the aspect of the god as he was revered, the consecration formula *pro salute* inscribed on the latter monument indicates reverence for Hercules as a god of health or welfare or simply as a personal protector. This type of dedication is attested also in Moesia Inferior, Thrace and Dacia, the dedicants being soldiers and members of the Romanised population.

Under the epithet *Augusto*, Hercules is mentioned in monuments from Kostolac, Viminatum (cat.no. 4) and Prokuplje (cat. no. 10). Votive dedications *Herculi Augusto* appear from the 2nd century A. D., in various Roman provinces and are numerous. The epithet *Augustus* generally implied the connection between the god (for whom the epithet was used)

and official cult – it implied the help and protection of the god in question for the emperor and his family.

The votive monument dedicated to *Hercules Conservator* (cat. no. 16), which originates in the vicinity of Scupi, represents an isolated example. As *Hercules Conservator*, the god was primarily revered as a protector from every evil or danger that might befall the dedicant. The epithet *Conservator* is found in central Balkan regions along with other deities, such as Jupiter, Silvanus and Neptune. While keeping in mind the monument's fragmentary state, one may suppose that the dedicant at Scupi was a military official, if we take into account the fact that soldiers at Intercisa, Alba Iulia and in Britain made dedications to *Hercules Conservator*.

Dedications to Hercules as *Deo Sancto* come from Kostolac, Viminatum (cat. no. 5) and Leskovac (cat. no. 12). While the monument from Leskovac is in very fragmented state so nothing certain can be presumed about the origin or occupation of the dedicant, the dedicant of the monument from Kostolac, Viminatum was a military official and *beneficiaries of legio I Italicae*. As in the case of the epithet *Augustus*, it seems that *Sanctus* was an epithet connected with the official cult too, since the dedicants are mostly soldiers, not only in Moesia Superior, but also the neighbouring provinces.

With the epithet *Invictus*, Hercules' name appears on votive monuments from Ratiaria (cat. no. 1) and the village Gazdare in the vicinity of Leskovac (cat. no. 13), as well as from Martvica, Stratidze and Madar (all in Moesia Inferior) and from Dacian localities Alba Iulia, Baila Herculane, Germisara, Turda, Vetela and Ampelum. With the epithets *Invictus* and *Victor*, Hercules was revered, as in early Rome, as the god of audacity, strength, invincibility and triumph. Hence *exemplum Herculi* was popular not only among soldiers along the Rhine-Danube *limes*, but also among veterans and Romanised individuals who saw in him a symbol of strength and physical courage and an aid to victory over all perils. Particularly interesting is the fact that the name of the dedicant of a monument *Hercules Invictus* found in the vicinity of Leskovac is Aelius Saturninus, which is identical to the name of the dedicant of a monument dedicated to Omphala, also found in the vicinity of Leskovac. The same name of the dedicant on both monuments and similar place of finding, allow us to presume that the same individual, probably of Greek origin, made a vow to Hercules and Omphala. Both monuments attest the appearance of the Greek myth about Heracles in the south part of Moesia Superior.

The monument dedicated to Hercules Victor was found in Kostolac, Viminatum (cat. no. 6) and its dedicant was soldier M. Securius Censorinus. The popularity of the cult of Hercules Victor was particularly strong under the Severan dynasty throughout the empire. The votive monument dedicated to *Hercules Naissas* implies assimilation of Roman god Hercules and autochthonous (Dardanian) deity of similar characteristics, whose epithet *Naisatus* was derived from the name of centre Naissus. Similar cases of the *interpretatio romana* of Hercules have been recorded in Pannonia, in a dedication to *Hercules Illyricus* and in Dacia where a *Hercules Magusanus* of the Batavi is attested. In Germania Inferior, apart from Hercules Magusanus and Hercules Deusonius, *Hercules Saxanus* was worshipped and judging from the dedicants - for the most part, miners and military officials – he must have been a protector of mines and miners. Britons also worshipped *Hercules Saegontius* and the votive monuments of Gaul, offer a remarkably comprehensive range of local epithets of Hercules (e.g. *Ihunnus*, *Andossus*, *Toliandossus*, *Graius*, *Gallicus*, *Oglaius*, *Ogmios* etc.). Apart from the epithet derived from the name of the place Naissus what makes the monument from Naissus stand out among dedications to Hercules from Moesia Superior, is the sex of the dedicant: women were forbidden to participate in his cult (although in other provinces, e.g., Britain, we know of priestesses of Hercules' cult). However, we should keep in mind that *Hercules Naissas* was probably some local divinity identified with Hercules, most likely the protector

of roads and travellers (the monument was found in the vicinity of the *stationes Ad Hercules* and *statio Herculana*). Hercules has the same role in Pannonia and along the Rhine limes. The votive monument from the village of Guberevac dedicated to Jupiter and Hercules (cat. no. 2), shares the similarity with the votive monument from Naissus because, both dedicants were women. The dedicant of the monument from Guberevac is a woman – Vecila Tyranni, whose husband served as the administrator in mine on Mount Kosmaj, therefore Jupiter and Hercules are probably mentioned in their function of protectors of miners and mines (similar inscriptions are known from Dacia). As for the votive inscription dedicated to *Hercules Kypíō* from Kostolac, Viminatum (cat. no. 8) and votive monument dedicated to Jupiter, Minerva, Hercules and Neptune from Prizren (cat. no. 15), they were set up by a soldier of *legio VII Claudia*, Valerios Hermogenes and by a *beneficiarius* of *legio III Flavia*, Iulius Firmus. The epithet *Kypíō* was testified on votive monuments dedicated to Hercules from Thrace and Moesia Inferior, too.

Marble statues and bronze statuettes of Hercules with club in one hand and lion skin thrown over his shoulders, associated with the cult of *Hercules Victoris*, have been found at Ratiaria, Singidunum, Viminatum and Tekija. Along with votive inscriptions dedicated to Hercules Augustus, Hercules Victor, Hercules Invictus and Hercules Conservator, found in Singidunum, Viminatum, Ratiaria, Naissus, Scupi etc., they confirm that the official cult of Hercules found its most numerous worshippers amongst soldiers on the limes and in legionary camps. They mostly date to the late 2nd and early 3rd century A. D., in the reigns of Commodus, Septimius Severus and Alexander Severus. This is confirmed too by the analogies from Pannonia, Germania Inferior, Gaul and Dacia, where relief images of Hercules with other *dei militares* appear. Amulets in the shape of Hercules club, found so far only along the *limes* (e. g., at Castrum Pontes near Trajan's Bridge), confirm their popularity among soldiers for their prophylactic and soteriological symbolism. The question of whether Hercules was assimilated with an unidentified Dardanian healing deity has been re-opened by the discovery of fragmentary marble statues from locality Mediana in the vicinity of the spa at Niška Banja. The statues of Hercules have been found together with fragmentary sculptures of Mercury, Dionysus, Asclepius and Hygieia and because of the fact that these are healing deities and because of the presence of the formula *pro salute* on two inscriptions, it may be presumed that Hercules, as the protector of thermal springs, a god of healing and, indirectly, of health, was identified with an indigenous deity having the same properties. The healing character of Hercules is confirmed by votive inscriptions dedicated to Hercules Salutifer from Dalmatia, Dacia, Gaul and Britain, where he appears together with the Nymphs, Silvanus, Asclepius and Hygieia.

The possibility that Hercules may have been worshipped as a chthonic deity is not only suggested by the bronze statuettes of god wearing a diadem or wreath, as a "divinised" Hercules, but also by a monument from Smederevo of Hercules and Alcestis (cat. no. 18) which carries clear funerary symbolism. The relief representation depicts Hercules who is returning Alcestis from Hades to her husband Admetus. The obvious union of the idea from the myth of Alcestis about love, sacrifice and belief in mutual endless spousal love after death, makes this monument so far unique in Moesia Superior. Emphasis on virtues like virtue and devotion, with which the deceased earns eternal life and which he strives to achieve even after death, is on one level in harmony with philosophical and religious studies of the second half of the 2nd century A. D. Similar monuments have been found in the vicinity of Kavadar, where Hercules appears with Mercury, god psychopompos, also in Sarmizegetusa in Dacia and Gaul (*Hercules Ogmios*). Still, there are no indications that in Moesia Superior Hercules was assimilated with an indigenous chthonic god.

As we already mentioned, Moesia Superior was very important for Roman Empire because of its rich mines. A dedication to Jupiter and Hercules from the mining region of

Mount Kosmaj implies that there was a temple of those two deities, probably built by the miners. Votive monuments dedicated to Hercules as the protector of mines and miners have been identified at the Dacian sites of Ampelum and Micius, where a Hercules *collegium* is mentioned. We also propose hypothesis about Hercules being venerated as the protector of quarries and stone-cutters, but there are no arguments yet to support that hypothesis in connection to the cult of Hercules in Moesia Superior.

Marble statues and bronze statuettes of Hercules found in Moesia Superior represent almost all well known types of Hercules representations in sculpture and small bronze, such are Hercules Farnese, Hercules with Telephus, The Lansdowne Herakles, Hercules bibax, Hercules mingens, Herakles of Polykleitos, Herakles Epitrapezios and Herakles Invictus. This shows that indigenous, Romanised inhabitants accepted widely the cult of Hercules, who was in Moesia Superior one of the most venerated deities during the Roman reign.

Apotropaic and eschatological dimension of the god are also attested by the jewelry in the form of the prophylactic not of Hercules which, from the middle of 3rd century A. D. became very common in the provinces of Thrace, Moesia Superior, Dalmatia, Pannonia and Dardania.

Although architectural remains of a sanctuary dedicated to Hercules have not yet been confirmed in Moesia Superior, it can be presumed that one probably existed on Mount Kosmaj, vicinity of Lece and maybe in the vicinity of Naissus. Devoted dedicants of Hercules were mostly soldiers, military officials, veterans, traders, craftsmen, freedmen, miners, but also Romanised inhabitants, immigrants from Greece, Minor Asia, Syria etc.

The cult of Mercury, also one of the most represented and favoured deity during the Roman domination in Moesia Superior, was testified in epigraphic and all forms of archaeological material. The god who was mostly known as god of trade and tradesmen (patron of commerce), had many different functions for inhabitants of Moesia Superior who venerated the god as protector of roads and travellers, boundaries, sailors and ports, god of eloquence – patron of art and artists, springs and thermal waters, agriculture and mediator between living and dead – the one who guides the souls of deceased to heaven. Although the origin of the cult of god Mercury still presents an open question among historians of Roman religion, the deity was mostly known as god of trade and tradesmen and that was probably his earliest function. From the 1st century A. D., his role of mediator between gods and people slowly transfers to chthonian context – Mercury *logios* becomes Mercury *psychopompos*. Ichnographically, Mercury was presented as young men with winged hat in his head (*petasos*), holding in one hand a bag of money (*marsupium*) and herald's staff (*caduceus*) in the other hand, with winged shoes in his legs (*talaria*).

There are only two votive monuments dedicated to god Mercury – the first monument was found in the locality of Kostolac, Viminatium and is dedicated to Mercury, Liber and Libera (cat.no.97). Similar monuments dedicated to Mercury and Liber or Mercury, Liber, Libera and other deities, are confirmed in Apulum, Carnuntum and Rome. Second votive monument dedicated to god Mercury was found in village Koš, near town Peć (cat. no. 98) and its dedicant is Romanised inhabitant who venerated god in the first half of 2nd century A. D. A lost monument dedicated to Mercurius Naissatis should be also mentioned, since it represents a confirmation of *interpretatio romana* of an unknown indigenous deity with Roman god Mercury.

Three fragmented marble sculptures are interpreted as possible sculptures of god Mercury, but their undeniable identification with god in question is not certain. The head of youth from Kostolac (cat. no. 99) presents a young man with round hat and soft, but serene face expression, characteristic for the classicistic style of the 4th century B. C. and sculpture Hermes of Andros by Praxiteles. It is dated to the first half of the 2nd century A. D., unlike a torso of young deity from Kostolac dated in 4th century A. D. (cat. no. 100), which does

not have any attribute but cloak thrown over his left shoulder. Iconographical model for the sculpture from Kostolac could be also looked for in one of the copies of Praxiteles' sculptures. There is also a dubious sculpture from Smederevo (cat. no. 101), of a torso of a young man with an attribute (caduceus, lyre?), which body musculature suggests 2nd or the first half of 3rd century A. D.

Majority of the archaeological material confirming the popularity of god Mercury in Moesia Superior during Roman domination, belongs to bronze figurines. Most of the statuettes represent a very popular iconographic type of *Hermes Kerdos*, that is Hermes with petasos, dressed in a short chiton with a cloak and with attributes such are marsupium and caduceus. There are four bronze figurines of Mercury found in Archar (cat. nos. 102, 104-105), among which one statuette belongs to Hermes-Thot type (cat. no. 103). Bronze appliqué from Smederevo (cat. no. 116) represents deity in half-lying position and so far it is the only find from Moesia Superior of this iconographic type. The deity is lying on his left hip, with caduceus in left hand and patera in right hand. It is quite clear that a local artisan copied Hellenistic example of Mercury who rests or feasts. Bronze figurine of Mercury from Tekija (cat. no. 121) presents a nude young man in *contrapposto*, with winged petasos on head and winged sandals on his legs. In left hand, god holds a turtle, which makes bronze statuette from Tekija quite unique among other similar finds from Moesia Superior. Bronze figurine from Karataš (cat. no. 122) represents imported statuette of high quality and has a very similar likeness in face features to portraits of the Julio-Claudian dynasty, probably Caligula. A bronze figurine of Mercury with Pluto from Gračanica (cat. no. 126) is so far the only example of this iconographic type in Moesia Superior – god is presented as nude young man, with marsupium in one hand while his left hand is around Pluto's arms. Pluto is presented in the shape of a herm and beside Mercury's legs, there are a cock, turtle, ram and lizard. The artisan who modelled the composition from Gračanica was not so skilful and probably made it in 2nd or 3rd century A. D. Two bronze figurines from unknown localities differ by the attitude in which the god is presented – first figurine presents god as sitting or maybe riding (cat. no. 134), while the second figurine presents the god riding (cat. no. 135). Both figurines are local products from the 2nd or 3rd century A. D. Nine figurines of type of Hermes-Thoth have been confirmed so far, from various parts of Moesia Superior, but the statuette of Hermes-Thoth of unknown provenience (cat. no. 129) should be emphasized. It is a statuette of highest quality, god is presented nude, with caduceus and marsupium. Ichnographically, the figurine copies the famous Hermes from Andros and was probably imported in the 1st or 2nd century A. D.

Among 24 gems with the figure of Mercury, 19 gems present god in standing position, two gems present god sitting on a rock, while three gems present Mercury's head. Small variations exist in gems presenting god in standing position – whether the cloak is thrown over deity's left or right arm, whether there is an altar or *cornu copiae* or an animal beside god. Variations exist also on three gems presenting god in profile – whether Mercury wears winged petasos or not and whether there is a caduceus in the background.

If we resume epigraphical and archaeological material connected to the cult of god Mercury, it is obvious that we can not presume what possible epithets god could have had, as he had in other Roman provinces (Augustus, Conservator, Consentius, Fatalis, Felix, Finitimus, Negotiator, Repertor, Sanctus, Viator etc.). In Moesia Superior, Mercury was primarily god of commerce and travellers, but also very popular among the army – many bronze figurines of god were found in larger centres or on the Roman limes. Besides being the patron of traders and voyagers, Mercury was probably also iatric deity and regarded as a protector of health and thermal springs. Certain iconographic types, like Mercury with Pluto from Gračanica, point towards the possibility that god was venerated as psychopompos – silent companion of the deceased. Only in one epigraphic monument, dedication is made to Mercury, Liber and Libera, while in neighbouring Roman provinces, Mercury is presented with

Silvanus, Dionysus, Mithra, Hercules, Diana etc. Unfortunately, no temple of this god has been found in Moesia Superior yet, but we can presume that many houses had little statue of Mercury in their *lararia* (shrines of guardian gods in Roman households) and respected god as the protector of their family. Mercury's dedicants included Romanised inhabitants, soldiers, veterans, merchants, travellers, artisans, free men, slaves, immigrants etc.

What must be kept in mind, though, is the fact that integration of Roman cults of Hercules and Mercury among the inhabitants of Moesia Superior was not so simple – there already existed indigenous deities with characteristics similar to the traits of two Roman gods (the proof is the existence of votive monuments dedicated to Hercules Naissas and Mercurius Naissas). The process of Romanisation was stronger in northern and east-northern parts of Moesia Superior, than in the eastern part of the province, which was under strong influence of Greek culture. It may be probably best perceived on the example of the cult of god Mercury, who was patron of trade, travellers and wealth in northern parts of Moesia Superior, while in the southern parts, he was primarily god psychopompos. Also, due to the fact that Moesia Superior was inhabited by soldiers, veterans, slaves, free men, miners and immigrants of Greek, Minor Asian and Syrian origin, certain traits of oriental Herakles and Greek Hermes, can be noticed in the cults and iconography of Roman gods Hercules and Mercury. This syncretism specially grew from 3rd century A. D., when cults of oriental and solar gods reached the zenith of their popularity and melted with some Roman cults, like for example god Sabazius with god Mercury.

It can be concluded that both gods, Hercules and Mercury, were respected in Moesia Superior as patrons of traders, voyagers, sailors and miners - both were considered as iatric and healing gods, but both were also chthonic deities. Most of the mentioned characteristics were also traits of two gods in pre-Roman period - Herakles and Hermes shared some mutual competences – they were patrons of athletics and gymnastics, patrons of roads and travellers, patrons of merchants and gods who symbolised wealth and prosperity. Alas, in 4th century A. D., both gods, like many other pagan deities, were comprehended by new Christian religion as serious threats (especially Hercules who was considered as an opponent to Christ) and symbols of their cults (votive monuments, sculptures, statuettes, reliefs) were systematically destroyed. By the end of the 4th century A. D., the cults and theological postulates of the cults of Hercules and Mercury vanished from the late Roman provinces formed on the territory of Moesia Superior, but some of the iconographic elements characteristic for their cult representations, survived and can be recognized in early Christian images.

SKRAĆENICE IZVORA

Diod. Sic.	Diodor sa Sicilije, <i>Istorijska biblioteka</i> , prevod M. Rici, Novi Sad: Matica Srpska, 1998.
Tit Liv.	Tit Livije, <i>Istorija Rima od osnivanja grada</i> , prevod M. Mirković, Beograd: Srpska književna zadruga 1991.
Paus.	Pausanija, <i>Opis Helade</i> , II, prevod Z. Đorđević, Novi Sad: Matica Srpska, 1994.
Plat. Symp.	Platon, <i>Symposium</i>
Korn. Tac.	Kornelije Tacit, <i>Anali</i> , prevod Lj. Crepajac, Beograd: Srpska književna zadruga, 1970

SKRAĆENICE BIBLIOGRAFIJE

AA	<i>Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici</i> , Budapest
ABSA	<i>Annual of the British School at Athens</i> , Londres
AE	<i>L'année épigraphique</i> , Paris
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i> , Boston
AMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt</i> , Berlin-NewYork
An. Tard.	<i>Antiquité tardive. Revue internationale d'histoire et d'archéologie publiée par l'Association pour l'Antiquité tardive</i> , Paris
Arch. Jug.	<i>Archaeologia Jugoslavica</i> , Beograd
Археология	<i>Археология, Археологически институт, БАН, София</i>
AV	<i>Arheološki vestnik</i> , Ljubljana
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i> , Paris
BOREAS	<i>Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie</i> , Münster
CAH	<i>The Cambridge Ancient History</i> , Cambridge
Cerc. Arh.	<i>Cercetări Arheologice. Muzeul national</i> , Bucarest
CIL	<i>Corpus inscriptionum Latinarum</i>
Dictionaire Grecque	<i>Dictionaire des antiquités grecques et romaines, (Daremberg Ch. et Romaines E. Saglio) I-III</i> , Paris 1904
Годишњак МГБ	<i>Годишњак Музеја Града Београда</i> , Београд
Годишник НА	<i>Годишник на народния археологически музеи Пловдив</i> , Пловдив
GMus. J	<i>The J. Paul Getty Museum Journal</i> , Malibu
ГСАД	<i>Гласник Српског Археолошког друштва</i> , Београд
GSND	<i>Glasnik Skopskog naučnog društva</i> , Skopje
GZM	<i>Glasnik Zemaljskog Muzeja</i> , Sarajevo
Hesperia	<i>Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i> , Athens
ИБАД	<i>Известия на Българското археологическо дружество</i> , София
ИНМВ	<i>Известия на народния музеи Варна</i> , Варна
IMS	<i>Inscriptions de la Mésie Supérieure</i> , I, II, III/2, IV, V, VI, Beograd 1976-1995
ИАИ	<i>Известия на Българския Археологически Институт</i> , София
IG	<i>Istorijski Glasnik</i> , Beograd

ILJug	A. et J. Šašel, <i>Inscriptiones Latinae quae in Iuggoslavia inter annos MCMXL et MCMLX et inter annos MCMLX et MCMLXX et inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt</i> , Ljubljana 1963, 1978, 1986
JRGZ	<i>Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz</i> , Mayence
JZ	<i>Jadranski Zbornik</i> , Rijeka, Pula
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i> , University of Michigan, Ann Arbor
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i> , London
LIMC	<i>Lexicom Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , I-VIII, Zürich-München, 1981-1997; VIII, Zürich, Düsseldorf, 1997
MEFRA	<i>Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Antiquité</i> , Paris, Rome
Op. Arch.	<i>Opuscula Archaeologica. Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Radovi arheološkog zavoda</i> , Zagreb
OZ	<i>Osiječki zbornik</i> , Osijek
Oxford Cl. Dict.	S. Hornblower, A. Spawforth ed. <i>Oxford Classical Dictionary</i>
PALLAS	<i>Pallas. Revue d'Études Antiques</i> , Université de Toulouse-le-Mirail, Toulouse
Peuce	<i>Peuce. Studii și comunicari de Istorie, Etnografie și Muzeologie</i> , Muzeul delta Dunarii, Tulcea
RA	<i>Revue archéologique</i> , Paris
R.A.	<i>Crist Rivista di archeologia cristiana</i> , Roma
Рад ВМ	<i>Рад Војвођанских Музеја</i> , Нови Сад
RE	A. Pauly-G. Wissowa, <i>Realencyclopädie der Classischen Altertums wissenschaft</i> , Stuttgart
RIB	R.G. Collingwood (et al.), <i>The Roman inscriptions of Britain</i> , Oxford 1965-
Roscher, Lexicon	Roscher W. H., <i>Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie</i> I-VI, Leipzig 1884-1937.
Situla	Narodni muzej Slovenije
Споменик	<i>Споменик Српске академије наука и уметности</i> , Београд
Старинар	<i>Старинар</i> , Археолошки институт Београд
Vjesnik AM	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu</i> , Zagreb
VAHD	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> , Split
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i> , Bonn
ŽA	<i>Živa antika</i> , Skopje

BIBLIOGRAFIJA

Abramić M. 1932

M. Abramić, Nekoliko skulptura antiknih božanstava, *VAHD*, sv. 2, Split 1932, 49-55.

Alicu D. 1994

D. Alicu, *Grotesque et schématisation dans la toreutique de la Dacie romaine*, Akten der 10. Internationalen Tagung ueber antike Bronzen : Freiburg, 18.-22. Juli 1988, Stuttgart 1994, 17-22.

Andrews C. 1996

C. Andrews, *Ancient Egyptian Jewellery*, London 1996.

Antička bronza u Jugoslaviji 1969

Antička bronza u Jugoslaviji / Greek, Roman and Early-Christian Bronzes in Yugoslavia, ed. M. Kolarić, Beograd 1969

Античка бронза Сингидунума 1997

Античка бронза Сингидунума, ур. С. Крунић, Београд 1997 / *Antique Bronze from Singidunum*, ed. S. Krunic, Beograd 1997.

Antički teatar na tlu Jugoslavije 1979

Antički teatar na tlu Jugoslavije, ур. D. Rnjak, Novi Sad 1979 / *Antique theater in the territory of Yugoslavia*, ed. D. Rnjak, Novi Sad 1979.

Antičko Skupi 1984

Antičko Skupi – Rezultati od dosegašnite arheološko istraživanja, Skopje 1984.

Античко сребро у Србији 1994

Античко сребро у Србији, (ур. И. Поповић), Београд 1994 / *Antique Silver from Serbia*, (ed. I. Popović), Beograd 1994.

Атанасова Ђ. 1964

Ђ. Атанасова, Два новооткривена скулптурна споменика от с. Арчар, Видинско, *Археологија*, књ. 1, Софија 1964, 24-28.

Attridge H. W., Hata G. 1992

H. W. Attridge, G. Hata, *Eusebius, Christianity and Judaism*, Michigan 1992.

Aubet M. E. 2001

M. E. Aubet, *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*, Cambridge 2001.

Bailey C. 1970

C. Bailey, Roman Religion and the Advent of Philosophy, *CAH*, VIII, Rome and the Mediterranean, Cambridge 1970, 423-465.

Bandinelli R. B. 1969

R B. Bandinelli, *Rome le centre du pouvoir*, Paris 1969.

Bandinelli R. B. 1970

R. B. Bandinelli, *La fin de l'art antique*, Paris 1970.

Bărbulescu M. 1977

M. Bărbulescu, Cultul lui Hercules în Dacia Romana (I), *AMN*, XIV, Cluj-Napoca 1977, 174-198.

Bărbulescu M. 1978

M. Bărbulescu, Cultul lui Hercules în Dacia Romana (II), *AMN*, XV, Cluj-Napoca 1978, 219-233.

Bauchhenß G. 1986

G. Bauchhenß, Hercules Saxanus, a God of the down-Germanic army, in: *Studies to the military borders of Rome IIIH documents 3rd boarding school. Limsekongreß Aalen 1983 = Research and reports pre and Frühgesch.* Baden-Wuerttemberg 20, Stuttgart 1986, 90-95.

Baumann V. H. 1991

V. H. Baumann, Cultol lui Hercules in Asezarile Romane din zona Posta-Telita (Judetul Tulcea), *Peuce X*, Vol. 1, Tulcea 1991, 117-120.

Bayet J. 1926

J. Bayet, *Les origines de Hercule romain*, Paris 1926.

Bayet J. 1957

J. Bayet, *Histoire politique et psychologique de religion romaine*, Paris 1957.

Berchem van D. 1967

D. van Berchem, Sanctuaires d'Hercule-Melqart. Contribution à l'étude de l'expansion phénicienne en Méditerranée, *Syria*, Revue d'art oriental et archeologie, Tome XLIV, Paris 1967, 73-109.

Berg B. 1994

B. Berg, Alcestis and Hercules in the Catacomb of Via Latina, *Vigiliae Christianae*, Vol. 48/3, Leiden 1994, 219-234.

Berquist B. 1973

B. Berquist, *Herakles on Thasos*, Uppsala 1973.

Bevan E. 1988

E. Bevan, Ancient Deities and Tortoise Representations in Sanctuaries, *ABSA*, No. 83, London 1988, 1-6.

Bieber M. 1955

M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1955.

Birley E. 1978

E. Birley, The Religion of the Roman Army: 1895-1977, *ANRW*, Principat, Bd. 16. 2, Berlin-New York 1978, 1506-1541.

Birley A. R. 2013

A.R. Birley, *Hadrian: The Restless Emperor*, New York 2013.

Битракова-Грозданова В. 1999

В. Битракова-Грозданова, *Религија и уметност во антиката во Македонија*, Скопје 1999 / V. Bitrakova-Grozdanova, *Religion et Art dans l'antiquité en Macédoine*, Skopje 1999.

Boardman J., Palagia O., Woodford S. 1988

J. Boardman, O. Palagia, S. Woodford, Herakles, *LIMC*, IV, 1, Eros – Herakles, Zürich und München 1988, 728-838.

Boardman J. 1990

J. Boardman (et al.), Herakles, *LIMC*, V-1, Herakles – Kenchrias, Zürich und München 1990, 1-192.

Boardman J. 1993

J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Archaic Period*, London 1993.

Boardman J. 1995

J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*, London 1995.

Bloch H. 1945

H. Bloch, A New Document of the Last Pagan Revival in the West, 393-394 A. D., *The Harvard Theological Review*, Vol. 38/4, Cambridge 1945, 199-244.

Bodor A. 1989

A. Bodor, Die griechisch-römischen kulte in Dacia, *ANRW*, Principat, Bd. 18. 2, Berlin-New York 1989, 1077-1164.

Bojanovski I. 1977/78

I. Bojanovski, Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog polja, *VAMZ*, sv. XI, Zagreb 1977/78, 115-131.

Бојовић Д. 1984-1985

Д. Бојовић, Римске геме и камеје у Музеју града Београда, *Зборник Музеја примењене уметности*, 28-29, Београд 1984-1985, 139-152 (Römische Gemmen und Kameen im Museum der Stadt Beograd).

Бојовић Д. 1985

Д. Бојовић, Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда, *Годишњак МГБ*, XXXII, Београд 1985, 19-49.

Bonfante L. 1986

L. Bonfante, *Etruscan Life and Afterlife*, Detroit 1986.

Bordenache G. 1960

G. Bordenache, Antichità greche e romane nel nuovo museo di Mangalia, *Dacia*, n. s., IV, Bucaresti 1960, 489-509.

Bordenache G. 1969

G. Bordenache, *Sculture Greche e Romane*, I, Bucarest 1969.

Воšković-Robert 2006

A. Vošković-Robert, *Le Culte de Jupiter en Mésie Supérieure*, Paris 2006.

Ботушарова Л. 1959

Л. Ботушарова, Релеф на Херакъл от с. Кобилино, *Годишник НА*, књ. III, Софија 1959, 135-143.

Boucher S. 1970

S. Boucher, *Bronzes grecs, hellénistiques et étrusques (sardes ibériques et celtiques)*, Lyon 1970.

Boucher S. 1976

S. Boucher, A propos de l'Hermès de Polyclète, *BCH*, I, Paris 1976, 95-102.

Boyance P. 1972

P. Boyance, *Études sur la religion romaine*, Paris 1972.

Brommer F. 1986

F. Brommer, *Heracles : the twelve labors of the hero in ancient art and literature*, Michigan 1986.

Bruhl A. 1953

A. Bruhl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionisiaque a Rome et dans le monde romain*, Paris 1953.

Brukner O. 1997

O. Brukner, Keramički medaljoni – praznični kolači u rimskom keramičkom zanatstvu, *Rad VM*, 39, Novi Sad 1997, 97-102.

Brunšmid J. 1907

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *VHAD*, n. s. IX, Zagreb 1907, 81-184.

Brunšmid J. 1914

J. Brunšmid, Antikni figuralni bronzani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, *VAHD*, XIII, 1913-1914, Zagreb, 207-268.

Bulat M., Pinterović D. 1967

M. Bulat, D. Pinterović, Novi rimski natpisi iz Osijeka, *OZ*, XI, Osijek 1967, 87-100.

Буюклиев Х. 1972

Х. Буюклиев, Паметници на Хермес от Старозагорско, *ИАИ*, XXXIII, Софија 1972, 189-193.

Bulzan S. 1998

S. Bulzan, Alexander as Hercules on a Small Bronze from Sarmizegetusa, *AMN*, 35/1, Cluj-Napoca 1998, 69-75.

Calder W. M. 1975

W. M. Calder, The Alkestis Inscription from Odessos: IGBR I2 222, *AJA*, 79/1, 1975, 80-83.

Cambi N. 1988

N. Cambi, *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988.

Campbell L. A. 1968

L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden 1968.

Цермановић-Кузмановић А. 1957

А. Цермановић-Кузмановић, Бронзана статуета из Новог Београда, *Годишњак МГБ*, IV, Београд 1957, 47-51.

Цермановић-Кузмановић А. 1982

А. Цермановић-Кузмановић, Нови епиграфски споменици из Комина и Коловрата, *Старинар* н. с. XXXII, Београд 1982, 76-77.

Цермановић-Кузмановић А. 1991

А. Цермановић-Кузмановић, Римска скулптура у Србији, *ЖА*, посебно издање 9, Београд 1991, 222-225.

Cerfaux L., Tondriau J. 1957

L. Cerfaux et J. Tondriau, *Le culte des souverains*, Paris 1957.

Cerović M. 2001

M. Cerović, Dvije rimske bronzane statuete, *Museum*, 1, Šabac 2000, 21-35.

Champlin E. 2005

E. Champlin, *Nero*, Harvard 2005.

Christodoulou D. N. 1998

D. N. Christodoulou, *The Figures of Ancient Gods on the Coinage of Constantine the Great*, Athens 1998.

Cizek E. 1983

E. Cizek, *L'époque de Trajan*, Paris 1983.

Coleman-Norton P. R., Bourne F. C. 1961

P. R. Coleman-Norton, F. C. Bourne, *Ancient Roman Statues : A Translation with Introduction, Commentary, Glossary and Index*, University of Texas Press 1961.

Combet-Farnoux B. 1981

B. Combet-Farnoux, "Mercure romain, les Mercuriales et l'institution du culte impérial sous le Principat augustéen, *ANRW*, Band 17.1, Berlin-NewYork 1981, 457-501.

Cool H. E. M. 1986

H. E. M. Cool, A Romano-British Gold Workshop of the Second Century, *Britannia*, Vol. 17, London 1986, 231-237.

Corbier P. 1974

P. Corbier, Hercule africain, divinité indigène?, *Dialogues d'histoire ancienne*, Vol. 1, Paris 1974, 95-104.

Corcoran S. 1996

S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs, Imperial Pronouncements and Government AD. 284-324*, Oxford 1996.

Covacef Z. 1987

Z. Covacef, Contributii privino reprezentarile figurate ale zeului Marte, *Pontica*, XX, Constanta 1987, 337-343.

Cumont F. 1966

F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1966.

Curran J. 1996

J. Curran, Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence, *Greece & Rome*, Vol 43, No. 1, Cambridge 1996, 68-80.

Cutler A. 1990

A. Cutler, The Disputà Plate in the J. Paul Getty Museum and its Cinquecento Context, *GMus. J*, Vol. 18, Malibu 1990, 5-32.

Čerškov E. 1969

E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1969 (Sum. Les Romains au Kosovo et en Metohija)

Čremošnik I. 1956

I. Čremošnik, Reljef Silvana i Nimfa iz Založja (Bihać), *GZM*, Sarajevo 1956, 111-126.

Damevski V. 1974

V. Damevski, Pregled tipova staklenog posuđa iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba Rimskog carstva, *AV*, XXV, Ljubljana 1974, 65-79.

Dautova Ruševljanin V. 1983

V. Dautova Ruševljanin, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1983.

Davies, G. 1985

G. Davies, The Handshake Motif in Classical Funerary Art, *AJA*, 89/4, Boston 1985, 627-640.

De Blois L. 1976

L. De Blois, *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden 1976.

Deonna W. 1920

W. Deonna, *La legende d'Octave-Auguste*, Geneve 1920.

Dimezil Ž. 1997

Ž. Dimezil, *Drevna rimska religija*, Novi Sad 1997.

Dragojević-Josifovska B. 1982

B. Dragojević-Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure VI : Scupi et la région de Kumanovo*, Beograd 1982.

Драгојевић Јосифовска Б. 1997

Б. Драгојевић Јосифовска, Вотивен релјеф од Росоман, *ЖА*, 47, Скопје 1997, 29-30.

Дрча С. 1991

С. Дрча, Ситна римска бронзана пластика у Народном музеју у Нишу, *Зборник*, Народни музеј Ниш, 6-7, Ниш 1991, 19-30.

Дрча С. 2004

С. Дрча, Naissus, у: Пешић Д. (уред.), *Археолошко благо Ниша, од неолита до средњег века*, Београд 2004, 89-98 / S. Drča, Naissus, in: Pešić D. (ed.), *Archaeological treasure of Niš from the Neolithic to the Middle Ages*, Belgrade 2004, 89-98.

Dull S. 1977

S. Dull, *Die Gotterkulte Nord Makedoniens im römischen Zeit*, München 1977.

Dürnbach F. 1904

F. Dürnbach, Hercules, u: Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Tome II, Deuxième partie (F-G), Paris 1904, 78-128.

Dušanić S. 1977

S. Dušanić, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, *ANRW*, Principat, Bd. 6, Berlin 1977, 52-93.

Душанић С. 1980

С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *ИГ*, 1-2, Београд 1980, 7-55. (The Organization of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior)

Dušanić M. 1983

M. Dušanić, Asklepijev *ex voto*, *ŽA*, 33/1, Skoplje 1983, 27-32.

Dušanić S. 1999

S. Dušanić, The miners' cults in Illyricum, Mém. C. Domergue, *PALLAS*, 50, Paris 1999, 129-139.

Dušanić S. 2000

S. Dušanić, Army and Mining in Moesia Superior, u: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit*, ed. G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck, Stuttgart 2000, 343-365.

Dussaud R. 1957

R. Dussaud, Melqart d'après de récents travaux, *Revue de l'histoire des religions*, Vol. 151/1, Paris 1957, 1-21.

Dyson M. 1988

M. Dyson, Alcestis' Children and the Character of Admetus, *JHS*, CVIII, 1988, 13-23.

Ђорђевић М. 1989/90

М. Ђорђевић, Римски камени саркофази из Виминацијума, *Viminacium*, 4-5, Пожаревац 1989/1990, 133-147. (Roman stone sarcophaguses from Viminacium)

Erdélyi G. 1961

G. Erdélyi, Herakles und Alkestis. Ein mythologisches relief in museum von Győr, *AA*, XIII, Budapest 1961, 89-96.

Étienne R. 1974

R. Étienne, *Le culte impérial dans la péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, Paris 1974.

Ferwerda R. 1973

R. Ferwerda, Le Serpent, le noeud d'Hercule et le caducée d'Hermès. Sur un passage orphique chez Athénagore, *Numen*, Vol. 20/2, Leiden 1973, 104-115.

Филовь Б. 1911

Б. Филовь, Релиеф на Херкулеса отъ Мадара, *ИБАД*, т. II, св. 1, София 1911, 85-98.

Fishwick D. 1978

D. Fishwick, Augustus Deus and Deus Augustus, in: *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, Vol. 1, Leiden 1978, 375-380.

Fishwick D. 1993

D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West*, I, Leiden 1993.

Fowler W. W. 1899

W. Warde Fowler, *The Roman Festivals of the period of the Republic*, London 1899.

Friedlander W. J. 1992

W. J. Friedlander, *The Golden Wand of Medicine: A History of the Caduceus Symbol in Medicine*, Westport 1992.

Gabričević M. 1972

M. Gabričević, Problem izgradnje rimskog puta u Donjoj Klisuri u svetlosti novopronađenog natpisa, *AV*, XXIII, Ljubljana 1972, 408-416.

Gagé J. 1981

J. Gagé, La mystique impériale et l'épreuve des "jeux" Commode-Hercule et l'anthropologie héracléenne, *ANRW*, Principat, Band 17. 2, Berlin-NewYork 1981, 662-683.

Galinski K. 1972

K. Galinsky, *The Herakles Theme*, Oxford 1972.

Garcia y Bellido A. 1967

A. Garcia y Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne Romaine*, Leiden 1967.

Gardner E. A. 1911

E. A. Gardner, *A Handbook of Greek Sculpture*, London 1911.

Gavrilović N. 2007

N. Gavrilović, The Cult of Hercules in the Central Balkans, *Journal of Roman Archaeology*, 67/1 (Continuity and Innovation in Religion in Roman West), ed. R. Haeussler and A. C. King, Portsmouth Rhode Island 2007, 143–152.

Gavrilović N. 2008

N. Gavrilović, The Funerary Relief of the Return of Alcestis from Smederevo, *Archaeologia Bulgarica*, XII, 2008, I, Sofia 2008, 41-55.

Gavrilović N. 2010

N. Gavrilović, A Contribution to the Study of the Cult of God Mercury in Moesia Superior, *Archaeologia Bulgarica*, XIV, 1, Sofia 2010, 57–81.

Георгиев П. 1974

П. Георгиев, Римски статуи и надписи от Силистра, *Известия на народния музеи Варна*, XXV, Варна 1974, 95-102.

Gočeva Z. 1991

Z. Gočeva, Le Culte d'Hermès en Thrace et le témoignage d'Herodote V, 7, *MEFRA*, 103, Rome 1991, 159-166.

Gozlan S. 1979

S. Gozlan, Au dossier des mosaïques Héracléennes: Acholla (Tunisie), Cártama (Espagne), Saint-Paul-Lès Romans (Gaule), *RA*, f.1, Paris 1979, 35-72.

Grant M. 1994

M. Grant, *The Antonines : The Roman Empire in Transition*, New York 1994.

Грбић М. 1958

М. Грбић, *Одабрана грчка и римска пластика у Народном музеју у Београду*, Београд 1958 (Sum. Choix de plastiques grecques et romaines au Musée national de Belgrade)

Grčke tragedije II Euripid

Grčke tragedije II Euripid, izd. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana-Zagreb 1990.

Green M. J. 1986

M. J. Green, The Iconography and Archaeology of Romano-British Religion, *ANRW*, Principat, Bd. 18. 1, 1986, Berlin-NewYork, 113-162.

Grenier A. 1948

A. Grenier, *Les religions des Celtes, des Germains et des anciens Slaves*, Paris 1948.

Grimal P. 1963

P. Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie grecque et romaine*, Paris 1963.

Grupa autora 1971

Grupa autora, Nekaj dragocenosti iz zbirke Narodnega muzeja, *Argo*, št. 1, Ljubljana 1971, 103.

Gschwantler K. 1994

K. Gschwantler, *Eine ungewöhnliche Merkurdarstellung aus Carnuntum*, Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg, 18.-22. Juli 1988, Stuttgart 1994, 183-187.

Hägg T. 2004

T. Hägg, *Parthenope: Studies in Ancient Greek Fiction (1969-2004)*, ed. L. B. Mortensen and T. Eide, Copenhagen: Museum Tusculanum Press 2004, 309-342.

Hamberg P. G. 1945

P. G. Hamberg, *Studies in Roman Imperial Art, with special reference to the State Reliefs of the second century*, Uppsala 1945.

Harris W. V. 2001

W. V. Harris, Steinby's LTUR III and IV, *JRA*, Vol. 14, 2001, 540-542.

Haussler R. 2001-2002

R. Haussler, Native Religion in Gallia Narbonensis and Britain, *Veleia*, 18-19, Vitoria Gasteiz 2002, 79-116.

Helgeland J. 1978

J. Helgeland, Roman Army Religion, *ANRW*, Principat, Bd. 16. 2, Berlin-NewYork 1978, 1470-1504.

Henig M. 1996

M. Henig, *The Art of Roman Britain*, London 1996.

Holladay C. R., Fitzgerald J. T., Thompson J. W., Sterling G. E. 2013

C. R. Holladay, J. T. Fitzgerald, J. W. Thompson, G. E. Sterling, *Light from the Gentiles: Hellenistic Philosophy and Early Christianity: Collected Essays, 1959-2012 by Abraham J. Malherbe*, Leiden 2013.

Howard S. 1978

S. Howard, *The Lansdowne Herakles*, Getty Publications 1978.

Иванов Т. 1984

Т. Иванов, Светилището на Тракийския конник ΘΕΟΣ ΣΑΛΗΝΟΣ при Сандански, *Археология*, XXVI/1, София 1984, 1-16.

Imamović E. 1977

E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo 1977 (Sum. Monuments culturels et votifs antiques sur le territoire de la Bosnie-Herzegovine).

Jaczynowska M. 1977

M. Jaczynowska, Quelques remarques sur le culte d'Hercule en Rhénanie, *AV*, XXVIII, Ljubljana 1977, 412-420.

Jaczynowska M. 1981

M. Jaczynowska, Le culte de l'Hercule romain au temps du Haut-Empire, *ANRW*, Principat, Band 17. 2, Berlin-NewYork 1981, 631-661.

Jeffrey Bingham D. 2009

D. Jeffrey Bingham, *The Routledge Companion to Early Christian Thought*, New York 2009.

Jeličić J. 1981

J. Jeličić, Heraklov žrtvenik i ostali nalazi u Segetu donjem kod Trogira, *VAHD*, LXXXV, Split 1981, 97-103.

Jenő F. 1957

F. Jenő, Hercules-kultusz eraviskusz területen, *István Király Múzeum Közlenényei*, Székesfehérvár 1957, 17-29.

Jenő F. (ed.) 1998

F. Jenő (ed.), *Religions and Cults in Pannonia*, Székesfehérvár 1998.

Jesi F. 1964

F. Jesi, The Thracian Herakles, *History of Religions*, Vol. 3, No. 2, Chicago 1964, 261-277.

Jourdain-Annequin C. 1989

C. Jourdain-Annequin, *Héraclès aux portes du soir. Mythe et histoire*, Grenoble 1989.

Јовановић А. 1975

А. Јовановић, Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша, *Старинар* н. с. XXIV-XXV, 1973-1974, Београд 1975, 57-65.

Јовановић А. 1977/78

А. Јовановић, Наушнице украшене филиграном и гранулацијом из II-III века са територије југоисточне Србије, *Старинар*, XXVIII-XXIX, Београд 1977/78 (1979), 143-149.

Jovanović A. 1978

A. Jovanović, *Nakit u Rimskoj Dardaniji*, Beograd 1978 (Sum. Jewelry in the Roman Dardania).

Јовановић А. 1981

А. Јовановић, Касноантички гроб из Костола, *Старинар*, XXXII, Београд 1981 (1982), 83-85.

Јовановић А. 1984

А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984 (Sum. Forms of burial in the territory of Yugoslavia in the time of the Roman Empire).

Јовановић А. 1991

А. Јовановић, Споменик Херакловог култа из Старчева, *Гласник Народног музеја*, 3, Панчево 1991, 44-51.

Јовановић А. 1993

А. Јовановић, Ко је власник истражене касноантичке виле на Медијани?, *ГСАД* 9, Београд 1993, 46-54.

Јовановић А. 2001

А. Јовановић, Нептунов олтар из Виминацијума, *Viminacium*, 12, Пожаревац 2001, 203-207.

Јовановић А. 2005

А. Јовановић, Археолошке белешке уз сакралне споменике из Македоније, *Зборник Народног музеја* XVIII/1, Београд 2005, 509-530.

Јовић С. 2002

С. Јовић, Антички споменици у лапидаријуму Народног музеја у Лесковцу, *Лесковачки зборник*, XLII, Лесковац 2002, 33-55.

Jurkić V. 1979-1980

V. Jurkić, Kontinuitet ilirskih kultova u rimsko doba na području Istre, *JZ.*, 11, 1979-1980, 147-171.

Kastelic J. 1999

J. Kastelic, The Alcestis Sarcophagus and the Orestes Sarcophagus in the Vaticana and Reliefs in Šempeter, *AV*, 50, Ljubljana 1999, 259-286.

Kerényi K. 1987

K. Kerényi, *Hermes – Guide of Souls*, Dallas 1987.

Khanoussi M. 1990

M. Khanoussi, Mercure Psychopompe en Afrique Romaine, *MEFRA*, T. 102/2, Rome 1990, 647-649.

Kirigin B. 1976

B. Kirigin, Antičke geme iz Staroga grada, *Hvarski zbornik*, 4, Split 1976, 205-216.

Kokić M. 1934

M. Kokić, Nekoliko uljanica iz južne Srbije, *GSND*, knj. XIII, Skoplje 1934, 189-192.

Kolšek V. 1968

V. Kolšek, Pregled antičnih kultov na slovenskom ozemlju, *AV*, XIX, Ljubljana 1968, 273-286.

Kolšek V. 1997

V. Kolšek, *Rimska nekropola v Šempetru*, Celje 1997.

Кондић В., Тодоровић Ј. 1956

В. Кондић, Ј. Тодоровић, Збирка римских жижака у Музеју града Београда, *Годишњак МГБ*, III, Београд 1956, 63-74.

Kondić V. 1965

V. Kondić, *Sepulkralni spomenici sa teritorije rimske provincije Gornje Mezije*, doktorska disertacija odbranjena na Odeljenju arheologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 1965 – nije objavivano

Kondić J. 1996

J. Kondić, STATIO CATARACTARUM DIANA: Carska portretna statua boga Merkura, *Zbornik Narodnog Muzeja u Beogradu*, XVI-1, Beograd 1996, 153-160, T. I-VIII (resume: STATIO CATARACTARUM DIANA: The Imperial Portrait Statue of Mercury).

Korać M. 1996

M. Korać, *Antičke lampe sa teritorije Viminacijuma*, Beograd 1996, doktorska disertacija odbranjena na Odeljenju arheologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu - nije publikovano.

Krill R. M. 1978

R. M. Krill, Roman Paganism under the Antonines and Severans, *ANRW*, Principat, Band 16. 1, 27-43.

Kroll W. 1912

W. Kroll, Hermes Trismegistos, *RE*, Stuttgart 1912, 792-823.

Kroll W. 1912

W. Kroll, Mercurius, *RE*, Stuttgart 1912, 975-982.

Kühnen A. 2005

A. Kühnen, *Die imitatio Alexandri als politisches Instrument römischer Feldherren und Kaiser in der Zeit von der ausgehenden Republik bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, Duisburg-Essen 2005.

Lalović A. 1980

A. Lalović, Tri bronzane statue sa područja istočne Srbije, *Zbornik radova muzeja rudarstva i metalurgije u Boru*, Bor 1980, 73-78.

Lane E. N. 1989

E. N. Lane, Conclusions, *Corpus Cultus Iovis Sabazii*, III, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln 1989.

Larson J. 2007

J. Larson, *Ancient Greek Cults : A Guide*, New York 2007.

Latte K. 1960

K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960.

Launey M. 1944

M. Launey, *Le sanctuaire et le culte d'Héraklès a Thasos*, Paris 1944.

Lavan L., Mulryan M. 2011

L. Lavan, M. Mulryan, *The Archaeology of Late Antique «Paganism »*, Leiden 2011.

Lawrence M. 1965

M. Lawrence, The Velletri Sarcophagus, *AJA*, 69/3, Boston 1965, 207-222.

Leader, R. E. 1997

R. E. Leader, In Death not Divided: Gender, Family and State in Classical Athenian Grave Stelae, *AJA*, 101/4, Boston 1997, 683-699.

Lebel P., Boucher S. 1975

P. Lebel et S. Boucher, *Bronzes figurés antiques*, Paris 1975.

Leglay M. 1966

M. Leglay, *Saturne Africain. Histoire*, Paris 1966.

Legrand A. 1904

A. Legrand, *Mercurius*, u: Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Tome II, Deuxième partie (L-M), Paris 1904, 1802-1822.

Lippold G. 1922

G. Lippold, *Gemmen und kameen des Altertums und der Neuzeit*, Stuttgart 1922.

Мано-Зиси Ђ. 1956-1957

Ђ. Мано-Зиси, Бронзана статуета Херакла из Тамничка, *Зборник радова Народног музеја*, I, Београд 1956-1957, 63-71.

Manders E. 2012

E. Manders, *Coining Image of Power : Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A. D. 193-284*, Leiden 2012.

Marjanović I. 1989

I. Марјановић, Култ капитолијске тријаде у унутрашњости римске провинције Далмације, *GZM*, n. s., sv. 44, Сарајево 1989, 153-174.

Marshall F. H. 1907

F. H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities*, British Museum, London 1907.

Marshall F. H. 1968

F. H. Marshall, *Catalogue of the Jewelry, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities*, British Museum, London 1968.

Marvin M. 2008

M. Marvin, *The Language of the Muses: The Dialogue Between Roman and Greek Sculpture*, Getty Publications 2008.

Машов С. 1983

С. Машов, Антички споменици од Врачански округ, *Известия на музеите в Северозападна Бугарија*, 8, Софија 1983, 85-101.

Mattingly H. 1968, I

H. Mattingly, *The Roman Imperial Coinage. Augustus to Vitellius*, Vol. I, London 1968.

Mattingly H. 1968, II

H. Mattingly, *The Roman Imperial Coinage. Vespasian to Hadrian*, Vol. II, London 1968.

Mattingly H. 1968, III

H. Mattingly, *The Roman Imperial Coinage. Antoninus Pius to Commodus*, Vol. III, London 1968.

Mattingly H. 1968, IV/I

H. Mattingly, *The Roman Imperial Coinage. Pertinax to Geta*, Vol. IV/1, London 1968.

McDonald S. M. F. 1965

S. M. F. McDonald, *Minor Works. Volume 54 of Fathers of the church, a new translation*, Washington 1965.

Menzel H. 1960

H. Menzel, *Die Römischen bronzen aus Deutschland*, I, Mainz 1960.

Милошевић П. 1985

П. Милошевић, Сунчани сат из Сирмијума, *Старинар*, XXXVI н. с. Београд 1985, 195-201.

Mirković M. 1968

M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Београд 1968 (Sum. Römische Städte an der Donau in Obermösien).

Мирковић М. 1970

М. Мирковић, Провинцијски сабор Горње Мезије, *Зборник Филозофског факултета*, XI-1, Београд 1970, 83-90.

Mirković M., Dušanić S. 1976

M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le Nord Ouest de la province*, Belgrade 1976.

Мирковић М. 1981

М. Мирковић, Римско освајање и организација римске власти, у: С. Ђирковић (ур.), *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 66-88.

Mirković M. 1986

М. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure II : Viminacium et Margum*, Beograd 1986.

Младенова Ј. 1967

Ј. Младенова, Необнародвани паметници на Хермес, *Археологија*, 4, Софија 1967, 40-48.

Mócsy A. 1970

A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970.

Mócsy A. 1974

A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974.

Moitrieux G. 1992

G. Moitrieux, *Hercules Salutaris : Hercule au sanctuaire de Deneuvre (Meurthe-et-Moselle)*, Nancy 1992.

Mucznik S. 1996

S. Mucznik, The Alcestis sarcophagus at Saint-Aignan: A New Interpretation, *Assaph*, 2, Tel Aviv 1996, 1-13.

Muntenau M. 1973

М. Muntenau, Les divinités du panthéon gréco-romain dans les villages de la Dobroudja Romaine, *Pontica*, VI, Constanta 1973, 73-86.

Najdenova V. 1994

V. Najdenova, *Les Bronzes de Ratiaria (Mésie Supérieure)*, Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg, 18.-22. Juli 1988, Stuttgart 1994, 297-304.

Nicholls R. 1982

R. Nicholls, The Drunken Herakles. A New Angle on an Unstable Subject, *Hesperia*, vol. 51, N. 3, Athens 1982, 321-328.

Nock, A. D. 1946

A.D. Nock, Sarcophagi and Symbolism, *AJA* 50/1, Boston 1946, 140-170.

Noll R. 1984

R. Noll, Zwei Römerzeitliche Grabfunde aus Rumänien in der wiener antikensammlung – mit einem Exkurs – Goldene herculeskeulen, *JRGZ*, Mainz 1984, 435-454.

Нововић-Кузмановић И. 2006

И. Нововић-Кузмановић, *Античка глиптика са територије Србије*, doktorska disertacija odbranjena na Odeljenju arheologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 2006 – nije publikovano.

Odahl C. M. 2004

C. M. Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, New York 2004.

Ogdenova-Marinova L. 1975

L. Ogdenova-Marinova, *Statuettes en bronze du Musée National archéologique à Sofia*, Sofia 1975.

Oliver Brown N. 1990

N. Oliver Brown, *Hermes the Thief: The Evolution of a Myth*, University of Wisconsin Press 1990.

Pahič S. 1969

S. Pahič, Antična gomila z grobnico v Miklavžu pri Mariboru, *AV*, XX, Ljubljana 1969, 35-109.

Palagia O. 1986

O. Palagia, Imitation of Herakles in Ruler Portraiture – A Survey, from Alexander to Maximinus Daza, *Boreas, Munstersche Beiträge zur Archaologie*, Band 9, Münster 1986, 137-151.

Palagia O. 1990

O. Palagia, Two Statues of Hercules in the Forum Boarium in Rome, *Oxford Journal of Archaeology*, Vol. 9/1, Oxford 1990, 51-70.

Papazoglu F. 1969

F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969 (Sum. Les tribus indigenes de l'interieur balkanique a l'epoque preromaine).

Papazoglu F. 1980

F. Papazoglu, O "helenizaciji" i "romanizaciji", *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti*, CCCXX, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 2, Beograd 1980, 21-36.

Parrish D. 1994

D. Parrish, Imagery of the Gods of the Week in Roman Mosaics, *An. Tard.*, 2, Brépos 1994, 193-204.

Paškvalin V. 1986

V. Paškvalin, Dva reljefa s prikazom boga Libera, *GZM n. s.*, sv. 40-41, Sarajevo 1986, 61-70.

Patsch C. 1897

C. Patsch, Die griechisch-römischen Privatsammlungen Bosniens und der Hercegovina, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, Wien 1897.

Павловић Ј. 1980

Ј. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Smederevo 1980 (Sum. History of Smederevo in Word and Picture).

Пешић Ј. 1995

Ј. Пешић, Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници, *Лесковачки зборник*, XXXV, Лесковац 1995, 25-45.

Petković S. 1995

S. Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Beograd 1995 (Sum. The Roman Items of Bone and Antler from the Territory of Upper Moesia).

Petolescu C. C. 1976

C. C. Petolescu, Relieful votiv în Oltenia romană, *Cerc. Arh.*, II, Bucuresti 1976, 287-302.

Петровић П. 1968

П. Петровић, Из епиграфске збирке Лесковачког музеја – Споменици Херкуловог култа у Г. Мезији, *Лесковачки зборник* 8, Лесковац 1968, 51-57.

Петровић П. 1969

П. Петровић, Епиграфска саопштења, *Старинар* н. с. XV-XVI, Београд 1969, 226.

Petrović P. 1979

P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure IV : Naissus-Remesiana-Horreum Margi*, Beograd 1979.

Петровић П. 1994

П. Петровић, *Медијана – Резиденција римских царева*, Ниш 1994 (Sum. Mediana – Residence of Roman Emperors).

Petrović P. 1995

P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2 : Timacum Minus et la vallée du Timok*, Beograd 1995.

Петровић П., Јовановић С. 1997

П. Петровић, С. Јовановић, *Културно благо Књажевачког краја*, Београд 1997 (Sum. The Cultural Heritage of Knjaževac Region).

Петровић П. 1999

П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1999 (Sum. Niš in Ancient Times).

Pflaum H. G. 1960

H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris 1960.

Picard Ch. 1926

Ch. Picard, *La sculpture antique. De Phidias à l'ère byzantine*, Paris 1926.

Pinterović D. 1967

D. Pinterović, Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature, *OZ*, XI, Osijek 1967, 23-62.

Pinterović D. 1971

D. Pinterović, Limesstudien in der Baranja und in Slawonien, *Arch. Jug.* IX, Beograd 1971, 55-82.

Platz-Horster G. 1984

G. Platz-Horster, *Die antiken Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Bonn 1984.

Platz-Horster G. 1987

G. Platz-Horster, *Die antiken Gemmen aus Xanten*, Bonn 1987.

Pollitt J. J. 1986

J. J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge University Press 1986.

Popescu C, Popescu M. 1995

C. Popescu et M. Popescu, Le culte de Liber Pater en Dacie romaine, *Thraco-Dacica*, XVI, 1-2, Bucarest 1995, 227-235.

Поповић И. 1989

И. Поповић, *Римске камеје у Народном музеју у Београду*, Београд 1989 / I. Popović, *Les camées romains au Musée national de Beograd*, Belgrade 1989.

Поповић И. 1992

И. Поповић, *Римски накит у Народном музеју у Београду*, I – *Прстење*, Београд 1992 / I. Popović, *Les bijoux romains du musée National de Beograd. I – Les bagues*, Belgrade 1992.

Поповић И., Борић-Брешковић Б. 1994

И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, *Остава из Бара*, Београд 1994/ I. Popović, B. Borić-Brešković, *The Vare Hoard*, Beograd 1994.

Поповић И. 1996

И. Поповић, *Римски накит у Народном музеју у Београду*, Београд 1996 / I. Popović, *Les bijoux romains du musée national de Belgrade*, Belgrade 1996.

Роровић И. 1998

I. Rorović, Roman Jewelry in the form of Hercules Symbols in the Central Balkans, *Starinar* n. s. XLIX, Beograd 1998, 77-92.

Поповић И. 1999

И. Поповић, Галски елементи у остави из Нове Божурне, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Београд-Прокупље 1999, 75-84 / I. Popović, The Gallic Elements in the Hoard from Nova Vožurňa, in: *Prokuplje in Prehistory, Antiquity and Middle Ages*, Belgrade-Prokuplje 1999, 75-84.

Роровић И., Donevski P. 1999

I. Rorović, P. Donevski, *Gold and Silver Jewelry from Durostorum Burials*, Svishtov-Belgrade 1999.

Поповић И. 2001

И. Поповић, *Касноантички и рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду*, Београд 2001 / I. Popović, *Late Roman and Early Byzantine Gold Jewelry in National Museum in Belgrade*, Belgrade 2001.

Поповић И. 2002

И. Поповић, *Накит са Јухора – остава или сакрални тезаурус*, Београд 2002 / I. Popović, *Jewelry from Juhor – Hoard or Sacred Treasure*, Belgrade 2002.

Poulsen V. 1962

V. Poulsen, *Les portraites romains*, Vol. 1, Copenhagen 1962.

Проева Н. 1985

Н. Проева, Две вотивни ари од Тиквешијата, *ЖА*, 35, Скопље 1985, 123-128.

Proeva N. A. 1992

N. A. Proeva, *Uticaoj doseljenika na razvoj kulturnih prilika u rimskoj provinciji Makedoniji*, doktorska disertacija odbranjena na Odeljenju arheologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 1992 – nije publikovano.

Rabadžiev K. 1986

K. Rabadžiev, Images of Heracles in the Art of Pre-Roman Thrace, *Pulpudeva*, 5, Sofia 1986, 254-257.

Raingeard P. 1935

P. Raingeard, *Hermès psychagogue, essai sur les origines du culte d'Hermès*, Paris 1935.

Rees R. 2004

R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh University Press 2004.

Richter G. M. A. 1931

G. M. A. Richter, The Hermes of Praxiteles, *AJA*, Vol. 35/3, Boston 1931, 277-290.

Richter G. 1950

G. Richter, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, London 1950.

Richter G. 1969

G. Richter, *A Handbook of Greek Art*, London and New York 1969

Ridgway B. S. 2002

B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture: The styles of ca. 100-31 B. C.*, University of Wisconsin Press 2002.

Rendić-Miočević A. 1974

A. Rendić-Miočević, Tri brončane statuete Silvana s područja Delmata, *VAMZ*, sv. VIII, Zagreb 1974, 29-42.

Ridgway B. S. 2001

B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture*, I, University of Wisconsin Press 2001.

Römer am Rhein 1967

Römer am Rhein, ed. H. Köpstein, Köln 1967.

Rostovtseff M., Mattingly H. 1923

M. Rostovtseff, H. Mattingly, Commodus-Hercules in Britain, *JRS*, 13, London 1923, 91-109.

Roymans N. 2004

N. Roymans, *Ethnic Identity and Imperial Power: The Batavians in the Early Roman Empire*, Amsterdam University Press 2004.

Ruggiero E. De. 1922

E. De Ruggiero, *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, Iabruca-Leoi, Vol. IV, Fasc. I, 1922.

Rusu A. 1979

A. Rusu, Bronzuri figurate romane in muzeul judetean din Deva, *Sargetia, Acta Musei Devensis*, XIV, Deva 1979, 173-183.

Ružić M. 1994

M. Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, Beograd 1994 (Sum. Roman Glass in Serbia).

Ružić M. 2006

M. Ružić, *Kulna bronzana plastika u rimskim provincijama severnog Balkana*, doktorska disertacija odbranjena na Odeljenju arheologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 2006 – nije publikovano.

Sanader M. 1994

M. Sanader, O kultu Herkula u Hrvatskoj, *Op. Arch.* 18, Zagreb 1994, 87-114.

Sanader M. 1997

M. Sanader, Zur Ikonographie der Herkules Darstellungen in Kroatien, IV Internationales Kolloquium über die Probleme des provinzen römischen Kunstschaffens, *Situla* 36, Ljubljana 1997.

Sarafov T. 1963

T. Sarafov, Sur le culte d'Héraclès en Bulgarie, *Studia archeologica*, Sofia 1963, 171-180.

Schmidt M. 1981

M. Schmidt, Admetos, *LIMC* I. 1., Aara – Aphlad, Zürich-München 1981, 218-222, I. 2., t. 1-20.

Schmidt M. 1981

M. Schmidt, Alkestis, *LIMC* I. 1., Aara – Aphlad, Zürich-München 1981, 533-544, I. 2., t. 3-66.

Schultz C. E.

C. E. Schultz, Modern Prejudice and Ancient Praxis: Female Worship of Hercules at Rome, *ZPE*, 133, Bonn 2000, 291-297.

Schumacher W. N. 1974

W. N. Schumacher, Die Katakombe an der Via Dino Compagni, *R.A.Crist*, Rome 1974, 331-372.

Seston W. 1946

W. Seston, *Dioclétien et la tétrarchie*, Paris 1946.

Seyrig H. 1944-1945

H. Seyrig, Héraclès-Nergal, *Syria*, Revue d'art oriental et d'archéologie, Tome XXIV, Paris 1944-1945, 62-80.

Shotter D. 2014

D. Shotter, *Nero Caesar Augustus : Emperor of Rome*, New York 2014.

Shrimpton G. S. 1991

G. S. Shrimpton, *Theopompus The Historian*, Québec 1991.

Sichtermann, H. and Koch G. 1975.

H. Sichtermann, and G. Koch, *Griechische Mythen auf Römischen Sarkophagen*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth 1975.

Siebert G. 1990

G. Siebert, Hermes, *LIMC*, V-1, Herakles-Kenchrias, Zürich und München 1990, 285-387.

Simon E. 1993

E. Simon, *Die Götter der Römer*, München 1993.

Simon-Hiervard D. 2002

D. Simon-Hiervard, *Verres d'époque romaine, Collection des Musées de Poitiers*, Poitiers 2002.

Simon E., Bauchhenss G. 1992

E. Simon, G. Bauchhenss, Mercurius, *LIMC*, VI-1, Kentauroi et Kentaurides – Oiax, Zürich und München 1992, 500-554.

Southern P. 1998

P. Southern, *Augustus*, New York 1998.

Speidel M. P., Dimitrova-Milčeva A. 1978

M. P. Speidel and A. Dimitrova-Milčeva, The Cult of the Genii in the Roman Army, *ANRW*, Principat, Bd. 16. 2, Berlin-NewYork 1978, 1554.

Spier J. 1992

J. Spier, *Ancient Gems and Finger Rings*, Malibu 1992.

Срејовић Д. 1958-1959

Д. Срејовић, Бронзана статуета из Тамнича, *Старинар* н. с. IX-X, Београд 1958-1959, 43-50.

Sreјović D., Lalović A., Janković Đ. 1978

D. Sreјović, A. Lalović, Đ. Janković, Two late roman temples at Gamzigrad, *Arch. Jug.*, vol.19, Beograd 1978 (1979), 54-63.

Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић А. 1979

Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979.

Срејовић Д., Цермановић-Кузмановић 1987

Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Римска скулптура у Србији*, Београд 1987 / D. Sreјović, A. Cermanović-Kuzmanović, *Roman Sculpture in Serbia*, Belgrade 1987.

Срејовић Д. 1993

Д. Срејовић, FELIX ROMULIANA – Галеријев идеолошки тестамент, у: *Римски царски градови и палате у Србији*, пр. Д. Срејовић, Београд 1993, 31-53.

Stafford E. 2013

E. Stafford, *Herakles (Gods and heroes of the ancient world)*, New York 2013.

Stamper J. W. 2005

J. W. Stamper, *The Architecture of Roman Temples: The Republic to the Middle Empire*, Cambridge University Press 2005.

Starac A. 2000

A. Starac, Epigrafski i anepigrafski spomenici Pule, *AV*, 51, Ljubljana 2000, 233-248.

Stupperich R. 1980

R. Stupperich, A Reconsideration of Some Fourth-Century British Mosaics, *Britannia*, Vol. 11, London 1980, 289-301.

Suhr E. G. 1953

E. G. Suhr, Herakles and Omphale, *AJA*, Vol. 57/4, Boston 1953, 251-263.

Шарановић-Светек В 1981

В. Шарановић-Светек, Типологија коштаних предмета из Сирмијума, *Раџ ВМ*, 27, Нови Сад 1981, 149-179.

Šašel-Kos M. 1999

M. Šašel-Kos, *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Ljubljana 1999.

Škegro A. 1998

A. Škegro, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, *Op. Arch.*, 22, 1998, 89-118.

Tadin Lj. 1979

Lj. Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Beograd 1979 (Sum. Petits bronzes romains du sud-est de la province romaine de Pannonie).

Thevenot É. 1968

É. Thevenot, *Divinités et sanctuaires de la Gaule*, Paris 1968.

Тодоровъ Я. 1928

Я. Тодоровъ, *Паганизамътъ въ Долна Мизия*, София 1928.

Томас Е. 1958

Е. Томас, Споменици култа Афродите Кабеире у дунавским провинцијама царских времена, *Раџ ВМ*, 7, Нови Сад 1958, 31-40.

Томичић Ж. 1982

Ж. Томичић, Brončana statueta Herkula iz Goričana u Međimurju, *Vjesnik AM*, XV, Zagreb 1982, 15-25.

Томовић М. 1989-1990

М. Томовић, Прилог проучавању камених вотивних икона са територије Виминацијума, *Viminacijum*, 4-5, Пожаревац 1989-1990, 89-125.

Томовић М. 1992

М. Томовић, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, Belgrade 1992.

Томовић М. 1995

М. Томовић, Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији, у: *Радионице и ковнице сребра*, пр. И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић-Брешковић, Београд 1995.

Томовић М., Марковић-Никовић Љ. 2001

М. Томовић, Љ. Марковић-Николић, Мермерне скулптуре из збирке Милана Стојмировића у Народном музеју у Смедереву, у: *Vestigatio Vetustatis Александрини Цермановић-Кузмановић од пријатеља, сарадника и ученика* (ур. М. Лазић), Београд 2001, 453-494.

Тоунбеј Ј. М. С. 1971

J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971.

Тоунбеј Ј. М. С. 1986

J. M. C. Toynbee, *The Roman Art from the Temple of Mithras*, London 1986.

Васић М. Р. 1979

М. Р. Васић, Два вотивна споменика из Виминацијума, *Зборник Народног музеја*, IX-X, Београд 1979, 31-38.

Vasić M. 1982/3

M. Vasić, Čezava-Castrum Novae, *Starinar*, XXXIII-XXXIV, 1982/3 (1984).

Vasić M. 1994

M. Vasić, Icosahedron of Quartz Crystal from Castrum Novae (Čezava), *Starinar* n. s. XLIII-XLIV, Београд 1994, 167-176.

Vasić M. 2004

M. Vasić, Bronze Railing from Mediana, *Starinar*, LIII-LIV, Београд 2004, 79-109.

Vasić M. 2005

M. Vasić, Mediana – domaine impérial ou bien privé, у: *Römische Städte und Festungen an der Donau: Akten der regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung*, Београд 16-19 Oktober 2003, ed. M. Mirković, Београд 2005, 167-177.

Vasić M. 2008

M. Vasić, Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i u IV veku, *Naissus I*, Niš 2008, 9-23.

Величковић М. 1972

М. Величковић, Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју, Београд 1972 / М. Veličković, *Petits bronzes figurés romains au Musée national*, Belgrade 1972.

Велков И. 1932

И. Велков, Новооткрити старини, *ИБАД*, VI, Софија 1932, 302-313.

Велков И. 1933

И. Велков, Новооткрити старини, *ИБАД*, VII, Софија 1933, 402-422.

Velkov V., Gerassimova-Tomova V. 1989

V. Velkov – V. Gerassimova-Tomova, Kulte und Religionen in Thrakien und Niedermösien, *ANRW*, Principat, Bd. 2. 18, Berlin-NewYork 1989, 1318-1361.

Vermeule C. C. 1957

C. C. Vermeule, Herakles Crowning Himself: New Greek Statuary Types and Their Place in Hellenistic and Roman Art, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 77/2, London 1957, 283-299.

Versnel H. 2011

H. Versnel, *Coping with the Gods: Wayward Readings in Greek Theology*, Leiden 2011.

Visscher de F. 1962

F. de Visscher, *Héraclès Epitrapezios*, Paris 1962.

Вулић Н., Ладек Ф., Премерштајн А. ф. 1903.

Н. Вулић, Ф. Ладек, А. ф. Премерштајн, Антички споменици у Србији, *Споменик XXXIX*, Београд 1903, 43-89.

Вулић Н. 1909

Н. Вулић, Антички споменици у Србији, *Споменик XLVII*, Београд 1909, 109-191.

Вулић Н. 1931

Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик LXXI*, Београд 1931, 4-259.

Вулић Н. 1933

Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик LXXV*, Београд 1933, 3-89.

Вулић Н. 1934

Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик LXVII*, Београд 1934, 29-84.

Вулић Н. 1941-48

Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик XCVIII*, Београд 1941-48, 1-335.

Webb P. 1968

P. Webb, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. V/1, London 1968.

Weinstock S. 1957

S. Weinstock, Victor and Invictus, *The Harvard Theological Review*, Vol. 50, No. 3, Cambridge 1957, 211-247.

Welch T. S. 2004

T. S. Welch, Masculinity and Monuments in Propertius 4.9, *The American Journal of Philology*, Vol. 125/1, Baltimore 2004, 61-90.

Werner J. 1964

J. Werner, Herkuleskeule und Donar-amulett, *JRGZ*, 11, Mainz 1964, 176-189.

Whitby M. 1998

M. Whitby, *The Propaganda of Power: The Role of Panegyric in Late Antiquity*, Leiden 1998.

Wightman E. M. 1986

E. M. Wightman, Pagan Cults in the Province of Belgica, *ANRW*, Bd. 18. 1, Berlin-NewYork 1986, 542-589.

Wood S. 1978

S. Wood, Alcestis on Roman Sarcophagi, *AJA*, Boston 1978, 82/4, 499-510.

Zanker P., Shapiro A. 1990

P. Zanker, A. Shapiro, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Michigan 1990.

Зотовић Р. 2001

Р. Зотовић, Антички култови на подручју Пријепоља и Плеваља, у: *Vestigatio Vetustatis Александрини Цермановић-Кузмановић од пријатеља, сарадника и ученика* (ур. М. Лазић), Београд 2001, 181-195.

Зотовић-Жунковић Љ. 1958/59

Љ. Зотовић-Жунковић, Три бронзане статуете из Неготинског музеја, *Старинар*, IX-X, н. с. Београд 1958/59, 209-214.

Зотовић Љ. 1973

Љ. Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд 1973 (Sum. Le mithraïsme sur le territoire de la Yougoslavie).

Зотовић Љ., Јордовић Ч. 1990

Љ. Зотовић, Ч. Јордовић, *Viminacium: некропола „Више Гробаља“*, Београд 1990 (Sum. Viminacium: Nekropole „Više Grobalja“).

Zotović, Lj. 1996

Lj. Zotović, Der Paganismus in Viminacium, *Старинар*, n. s. XLVII, Београд 1996, 127-137.

Zwicker J. 1912

J. Zwicker, Herakles, *RE*, Stuttgart 1912, 516-528.

POREKLO ILUSTRACIJA

1. prema *IMS* I, br. 103
2. prema *IMS* II, br. 10
3. prema *IMS* II, br. 11
4. prema *IMS* II, br. 12
5. prema *IMS* II, br. 13
6. prema *IMS* II, br. 14
7. prema *IMS* III/2, br. 102
8. prema *IMS* IV, br. 120
9. prema *IMS* IV, br. 111
10. prema *IMS* IV, br. 112
11. prema Вулић Н. 1931, бр. 325
12. prema Вулић Н. 1931, бр. 176
13. prema Pavlović L. 1980, sl. 83
14. foto: Narodni muzej u Beogradu
15. prema Вулић Н. 1941-48, бр. 93
16. prema Атанасова Ђ. 1964, бр. 6
17. prema Tomović M. 1992, br. 33.4
18. foto: Narodni muzej u Beogradu
19. foto: Narodni muzej u Beogradu
20. prema Tomović M. 1992, br. 17.2
21. prema Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, 120, br. 51
22. prema Tomović M. 1992, br. 32.3
23. prema Tomović M. 1992, br. 33.1
24. prema Tomović M. 1992, br. 34.1
25. foto: Arheološki Institut Beograd
26. foto: Arheološki Institut Beograd
27. prema Дрча С. 2004, 164, br. 85
28. prema Дрча С. 2004, 163, br. 84
29. prema Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, 148, br. 65
30. prema Ognjenova-Marinova L. 1975, br. 81
31. prema Najdenova V. 1994, br. 10
32. prema Najdenova V. 1994, br. 11
33. prema Antička bronza Singidunuma 1997, br. 45
34. foto: Narodni muzej u Beogradu
35. foto: Narodni muzej u Beogradu
36. foto: Narodni muzej u Beogradu
37. prema Дрча С. 2004, 171, бр. 98
38. prema Дрча С. 1991, 23, бр. 12
39. foto: Narodni muzej u Beogradu
40. foto: Narodni muzej u Beogradu
41. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 403
42. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 404
43. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 405
44. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 406
45. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 407
46. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 408
47. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 409
48. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 411
49. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 412
50. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 413
51. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 414
52. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 415
53. prema Нововић–Кузмановић И. 2006, бр. 410
54. prema Поповић И. 1998, br. 1, Ia
55. prema Поповић И. 1998, br. 1, Ib
56. prema Поповић И. 1998, br. 10
57. prema Поповић И. 1998, br. 11
58. prema Поповић И. 1998, br.12
59. prema Поповић И. 1998, br. 13
60. prema Јовановић А. 1977/78, бр. 1
61. prema Поповић И. 1998, br. 14
62. prema Поповић И. 2001, br. 40
63. prema Поповић И. 2001, br. 41
64. prema Поповић И. 2001, br. 42

65. prema Popović I. 2001, br. 56
66. prema Popović I. 1996, br. 103
67. prema Popović I. 1998, br. 16a, b
68. prema Popović I. 2001, br. 70
69. prema Petković S. 1995, T. XXVII/2
70. prema Petković S. 1995, T. XXVII/3
71. prema Petković S. 1995, T. XXVII/4
72. prema Petković S. 1995, T. XXVII/5
73. prema Petković S. 1995, T. XXVII/6
74. prema Petrović P., Jovanović Č. 1997, br. 3
75. prema Petković S. 1995, T. XXVII/7
76. prema Petković S. 1995, T. XXVII/8
77. prema Petković S. 1995, T. XXVII/9
78. prema Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, 66, бр. 24
79. prema Томовић М., Марковић-Никовић Љ. 2001, сл. 3а
80. prema Ognenova-Marinova L. 1975, br. 117
81. prema Ognenova-Marinova L. 1975, br. 121
82. prema Najdenova V. 1994, br. 4
83. prema Najdenova V. 1994, br. 5
84. prema Antička bronza Singidunuma 1997, br. 10
85. prema Antička bronza Singidunuma 1997, br. 11
86. prema Antička bronza Singidunuma 1997, br. 12
87. prema Antička bronza Singidunuma 1997, br. 13
88. prema Antička bronza Singidunuma 1997, br. 14
89. prema Бојовић Д. 1985, бр. 9
90. prema Бојовић Д. 1985, бр. 10
91. prema Бојовић Д. 1985, бр. 11
92. prema Бојовић Д. 1985, бр. 12
93. prema Antička bronza Singidunuma 1997, br. 29
94. foto: Narodni muzej u Beogradu
95. foto: Narodni muzej u Beogradu
96. foto: Narodni muzej u Beogradu
97. prema Зотовић-Жунковић Љ. 1958/59, сл. 2
98. prema Срејовић Д., Цермановић Кузмановић А. 1987, бр. 19
99. prema Kondić J. 1996, br. I
100. prema Lalović A. 1980, sl. 3
101. prema Petrović P., Jovanović S. 1997, br. 3
102. prema Дрча С. 2004, бр. 97
103. prema Antička bronza u Jugoslaviji 1969, br. 88
104. prema Veličković M. 1972, br. 15a
105. foto: Narodni muzej u Beogradu
106. foto: Narodni muzej u Beogradu
107. foto: Narodni muzej u Beogradu
108. prema Veličković M. 1972, br. 24
109. foto: Narodni muzej u Beogradu
110. foto: Narodni muzej u Beogradu
111. foto: Narodni muzej u Beogradu
112. foto: Narodni muzej u Beogradu
113. prema Brunšmid J. 1914, br. 26
114. prema Brunšmid J. 1914, br. 29
115. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 130
116. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 132
117. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 133
118. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 134
119. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 135
120. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 136
121. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 137
122. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 138
123. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 140
124. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 143
125. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 145
126. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 147
127. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 148
128. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 149
129. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 150
130. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 152
131. prema Нововић-Кузмановић И. 2006, бр. 153

INDEKS

- Admet 23-27, 86, 94, 133
 Afrodita 57
 Alkesta 23-27, 56-58, 83, 86, 94
 Antaj 33, 36, 86, 101
 Antonin Pije (*Titus Fulvius Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius*) 16, 31, 50, 57, 60, 77
 Apolon 14, 16, 18, 24, 34, 49, 51, 63, 65, 70, 72-73, 77, 94, 113-114
 Apulum 18-19, 67, 134
 Arčar (*Ratiaria*) 19-20, 30, 35-38, 44, 70, 79, 89, 95, 100-101, 114-115
 Artemida 14, 19, 63, 72,
 Asklepije 10, 21, 55-56, 61, 79
 Atena 24, 64, 72
 Atina 14, 19
 Atis 26, 34, 60-61
 Atlas 30, 42, 59
 Aurelijan (*Lucius Domitius Aurelianus Augustus*) 7-9, 18, 78
 Avgust (*Gaius Julius Caesar Augustus*) 28, 49, 65, 73, 77-78
 Augustus 17-18, 51, 53, 59, 61, 67, 78, 83, 131-133, 135

 Bah 14, 51, 60, 94
 Belvederski torzo 30, 95
 Beograd (*Singidunum*) 19, 30-33, 70, 71, 74, 79, 89-91, 94-97, 99-100, 102, 105-107, 109-110, 115-118, 121-129
 bik 13-14, 34, 41, 43, 60, 107
 bršljan 27
 Bukovo 27-28, 94

 Cezar (*Gaius Iulius Caesar*) 49
 Cerera 86
 conservator 16-18, 21-22, 53, 65, 67, 78, 83, 131-132, 135
cornu copiae 50-51, 73, 75, 128, 135

 Dakija (*Dacia*) 8, 17-19, 21-22, 27, 37, 44, 53-60, 67, 78, 80
 Dalmacija (*Dalmatia*) 21-22, 37, 40-41, 44, 52, 56-58, 60, 67, 78, 91
decuma Herculis 15-16, 54
dexiosis 26
dextrarum iunctio 86
 Dijana 16, 56, 61, 80
 Dioklecijan (*Gaius Aurelius Valerius Diocletianus*) 8-9, 29, 35, 51, 61-62
 Dionis 27-28, 30, 34, 36-37, 49, 56, 60-64, 67, 80, 83, 94, 98
dodekatlos 13, 41, 53
 Domicijan (*Titus Flavius Domitianus*) 7, 50, 72
 Donja Germanija (*Germania Inferior*) 19, 21, 51-53, 55
 Donja Mezija (*Moesia Inferior*) 7, 21, 27, 37, 53, 56, 78-79
 Donja Panonija (*Pannonia Inferior*) 22, 53, 85
 Dubravica 30-31, 95

 Eshil 14
 Euripid 19, 24-25, 30, 42, 57
 Euristej 13, 30, 34, 41

 Fortuna 22, 35, 50, 67, 80
Forum Boarium 15-16, 36, 54

 Galba (*Servius Sulpicius Galba*) 49
 Galerije (*Gaius Galerius Valerius Maximianus Augustus*) 8, 31, 59, 61-62
 Gamzigrad (*Romuliana*) 9, 30-33, 47, 59, 61-62, 96-98, 112
 Gornja Germanija (*Germania Superior*) 22, 55
 Gornja Panonija (*Pannonia Superior*) 67
graeco ritu 15-16, 20, 65
 gušter 73, 121

 Hadrijan (*Publius Aelius Traianus Hadrianus Augustus*) 34, 50, 59
 Hefest 14
 Helios 80
Herakle Alba Fucens 38, 60
Herakle Albertini 35, 100
Herakle bibax 36-37, 39, 134
Herakle Doria 39
Herakle Epitrapezios 9, 36-38, 43, 60, 84, 102, 134
Herakle Farneze 19, 30-33, 53, 69, 84, 95-97
Herakle Kavala 37, 63
Herakle Lansdaun 34, 37
Herakle Lenbach 36, 38, 101
Herakle Mingers 39, 84, 103, 134
 herma 63
Hermes Kerdos 70, 72, 114, 135
Hermes sa Androsa 69, 74, 134-135
 Hermes Tot 70-72, 74-75, 85, 114, 117-118, 120-122
 Hesiod 14, 42
 Hesperide 42
 hidra 13, 19, 33, 41-42, 65, 86, 105
 Higija 55-56
 hipokamp 26, 94
 Hrist 60-61, 86, 136

 Invictus 15-17, 19-20, 53, 61, 83, 131-133

 jabuke (*hesperidske*) 27, 30, 33, 35-36, 38-39, 42, 54, 83, 94, 99-100
 Julijan (*Flavius Claudius Julianus Augustus*) 60, 62
 Junona 22
 Jupiter 9-10, 17-19, 21-22, 27, 34, 51, 56, 58-62, 67, 81, 84, 86, 94, 131-133
 Jupiter Dolihen 34

kaducej 65, 70-80, 85-86, 113-129
 Kaligula (*Gaius Iulius Caesar Augustus Germanicus*) 49, 73, 77, 119
 kamenolom (kamenoresci) 25, 52, 55, 58-60, 84
 kantar 14, 36, 42, 89, 94, 105
 Karakala (*Marcus Aurelius Antoninus Caracalla Augustus*) 17, 30, 38, 51, 60, 96
 Karnuntum (*Carnuntum*) 59, 67, 72, 134
 Kerber 13-14, 24, 54, 56, 58

KULT HERKULA I MERKURA U GORNJOJ MEZIJU

- kόρροσ* 17, 21
 Klaudije Gotski (*Marcus Aurelius Valerius Claudius Augustus*) 8, 51, 78
 Komod (*Lucius Aurelius Commodus Augustus*) 18, 46, 49-51, 53, 59-60, 77
 Konstantin (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*) 8-9, 51, 60
 kornjača 63-64, 69, 70, 72-73, 76, 119, 121
 Kosmaj 21, 35, 58-59, 84, 101, 133-134
 Kostolac 44, 76, 89-91, 97, 99, 103-105, 107-113, 125-128, 131-135
 košuta 13, 18-19, 30, 32, 54, 84, 90, 95-98
 Kras (*Marcus Licinius Crassus*) 16, 49

 lav (*nemejski*) 11, 13-14, 28, 41-43, 49, 94, 105, 107
 Laktancije 60-61
 legija I Italica 19, 132
 legija III Flavia 22, 59, 86, 133
 legija VII Claudia 18-21, 91, 133
lektisternij 15-16, 50, 60, 65
 Leskovac 17-20, 23, 29, 92-93, 131-132
 Lece 20, 23, 55, 59, 93, 134
 Liber 17-18, 51, 61, 67, 79, 80, 85, 134-135
 Libera 67, 79, 85, 134-135
 Lisip 14, 28, 30-31, 35-36, 38, 69, 95-96, 101-102

 Magna Mater 27, 61
 Maja 63, 65, 80
 Makedonija 7, 9, 27, 57-58, 67, 71
 Maksimijan (*Marcus Aurelius Valerius Maximianus Herculus Augustus*) 51, 61
 Marko Antonije (*Marcus Antonius*) 16, 20, 49-50, 77
 Marko Aurelije (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus*) 50, 65, 77
 Mars 19, 22, 35, 49, 53, 55-56, 59, 65, 73, 77-78
 Medijana 20, 30-35, 39, 56, 62, 70, 73, 97-100, 102, 120
μεγιστος 22, 83
 Melkart 15-16, 38, 50, 54, 86
 Minerva 14, 19, 21-22, 35, 59, 84, 86, 131
 Mitra 19, 22, 28, 34, 60, 80

 Negotin 37, 70-72, 79, 97, 101-102, 109, 118-119
 Neptun 16, 18, 22, 34, 59, 65, 84, 131-133
 Neron (*Nero Claudius Germanicus*) 49, 72, 77
 Nimfe 56, 79
 Niš (*Naissus*) 20-21, 34, 45, 52, 54, 62, 78, 84-85, 131-134
 Niška banja 84-85, 133
nodus Herculeus 11, 44, 103, 107

 Olimp 27, 63
 Omfala 20, 46, 55
 ovan 14, 33, 64, 73, 76, 80

 panter 27, 30, 94
 Pausanija 64, 72, 87
petasos 39, 64, 70-75, 77, 79, 85, 103, 114-129, 134-135
 Peć 67, 78, 113, 134
 Pluton 73, 79, 85, 120-121

 Poliklet 14, 39, 73, 121
 Pompej (*Gnaeus Pompeius Magnus*) 15-16, 49
 Posejdon 14, 36, 56, 64
 Postum (*Marcus Cassianus Latinus Postumus Pius Felix Augustus*) 51, 53
 Prahovo 33, 44-45, 997, 109, 118
 Praksitel 14, 64, 69, 113
 Prob (*Marcus Aurelius Probus Augustus*) 8, 51
 Prokuplje 17-18, 59, 91, 108, 131
 Prijap 80
 psihopomp (*psychopompos*) 26, 56, 58, 63-65, 67, 69, 70, 73, 78-79, 80, 85-86

 Ravna (*Timacum Minus*) 35, 47, 70, 79, 102, 112, 120
 Romula 61
 Romulijana (*Romuliana*) 33, 61-62
 rudarstvo (rudari) 8, 21, 27, 58, 84
 rudnik (rudnici) 21, 27, 36, 58-60, 81, 84

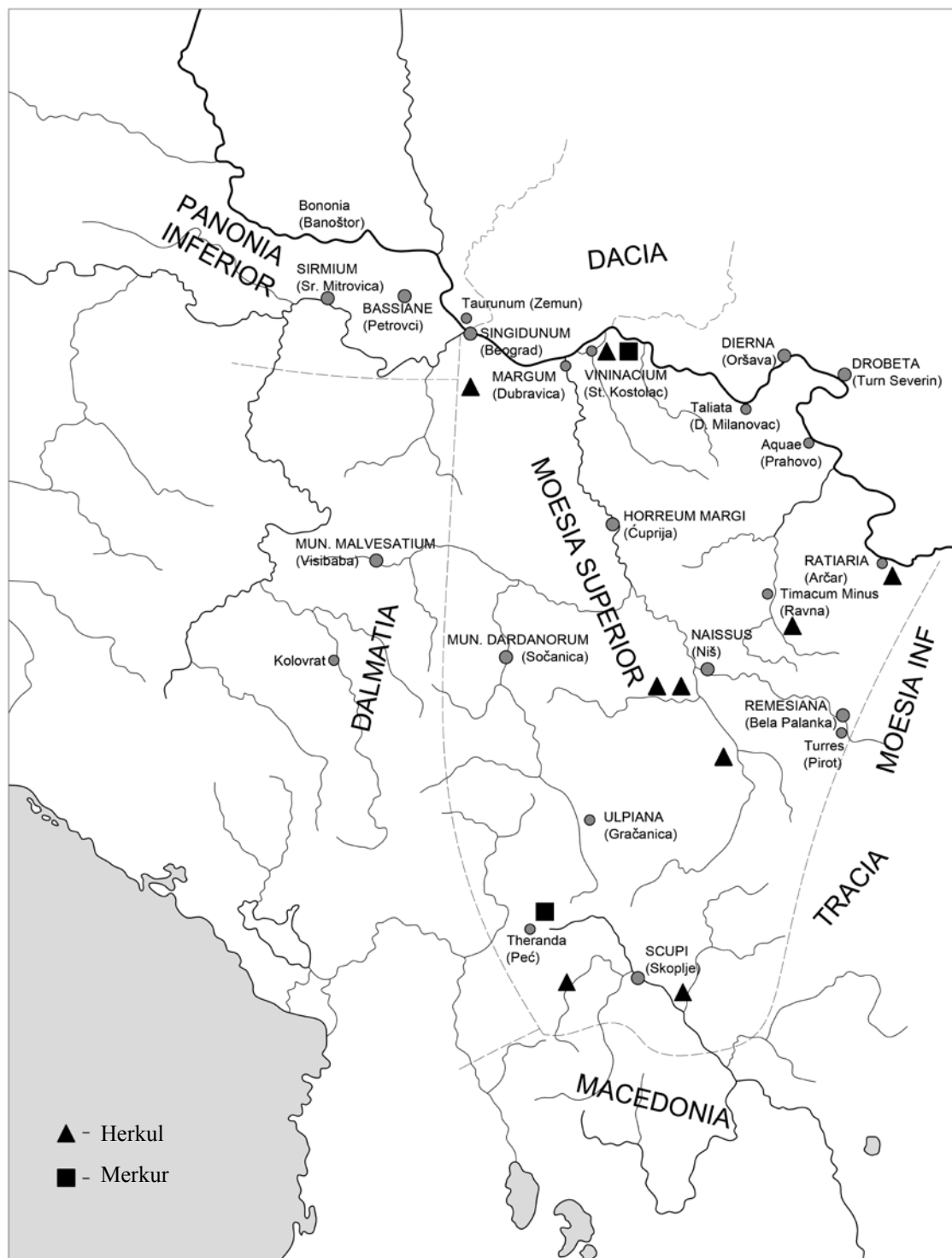
 Sabazije 17, 86
 Salona 25, 56, 78,
 sanctus 15, 17-19, 55, 67, 73, 78-79, 83, 131-132, 135,
 satir 27, 30, 33, 97
 Septimije Sever (*Lucius Septimius Severus Eusebes Pertinax Augustus*) 17-18, 27, 43, 51, 53,
 60
 Silvan 16-18, 22, 56, 61, 67, 77, 80, 132-133, 136
 Skopas 14, 34, 99
 Skoplje (*Scupi*) 18, 20, 29, 67, 70, 74, 79, 91, 93, 124,
 Smederevo 70, 72, 74, 78-79, 94, 97, 113, 118, 124,
 133, 135
 Sol 22, 51, 60, 67, 78
 Sula (*Lucius Cornelius Sulla Felix*) 16, 38

 Tekija (*Transdierna*) 34, 70, 72, 79, 119, 133, 135
 Telef 18-19, 30-32, 84, 95-98
 Trajan (*Marcus Ulpius Traianus Augustus*) 40, 50-51,
 54, 59, 67, 77
 Trakija 37

 Ulpijana (*Ulpiana*) 8, 29

 venac 14-15, 35-36, 40, 50, 57-58, 121
 Venera 10, 35, 49, 59, 77
 vepar (*erimantski*) 13, 31, 34, 84, 98
 Vespazijan (*Titus Flavius Vespasianus Augustus*) 50,
 77, 81
 Vidin (*Bononia*) 45, 95, 100-101, 114-115
 victor 15-17, 19, 21, 51, 53, 83, 90, 131
 Viktorija 19, 22, 35, 57
 Viminacijum (*Viminatium*) 18, 22-23, 25-27, 29, 40, 44,
 53, 84, 125-128
 vinova loza 14, 22, 26, 27, 35, 89, 94
 vrt Hesperida 13, 30, 36, 38, 41-42, 86, 95, 99

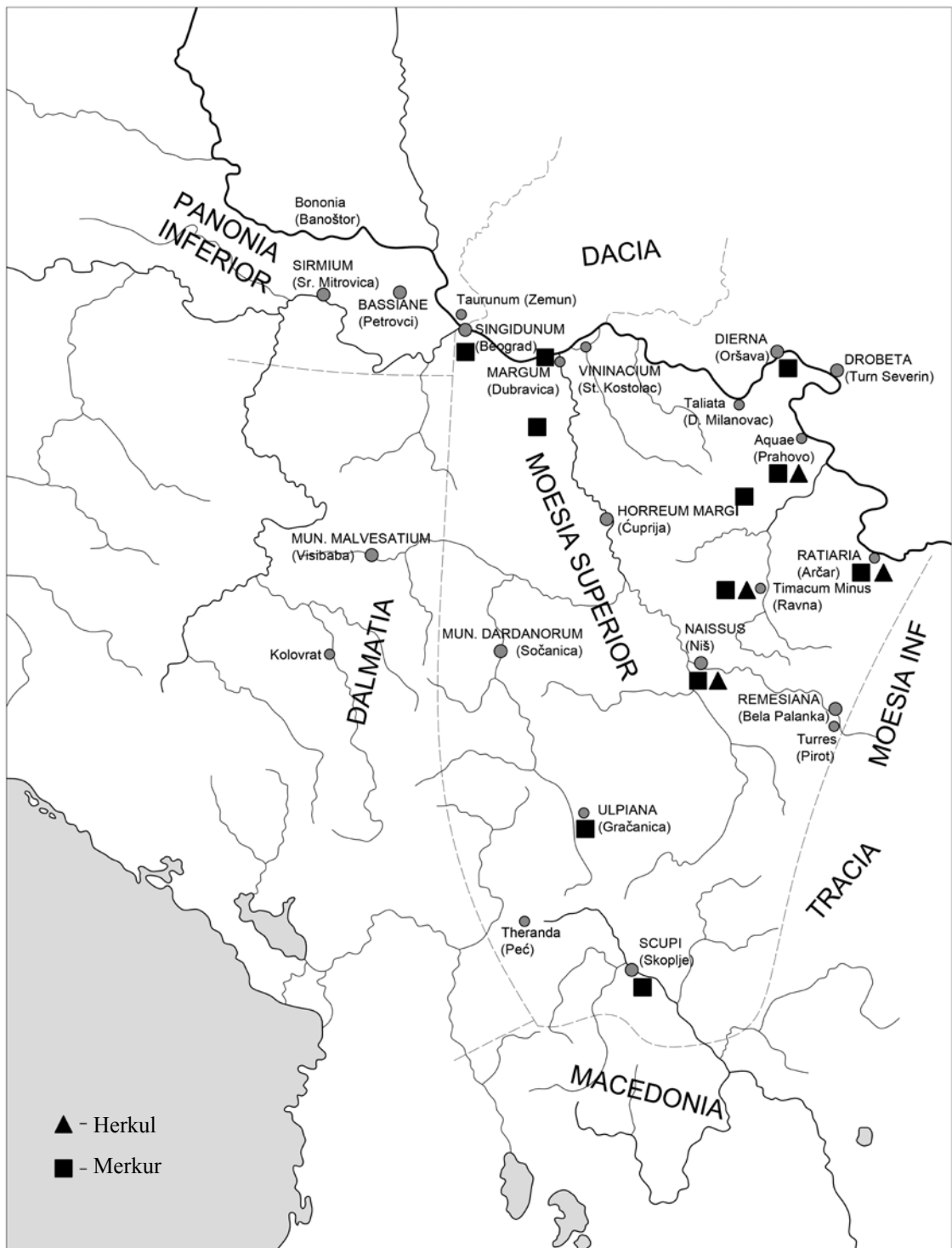
 Zevs 13-14, 27, 63-64, 86, 94

Karta I - Epigrafski spomenici Herkula i Merkura

Karta II - Mermerne skulpture Herkula i Merkura

Karta III - Bronzane statuete Herkula i Merkura

KULT HERKULA I MERKURA U GORNJOJ MEZIJI

Karta IV - Kulturni spomenici Herkula i Merkura

IOV·ET·HERCVLI
 TEMPLVM·FECIT
 VECILIA·TRANNIA·V·G·
 LIB·PROC·LOCVS·DATVS
 AB·APPA·EO·HERMETE·ET·FABIS
 TRIBVS

Fot. 1.

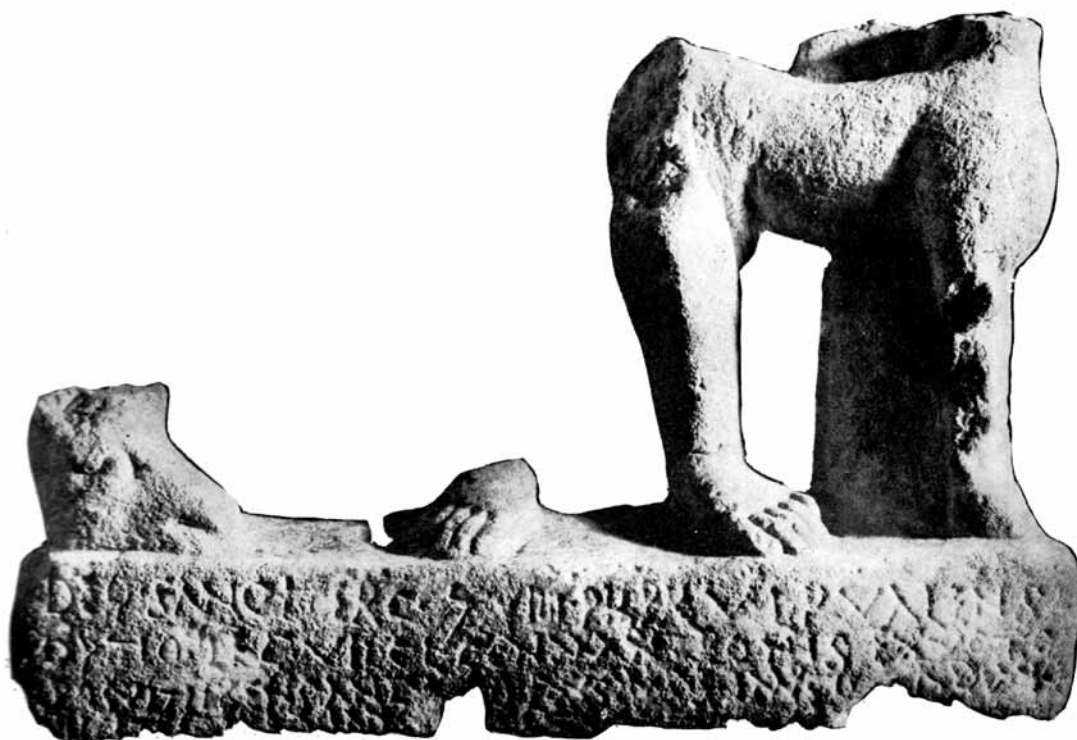
Fot. 2.

5
 ERC·AVG
 REL·CIVILIS
 MIL·LEG·VIT·C
 AV·FIDIN·V
 TORIS·PP
 H·S·F

Fot. 3.

Fot. 5.

Fot. 4.

Fot. 6.

HERCVLI
NAISATI
CLAYDIA
PLOTINA
EX VOTO
CEO POS

Fot. 7.

Fot. 8.

Fot. 9.

Fot. 10.

Fot. 11.

Fot. 12.

Fot. 13.

Fot. 14.

Fot. 15.

Fot. 16.

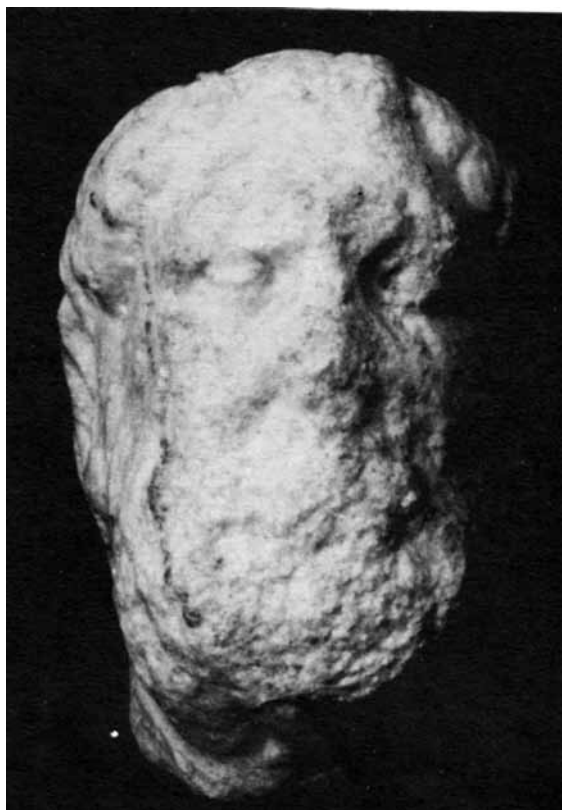
Fot. 17.

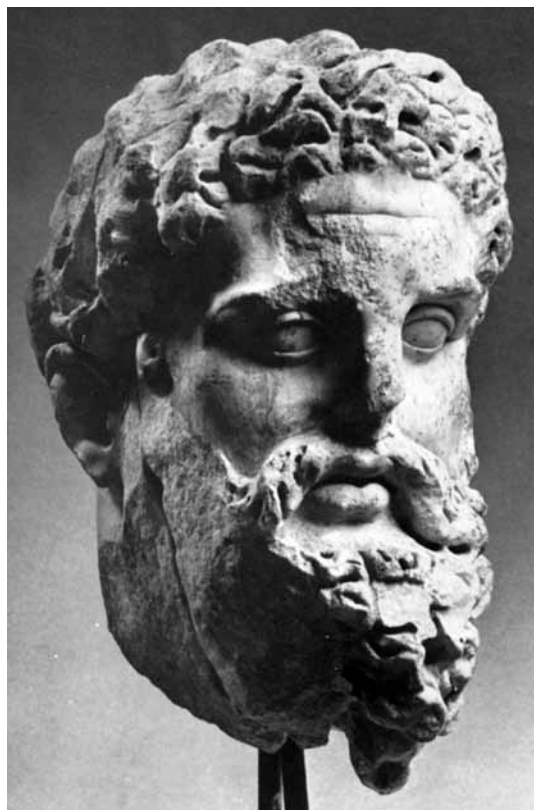
Fot. 18.

Fot. 19.

Fot. 20.

Fot. 21.

Fot. 22.

Fot. 23.

Fot. 24.

Fot. 25.

Fot. 26.

Fot. 27.

Fot. 28.

Fot. 29.

Fot. 30.

Fot. 31.

Fot. 32.

Fot. 33.

Fot. 34.

Fot. 35.

Fot. 36.

Fot. 37.

Fot. 38.

Fot. 39.

Fot. 40.

KULT HERKULA I MERKURA U GORNJOJ MEZIJ

Fot. 41.

Fot. 42.

Fot. 43.

Fot. 44.

Fot. 45.

Fot. 46.

Fot. 47.

Fot. 48.

Fot. 49.

Fot. 50.

Fot. 51.

Fot. 52.

Fot. 53.

Fot. 54.

Fot. 55.

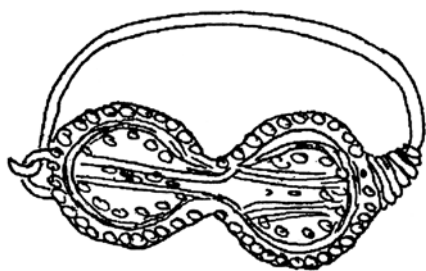

Fot. 56.

Fot. 57.

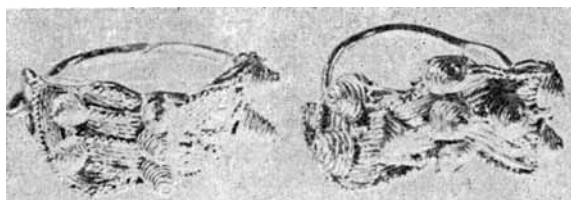
KULT HERKULA I MERKURA U GORNJOJ MEZIJJI

Fot. 58.

Fot. 59.

Fot. 60.

Fot. 61.

Fot. 62.

Fot. 63.

Fot. 64.

Fot. 65.

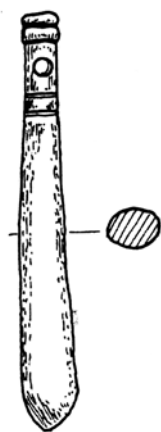
Fot. 66.

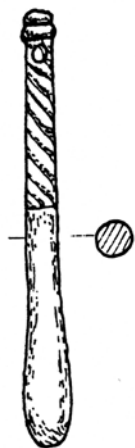
Fot. 67.

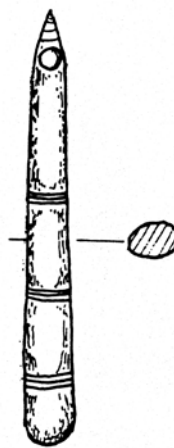
Fot. 68.

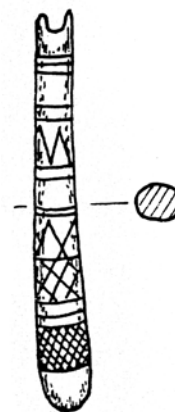
Fot. 69.

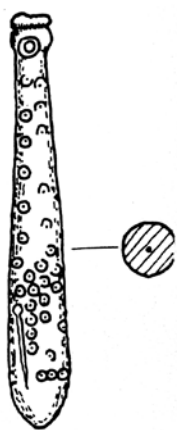
Fot. 70.

Fot. 71.

Fot. 72.

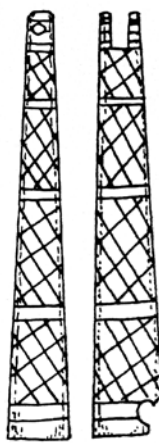
Fot. 73.

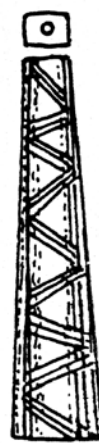
Fot. 74.

Fot. 75.

Fot. 76.

Fot. 77.

Fot. 78.

Fot. 79.

Fot. 80.

Fot. 81.

Fot. 82.

Fot. 83.

Fot. 84.

Fot. 85.

Fot. 86.

Fot. 87.

Fot. 88.

Fot. 89.

Fot. 90.

Fot. 91.

Fot. 92.

Fot. 93.

Fot. 94.

Fot. 95.

Fot. 96.

Fot. 97.

Fot. 98.

Fot. 99.

Fot. 101.

Fot. 100.

Fot. 102.

Fot. 103.

Fot. 104.

Fot. 105.

Fot. 106.

Fot. 107.

Fot. 108.

Fot. 109.

Fot. 110.

Fot. 111.

Fot. 112.

Fot. 113.

Fot. 114.

Fot. 115.

Fot. 116.

Fot. 117.

KULT HERKULA I MERKURA U GORNJOJ MEZIJI

Sl. 118.

Sl. 119.

Sl. 120.

Fot. 121.

Fot. 122.

Fot. 123.

Fot. 124.

Fot. 125.

Fot. 126.

Fot. 127.

Fot. 128.

Fot. 129.

Fot. 130.

Fot. 131.

